~~(मनोरमा शब्द संकलित~~ (प्रौढ़) मनोरमा
of भट्टोजी दीक्षित with the
commentary 'शब्द रत्न' of हरि दीक्षित
– upto अव्ययीभाव – Borror eaten
very slightly pin hols in some leaves
damaging a few letters or words.
Published by – ~~विद्योदय~~ विद्योदय प्रेस.
loose lvs. litho print edn, Banaras.
Vik. era – ~~1930~~. 1930.

1231

Bill No. 2/07-08
135
2008-0148

Holiday on Earth!

Prez for CBI probe

Anara Gupta

अनुत्पादादिति॥अतएवतस्याःश्रवणंन।अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रेनिरूपयिष्यते।नचलिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नायाविभक्तेर्लुक्प्रसङ्गापत्तेः।नचसुप्सुपेतिसमा
सेननिर्वाहः।इतिशब्दस्यशब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेनतेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्यदुरुपपादत्वात्।नचगोभ्यांगोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणेऽत्रलुक्सूत्रभाष्यो
क्तेनप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनपदत्वंसुलभमितिवाच्यम्।सियोदीर्घादितिसूत्रभाष्योक्तेनतदतिदेशानित्यत्वेनतदप्रवृत्तिमाश्रित्यापिसुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि
तिभावः।एतदर्थमेवेति।एतदर्थमपीत्यर्थः।अनितेः।क्विपिसंबुद्धावान्।चिनोषीत्यत्रनष्ठीवीतिरुत्वेऽत्रानुनासिकइतिपूर्वस्यानुनासिकोऽयदेत्नांश्चिनोषिकमलँआंश्चिनोषीत्यत्रापिफलसत्त्वा
गावितिचनपदम्।अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाअर्थवत्त्वाभावेनविभक्तेरनुत्पादात्।उञः।निपातएकाजितिप्राप्तेविभाषेयम्।ऊँ।अनुनासिकइति।तेनास्मिन्परेयरोऽनुना
सिकइतिविकल्पः।यदेतनुँइतिपठसियदेतदूँइतिवातद्दीर्घमित्यादि।एतदर्थमेवतत्रानुनासिकग्रहणम्।अन्यथायरोञमिञम्वेत्येवावक्ष्यत्।मयउञोवोवा।मयःपरस्येति।प
रादितितुप्राचःप्रमादः।षष्ठीनिर्दिष्टस्यहिआदेशाउच्यन्तइतिभाष्यात्।आदेशविधौस्थानिनःषष्ठ्याएवन्याय्यत्वाच्च।असिद्धत्वादिति।अतएवेदंषत्वंत्रिपाद्यांविधीयते।प्रकृति
भावमात्रबाधनार्थत्वेहिइकोयणित्यनन्तरंमयउञोवेत्येवावक्ष्यत्।यणंचान्ववर्तयिष्यत्।इहमयउञइतौपरेअष्टाविंशतिरूपाणि।तथाहि।उञइतिप्रगृह्यत्वेकिमुइति।वत्वपक्षे
किम्विति।ऊँआदेशेकिमूँइति।आदेशस्यस्थानिवत्त्वेनमयउञइतिप्रकृतिभावापवादभूतेआन्तरतम्यादनुनासिकेवकारेकिम्वँिति ॥ [illegible] त्।अवक्ष्यदिति।नचैवंन्यासेयथासं
ख्यापत्तिः।तस्यासार्वत्रिकत्वात्।आन्महतइत्यादिनिर्देशाच्चेतिभावः।पूर्वोक्तेकमलाँश्चिनोषीत्यत्रलस्यनकारापत्तिवारणायविधेयकोटावनुनासिकइति॥विधेयकोटौयकार
मारस्यप्रत्याहारेणुविधेयविषयेसवर्णग्रहणाभावेनपूर्वोक्तेनिरनुनासिकत्वस्यैवापत्तिरितियथान्यासमेवसाधु॥इत्येवावक्ष्यदिति।नचात्रापिन्यासेसन्निपातपरिभाषयानुस्वारप्राप्तिरि
तिवाच्यम्॥त्रिपाद्यान्तथापाठेनसन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापिज्ञापनादितिभावः॥अनुनासिकेवकारेइति॥इदंकैयटानुरोधेन।मयउञइत्यत्रविधीयमानस्यसवर्णाग्राहकत्वेनानेन
स्यानुनासिकविधानाभावेनकथमत्रसः।अन्यथेदमोमस्याऽनुनासिकोऽकारःस्यात्।अतएवेदशोविषयेगुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमितिचिन्त्यम् ॥*॥इतिस्वरसन्धिः॥*

विनापितद्योगमिति॥साहित्यंचयोगक्रियायाम्।एतदिति।संयोगइतितदर्थः।तस्याभावेनिवन्निर्देशः।संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेतिचितंकटुतैलमित्यादौनदोषः।यथासंख्यमिति॥तथ्यद्ध
नेत्यादेरप्यनादित्यात्समादायपरस्मैपदानांणलित्यादौसूत्रान्तरस्यक्रमेणेवयथासंख्यमितिभावः।ह्वादिशब्देश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरितितात्पर्यम्।ननुतज्ज्ञानमित्या
अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयोयणइतिद्वित्वस्यमकारस्यानचिचेतिद्वित्वस्यचविकल्पेनवत्वपक्षेरूपाष्टकम्।तदभावेद्वयमितिदशकम्।प्रगृह्यसंज्ञाविरहप
क्षेमयउञइतिवत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीतियणेव।तस्यसिद्धत्वान्मोनुस्वारेवापदान्तस्येतिपरसवर्णपक्षेअनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशंरूप
म्॥अनुनासिकस्यद्वित्वेहलोयमामितिलोपस्यवैकल्पिकत्वादकरणेत्रिवकारंद्वादशंरूपम्।परसवर्णाभावपक्षेअनुस्वारस्ययत्वात्याक्षिकेद्वित्वेद्वेसंकलनयाचतुर्द
श।इतिशब्देकारस्यअणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति॥इत्यच्सन्धिः॥स्तोश्चुना॥स्तोरितिसमाहारद्वन्द्वः॥सौत्रंपुंस्त्वम्।श्चुनेति॥सहयुक्तेतिसू
त्रेविनापितद्योगंतृतीयेतिवक्ष्यते।योगइत्येतदध्याहारलभ्यम्।अत्रस्थान्यादेशयोर्यथासंख्यंनिमित्तकार्यिणोस्तुन॥शादितिज्ञापकात्।अल्पाच्तरमित्यादौतु
सौत्रत्वात्श्चुत्वंन।तज्ज्ञानमित्यादौतुभवत्येव।स्तोश्चोश्चुरितिसुवचम्।नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनयज्ञः याञ्चाइत्यादिनसिद्ध्येत्।शादितिलिङ्गे
नतस्याइहानुपस्थानाभ्युपगमात्।ष्टुना॥इहापिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यंन।तोष्विइतिज्ञापकात्।शेष्टुरितिसुवचम्।ईड्ढेईड्ढेइत्यादौनपदान्तादितिज्ञापकान्नदो
षः।सर्पिष्टममिति॥ह्रस्वात्तादाविति षत्वम्।प्रत्ययेभाषायामिति।यत्तुप्राचामयटिनित्यमितिपठितम्।यच्चहलन्तप्रकरणेषण्णांषड्णामित्युदाहृतम्।य
च्चयरोनुनासिकइतिवानुनासिकइतितत्रव्याख्यातंतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ॐ दोश्चुयोगाभावान्नस्यादत आह॥तज्ज्ञानमिति॥जञयोरेतयोरुच्चा
रणमात्रंनत्विदंवर्णान्तरमितिभावः॥अनुपस्थानेति॥पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः।तेनचितमित्यादौनदोषः॥षत्वमिति॥नचषस्यपदान्तेजश्त्वंभविष्यतीतितद्धर्थमि
तिवाच्यम्।षत्वस्यासिद्धत्वेनास्यजश्त्वाभावात्॥भाष्येति॥प्रत्ययेइत्येवतत्रपाठादितिभावः ॥

इकारमिति॥चर्त्वेनेतिभावः।मृच्छब्दस्ययवादिगणेपाठेनमानमितितत्रभयइतिवत्त्वेमृद्वानिस्येवेतितात्पर्यम्।इतिकेचित्तन्न। मृन्मानितितुकाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः।ननुसव
र्णपदमधिकं परसवर्णोत्त्वैनैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रसंबन्धोवक्तुमशक्यः।नचपूर्वस्येत्यस्यसंबन्ध्याकाङ्क्षायांयत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षयापूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचि
त्यात्तल्लाभः । झरूदृत्यादावादेरप्येवमेवसंबन्धोपपत्तौतत्रतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः।नचस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः।तोर्लीत्यत्रसमुदायानुवृत्त्यातस्या
श्चारितार्थ्यादित्यतआह।अनुस्वारस्येत्यादि।एकदेशइतिच।पकारमात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञयैवतोर्लीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौपुनः सकारांशेनप्रतिज्ञातावतोप्यंशस्यउत्तरत्रानुवृत्तिरितिभावः॥
नदतिरभसादिति॥चयोःभावात्।दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययिवापदान्तस्य।तोर्लि।उदस्था।झयोहो।शश्छोटीतिषट्सूत्रीपाठोत्तरंझलांजशझशि।अभ्यासेचर्चखरिचावावसाने।अणो
यवादिगणइति।यविभंतसौमत्वर्थइतिसंहितयापाठेनसावितितात्पूर्वेदकारंप्रश्लिष्यभत्वेनाप्येतत्समाधातुंशक्यम्।उदस्था॥अनुस्वारस्ययीत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणमिह
निष्कृष्यसंबध्यते॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥पूर्वसवर्णःस्यादिति॥अघोषस्येत्यादि॥एतेनसस्यतकारइतिप्राचांग्रन्थाःप्रत्युक्ताः॥यदपीहचयोर्द्वितीयःशरि
स्थस्योपन्यसनंतदतिरभसात्।तच्छिवइति।यत्तुप्राचाततत्शिवइत्यत्रजश्त्वेकृतेखरिचेत्युक्तम्।तन्न।तदोदान्तत्वेनजश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्।यत्तुतत्त्वौत्रेणोक्तंतदेवाव
सानइतिचर्त्वेकृतेपश्चाच्छिवइत्यनेनसंबन्धेझलांजशोन्तइतिजश्त्वेखरिचेतिचर्त्वमितितदतिस्थवीयः।जश्त्वंप्रतिअवसानेचर्त्वस्यअपवादत्वात्॥ प्रगृह्यस्येतिपञ्चसूत्र्याः
पाठेभाष्यसंमतेथस्यचर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाच्चशर्परत्वाभावाच्चेतिभावः॥चर्त्वमिति॥ततश्चुत्वेशश्छोटीतिप्रक्रियेतिभावः॥चर्त्वापवादत्वादिति॥एवंचतत्रकृतेजश्त्वाप्रवृत्तिरितिभावः।नच
जश्त्वेकृतेचर्त्वस्यचारितार्थ्येनतस्यासिद्धत्वादपवादत्वेनमानमितिवाच्यम्॥तत्कालेऽवश्यंप्राप्तत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभतयोक्तरीतेरसंभवात्।एतदेवाभिप्रेत्यमिदचोन्त्या
त्सूत्रेभाष्येउक्तम्॥सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीति।अन्यथाकौण्डिन्यायतक्रमित्यनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तदधिदानस्यापिबाधोनस्यात्।तद्दानोत्तरंतत्पूर्वंवातद्दानस्यचारितार्थ्यात्।अतए
वाजादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेप्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्यचारितार्थ्येनप्रथमद्विर्वचनस्यानेनबाधोनस्यादित्याशङ्क्यसत्यपिसंभवेइतिन्यायेनबाधकत्वमुक्तंभाष्ये।एवंचदयतेर्दिगीतिसूत्रस्थकैयटादिग्रन्थाअ

संभवेएवबाधकत्वेतिवालिंकाद्युसारेणप्रस्तुतमसुक्तमिदं
लिको ह्यमितिभावः॥

केनवार्यतामिति॥एवंचेदप्राविषयेवाक्यसंस्कारपक्षेणैवसाधुत्वान्वाख्यानमितिस्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषात्याज्येतिचेदिष्टापत्तिरितिबोद्ध्यम्।अन्येतुपदसंस्कारेहरिःअस्तीतिसविसर्गम
पिसाध्वेवसत्यभिधाने,परिभाषायाभाष्येऽदर्शनादित्याहुः॥प्रमाणाभावादिति।योगविभागस्यभाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपिबोद्ध्यम्।यथासंख्यस्येति॥त्यान्तैकदेशेनसूत्रस्यग्रहणं
बोद्ध्यम्।परत्वादिति॥तस्मिन्निितिसूत्रापेक्षयातस्मादित्यस्यपरत्वादित्यर्थः।ङकारात्सकारेधुडित्यर्थेतस्मिन्नित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितङकारस्यागमित्वंतस्मादित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितसस्य
जश्त्वेपिवशब्दानपेक्षणाच्च।भाविन्यवसानभङ्गे॰वावसानइत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेश्च।प्रवृत्तस्यवानिवृत्तिसंभवात्।उक्तंचअकृतव्यूहाः पाणिनीया इतिकृतम
पिशात्वंनिवर्तयन्तीतिच।अन्यथाहरिरयमित्यत्रापित्वदुक्तरीत्याप्रवृत्तोविसर्गः केनापवार्यताम्॥अथतनोतीतितदितिक्विबन्तंब्रूषेएवमपिजश्त्वेनदका
रोस्तुचर्त्वेकृतेश्रुत्वमितितुनन्याय्यम्।श्रुत्वंप्रतिचर्त्वस्यासिद्धत्वात्।यत्तुनमुनेइत्यत्रनेतियोगंविभज्या⁻सिद्धत्वमिहनेत्याहुः।तदपिन।असिद्धत्वेपिरूपसि
द्धौनिर्बाधायांयोगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणेप्रमाणाभावात्।आर्केस्यतइति।आङ॰उद्गमनइतितङ्॰लुक्रमोरितिनेट्।समसंबन्धीविधिरिति॰
समकर्मकविधानमितितुनोक्तम्।अनुवाद्ययोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात्।समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहः इत्यत्रयथा॥क्रोः॥कुकृदुकोः पूर्वान्तत्वा
त्प्राङ्॰क्सायेत्यत्रसात्पदाद्योरितिषत्वंन।सुगण्सायेत्यत्रनपदान्तादितिष्टुत्वंन।पुष्करेतीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत्।तस्यापत्यंपौष्करसादिरचा
र्थः।बाह्वादित्वादिञ्।अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः।ङः सिधुट्।उभयनिर्देशेपञ्चमीनिर्देशोबलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह।सस्येति।शीतिसप्तमी
निर्देशस्तुलाघवार्थः।षट्त्सन्तइति।धुटः चर्त्वेनतकारः।यत्वाहुः।चयोर्द्वितीयाइतिपक्षेनस्थइतितन्न।चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥
निर्देशस्तुलाघवार्थः।षट्त्सन्तइति।धुटः चर्त्वेनतकारः।यत्वाहुः।चयोर्द्वितीयाइतिपक्षेनस्थइतितन्न।चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ षष्ठ्याः प्रयोगस्त्वकर्तव्यइत्यर्थः॥
तत्त्वमित्यसंभवरूपविरोधेपरत्वेनव्यवस्थेतिसस्यागमित्वनिर्णयइतिभावः।स्पष्टंचेदंतस्मिन्निितिसूत्रेभाष्ये।लाघवार्थइति।
चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति॥अतएवतुडितिनोक्तम् ॥

अतएव।चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव।ननुधुक्ङः सीत्यस्तुसप्तमीचयथाश्रुतैवङ इतिचषष्ठ्यन्तं,परमार्थतोवाक्यशक्त्यङ्गीकारेणपूर्वान्तत्वेपरादित्वेवानशक्ततावच्छेदकभेदोत
आह॥धुटः परादित्वमिति।श्चोततिरुपदेशेसादिः।श्रुत्वस्यधुटिसिद्धत्वेपितुकोसिद्धत्वात्सन्श्चोततीत्यत्रतुग्नेतिबोद्ध्यम्॥षष्ठींकल्पयतीति॥नचशीतिसप्तमीनिर्देशोलाघवार्थः।
अतएवधुडुभावेषट्सन्तइत्यत्रटस्यठोन।टकारनकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात्षोडश।स्वयः शरइतिसकारद्वित्वेद्वात्रिंशत्।नचतत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वंशङ्क्यं
म्।पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः।नचशरोचीतिद्वित्वनिषेधःशङ्क्यः।तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्।अतएवशरः खयइतिवार्तिकस्यवत्सरःअप्सराःइत्यु
दाहरणंभाष्येस्थितम्।धुटः परादित्वंनपदान्तादितिष्टुत्वनिषेधार्थम्।अतएववक्ष्यमाणस्तुगिहैवनकृतः।यत्त्वाहुः।एवमपिप्रक्रियालाघवार्थंतुडेवकर्तुमुचित
इतितन्न।चयोद्वितीयाइतिपक्षेथकारापत्तेः।श्चुत्वंधुटिसिद्धंवाच्यम्।अटतीत्यटुश्चोतति।इहधुणन।शितुक्।शीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायानइतिपञ्चम्याःष
ष्ठींकल्पयतीत्याह।नस्येति।ननुप्रकृतोधुडेवास्तुकिंतुका।मैवम्।शम्भोटीत्यस्यहिपदान्ताज्झयःपरस्यशस्यछइत्यर्थआकरेस्थितः।एवंचधुटःपरादित्वात्स
ञ्छम्भुरित्यत्रछोनस्यात्।विपूर्वाद्रपेरौणादिकेशप्रत्ययेमध्यश्चोतन्त्यभितोविरप्शमित्यादौयथा।अतःपूर्वान्तस्तुक्कृतः।नन्वेवंकुर्वञ्छेतेइत्यत्रपदान्तस्ये
तिणत्वनिषेधोनस्यादितिचेन्न।कार्यकालपक्षेबहिरङ्गत्वेनतुकोसिद्धत्वात्।यथोद्देशपक्षेस्तोश्चुनेतियोगोविभज्यतेनेतिवर्ततेणइतिच।स्तोश्चुनायोगेणत्वंन
स्यात्नकारार्थमिदम्।सकारग्रहणंवर्गग्रहणंचोत्तरार्थम्।ततश्चुरितिपूर्वमनुवर्तते।एवंनश्चेतिसूत्रेकुर्वन्त्सीदतीत्यत्रपदान्तस्येतिणत्वप्रतिषेधोधुटःप
रादित्वेप्रयोजनमितिप्राचांग्रन्थोपियथोद्देशपक्षेबोद्ध्यः ॥७॥ द्वयोरचरितार्थत्वेलाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणंयुक्तंनत्वन्यथेत्याशयात्।धुडेवास्त्विति।शीतिचषष्ठ्यर्थेइतिभा
वः॥विरप्शमिति।क्रान्दसार्थमपिबहुशःसूत्रकृतोयत्नदर्शनादितिभावः॥णत्वंनस्यादिति॥एतद्दृष्ट्याश्चुत्वस्यासिद्धत्वंत्वनुवचनसामर्थ्यादितिभावः।त्रिपाद्यांसर्वे
ष्वपरिभाषाप्रवृत्तोपक्षद्वयेपीदमेवसमाधानम्॥यथोद्देशपक्षेइति॥कार्यकालेतुअसिद्धत्वान्नदोषःपूर्वान्तत्वेपीतिभावः ॥

सञ्ज्ञायाम्।ङमिति प्रत्याहाररूपायाम्॥विकल्पद्वयस्यमद्धेद्इति॥विभाषामद्धेचयेविधयस्तेनित्याद्इतिपूङः क्त्वाचेतिसूत्रभाष्योक्तेरितिभावः।नचतन्मद्धेपाठेननित्यत्व
कल्पनेतन्मद्धपतितानांनपरेनइत्यादीनामपिनित्यत्वापत्तिः।स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्यपुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौकल्प्यमानायांस्वानन्तरएवतत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्रतत्कल्पनेप्र
नाभावात्।तस्मादुत्तरत्रवाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेएववाग्रहणस्यनिवृत्तिरितिभावः॥तन्निषेधादिति॥तस्यदोषइत्यस्यतुनप्राप्तिः।लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैवग्रहणा
यत्तुवदन्ति।इदंप्रयोजनंबहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वात्प्रत्युक्तमितितत्पाक्षिकम्।त्रिपादिस्थे न्तरङ्गेबहिरङ्गपरिभाषेयंनप्रवर्ततइतिसुद्ध्युपास्यइत्युदाहर
णेस्वोक्त्यासहविरुद्धंचेत्यास्तांतावत्।सञ्च्चक्रम्भुरिति।इहश्चुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्यनश्छवीतिरुत्वंनशङ्क्यम्।छत्वस्यासिद्धत्वात्।ङमोह्रस्वात्।ङम्प्रत्याहा
रःसञ्ज्ञायांचकृतेटित्वसामर्थ्यात्संज्ञिभिःसंबध्यते।तेनयथासंख्यंङ्णुट्णुट्नुट्प्रवर्तन्ते॥नित्यग्रहणंविस्पष्टार्थम्।हेमपरइतिमयउञोवेइतिचविकल्पद्वयस्य
मद्धेपाठादेवनित्यत्वलाभात्।सुगण्णीशइति।ण्यल्लोपौनस्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धेनिषेधात्।ङमुटःपरादित्वंकुर्वन्आस्तेइत्यत्रणत्वप्रतिषेधार्थम्।अतएवङमोह्रस्वा
दचिङ्इतिनासूत्रि।परंणत्वंप्रतिपूर्वस्यद्वित्वस्यसिद्धतयाणत्वापत्तेरितिप्राञ्चः।यत्त्वाहुः।बहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति।तदपि
पाक्षिकम्।रात्तइत्यत्रेवयथोद्देशेत्रैपादिकेन्तरङ्गेपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेनप्राचांग्रन्थस्यसौष्ठवात्। ॥
त्।पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपिबोद्ध्यम्।परादित्वमिति।ततःपरस्याचइतिव्याख्यानेनेत्यर्थः।ङमइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्यङमन्तपदावयवस्यह्रस्वात्प
रस्यङमोङमुडजादौपदेइत्यर्थेनपूर्वादित्वमेवकुतोनकृतम्।पदस्येतिचमादुपधायाइत्यादाविवावयवषष्ठी।अजादौपदेइत्युक्तेर्नाअभ्यासेइत्यतःशतरिम्नानि
त्यादावनन्त्यस्यनेतिभावः॥बहिरङ्गपरिभाषयेति॥नुटोबहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः॥उभयम्।ङमुटःपरादित्वंह्रेइतिसूत्रकरणंच।पाक्षिकम्।कार्यका
लसंबन्धि ॥

दिगिति॥ दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव। किंच यदि यदागमा इति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इति। तेन नकारान्तावयवत्वनस्यापि पदान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तमिति महदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये॥ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति॥ इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्तव्यत्वादिति॥ यदि तु स निषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न

कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक्। न गुपूरमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुड्स्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा उञ्चि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुडनेनेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समः सुटि। यद्यपीमोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम्॥ अत्रानुनासिकः। अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्। अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात्। तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति। विधिपक्षे त्वर्थः ॥

लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ किंचोत्तरपदस्य कार्यित्वे एवं तत्र वृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेऽपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम्। स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उञ्चि च पदे इत्यत्र च भाष्ये। तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत्। त्रिसकारकत्वेति॥ न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम्। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्। अत्रेदमेव ज्ञापकं बोध्यम्। अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोध्यम्।

स्पष्टार्थमिति॥अनेनतुग्रहणमधिकारपक्षेपिपरस्वरूस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्यस्पष्टंबोधनार्थंवाशब्दवदितिसूचितम्।विधिपक्षेत्रग्रहणंतुएतद्दुप्रकरणे इत्यर्थलाभा
र्थम्॥वस्तुतोत्राधिकारत्वमेवोचितम्।मतुवसोरुरितिसूत्रेकृतयोर्वन्उपसंख्यानंविभाषाभवदित्यनयोरुदाहरणेभाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात्।विधित्वेतुतत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारैव।
अधिकारत्वेतूत्तरत्रैवप्रवृत्तिः स्पष्टंचेदंस्त्नाविततत्त्वम्॥ल्यब्लोपेइति॥दिग्योगलक्षणात्तुन।अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्यतुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकात्परइत्यस्यवैय

वाग्रहणंस्पष्टार्थम्।अनुनासिकात्परइतिज्ञापकादेवसिद्धेः।नहिविकल्पंविनाऽनुनासिकाभावपक्षइतिसंभवति।इदमेवध्वनयितुंवृत्तौतुवेतिशब्दौनोक्तौ।अ
नुनासिकात्।ल्यब्लोपेपञ्चमीत्याह।अनुनासिकंविहायेति।एवंचसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वाद्वत्स ॥ नीयतामित्यत्रैवसंभाविताऽनुनासि
कगुणकएवउपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबध्यतइत्यभिप्रेत्याह।रोःपूर्वस्मादिति।अनुस्वारागमइति।आगमत्वंचपरशब्देनैवलभ्यतेपूर्वौत्तुलाभ्या
मैजित्यत्रपूर्वशब्देनैचोरिवेतिभावः।विसर्जनीयस्य।खरीति।एतच्चमण्डूकप्लुत्याखरवसानयोरितिसूत्रादनुवर्तते।नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्यद्वित्वंनस्या
देवेत्यतआह। अनुस्वारविसर्गेत्यादि।अकारोपरीति।यदित्विकारोपरिपठ्येरन्तर्हिपयःसुयशःसुइत्यादौइणः परस्येतिषत्वंस्यादितिभावः।अच्त्वादिति।नचैवं
हरिःकर्ताहरिंस्मरेदित्यादौयणादिप्रसङ्गः।त्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।अनुस्वारस्यापिद्वित्वइति।अपिशब्दात्ककारस्य॥ थ्यापत्तेरितिभावः॥परशब्देनैवे

ति॥प्रसिद्धावेवकारः॥मण्डूकेति॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपिबोध्यम्।अतएवावसानेनसः।पूर्वेणसंनिकर्षरूपासंहितात्ववसानेप्यस्त्येव।अतएवसंहिताधिकारेऽवसानकार्य
पाठःसंगच्छते॥षत्वंस्यादिति। अतएवपुंस्वित्यादावुकारंनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशङ्क्यनुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवनुम्विसर्जनीयेतिसूत्रेग्रहणान्नेतिभाष्यंसंगच्छते।इका
राद्युत्तरंपाठेहिअनुस्वारमिणंगृहीत्वाषत्वंदुर्वारंस्यादितिभावः॥यणादीति।पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः।अयंपाठोऽनित्यः।अट्कुप्विति सूत्रेनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्।अतएवहरिं

जयतीत्यादौ भल्लांजश्रुभश्यीतिनेतिबोद्धामिति कश्चित्॥

भवत्येवेति॥एकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनंतयोर्मध्येपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यान्येनसाधुत्वबोधनमितिभावः॥वक्ष्यमाणरीत्येति॥प्रत्ययस्थयोर्योविसर्गइतिव्याख्याद
र्शरीत्येत्यर्थः।वस्तुतस्तदसङ्गतम्।कश्चिभिःकृतमित्यादौदोषापत्तेः।एतच्चान्वयेत्वितितुनारुचिबोधकेनसूचितम्।यदातुसूतेःसस्यकारोन्त्यस्यह्रस्वोप्सुःप्रत्ययइतिस्त्रियामिति

वचनान्तरेणेति।अचोरहाभ्यामितिकृते॥द्वौमकारावितिभवत्येवेतिभावः।पुमःखयीति।पुंसःसयोगान्तलोपेकृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्।पर्युदासादिति।
इदुदुपधस्येतिषत्वविधायकेसूत्रइतिभावः।अप्रत्ययस्थयोर्विसर्गइतिवैयधिकरण्येनव्याचक्षाणानांप्राचांमतेनेदम्।वक्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येना
न्वयेतुषत्वप्राप्तावितिबोध्यम्।ख्याञादेशइति।आदेशोहिउपदेशेख्शादिः।असिद्धप्रकरणेणत्वानन्तरंख्शाञःशस्यषत्वंविकल्प्यते।तेनसुप्रख्येननिर्दंतसौप्रख्यंत
त्रभवःसौप्रख्यीयः।यत्वस्यासिद्धत्वाद्वृद्धपोपधादितिवुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरेस्थितानि।एवंचयत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात्पुमःखयीतिरुत्वंनेत्यर्थः।पुंख्या
नमिति।चक्षिङोल्युट्ख्याञादेशः।नन्वादेशइहदुर्लभः।वर्जनेप्रतिषेधःअसनयोश्चेतिवार्तिकादितिचेत्।सत्यम्।बहुलंतण्यन्त्रबधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थंमि
तिवार्तिकेबहुलग्रहणात्समाधेयम्।तथाचख्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्।रुविधिःपुंख्यानमिति।णत्वंपर्याख्यानमिति।निष्ठानत्वमाख्यातेइतिच।शकारेण
व्यवधानात्कृत्यचइतिणत्वंन।तथाआख्यातइत्यत्रसंयोगादेरातइतिनत्वंन।यत्वस्यासिद्धायणवत्ताविरहात्।एवंचनड्याख्येतिसूत्रेख्याग्रहणंनकर्तव्यमि
तिभावः।नचख्याप्रकथनेइत्येतदर्थंतदितिवाच्यम्।तस्यसार्वधातुकमात्रविषयत्वात् ॥ ✓ सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदासस्यलोपेमस्येवप्रत्ययस्व
मितिव्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येयिषत्वाप्राप्तिरेव।पातेर्डुम्सुन्नितिव्युत्पत्तिमादायतुमूलमितिदिक्॥शकारेणेति॥यत्वासिद्धत्वादितिभावः॥नकर्तव्यमिति॥
यत्वासिद्धायणवत्ताविरहेणनत्वाप्राप्तेरितिभावः ॥

अत्र चेति॥ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वेइत्यर्थः॥ सञ्ज्ञेति॥एवंचनदुत्तरभावप्रत्ययेनसस्थानशब्दउच्यते।नेनस्ववाच्योजिव्हामूलीयोवार्त्तिकेलक्ष्यते।कुखंकस्मान्नभवती
त्यत्रैवेतिभावः।कृशादीतिपाठेप्रयोगेचर्त्वप्रवृत्तिरितिभावः॥इत्युक्तत्वादिति॥एवंचमाधवेनेष्टापत्तिंकर्तुमर्हइत्यर्थः॥अनभिधानस्येवेति।ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः॥गौ
रवेति॥ख्शादित्वस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षयातदस्वीकृत्यैवख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैवस्वीकारेलाघवमितिभावः।रुत्वमित्युपलक्षणंजिह्वामूलीयस्यषत्वस्यच॥
अत्रचसस्थानत्वंनमःख्यात्रेइत्युत्तरवार्तिकंप्रमाणम्।सस्थानइतिजिह्वामूलीयस्यप्राचांसञ्ज्ञा।सइहनाशर्परेविसर्जनीयइत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः।यदिस्व
तन्त्रोपिधातुरार्द्धधातुकेइष्येतततदाजिह्वामूलीयस्यदुर्वारतयेदंवार्तिकमसंगतंस्यात्।यत्तुहरदत्तमाधवादिभिरुक्तंख्याधातुरपिख्शादिर्यत्वविधिरप्युभय
साधारणइति।तच्चिन्त्यम्।भाष्येचक्षिङएवोपक्रमात्सार्वधातुकेपिख्शादिप्रयोगापत्तेश्च।नचेष्टापत्तिः।माधवेनार्द्धधातुकेएवायंख्शादिरित्युक्तत्वात्।सार्वधातुके
ऽनभिधानस्यैवशरणीकर्तव्यत्वापत्त्यागौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तांतावत्।स्यादेतत्।बहवःपुमांसोस्मिन्कुलेबहुपुमख्यातीत्यत्ररुत्वंस्यात्।उरःप्रभृतिषुपुमशब्दस्यै
कवचनान्तस्यैवपाठान्नेह्कप्।सार्वधातुकेचख्यातेःप्रयोगोनिर्बाधएवेतिचेत्।दृष्टापत्तेः।संहितायाअविवक्षायांतुरुत्वंनेतिस्पष्टमेव।यत्तुप्राचाख्याधातौनेतिकेचि
दित्युक्तंतत्रयदिख्याआदेशोइत्यर्थस्तर्हिकेचिदित्यनुचितम्।स्वतन्त्रेधातौचेत्तर्हिसार्वधातुकविषयेपिनिषेधःस्यात्।नचेष्टापतिःनिर्मूलत्वात्।चक्रीँस्त्रायस्वेति।यत्तुप्राचा
त्राहीत्युक्तंतत्रपरस्मैपदमयुक्तम्।त्रायतेर्ङित्वात्।त्रायतइतित्राःसइवाचरतीत्यर्थेकर्तरिक्विबन्तादाचारक्विपिवाबोध्यम्।प्रशानिति।प्रपूर्वाच्छाम्यतेःक्विप् ॥
नमःख्यातिनिःख्यातीत्यादौ॥त्रायतेर्ङित्वादिति॥अत्रायतेइत्युक्त्वासत्यपिपरस्मैपदेत्रायेत्यस्यप्राप्त्यात्राहीत्यस्यासिद्धिःसूचिता॥आचारक्विपिवेति॥नामधातौमूलधात्वादेर्ङि
त्वाद्याश्रित्यानुदात्तङितइत्यादेःप्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः।अतएवत्राहिमांपुण्डरीकाक्षेतिसंगच्छतेइतिभावः।आर्षंतत्रतदित्यन्ये॥शाम्यतेरिति॥ननुशानतेजनेइत्यतःतस्यपदान्तेनलोपेन
नान्तत्वासंभवादितिभावः।नचाप्रशानितिपर्युदासेननान्तग्रहणेसिद्धेनइतिव्यर्थमितिवाच्यम्।अस्यलक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेनपर्युदासेनापिलक्षणवशसंपन्ननकारान्तानामेवापत्तेः॥

ननु कुप्वोरित्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सत्यश्रवणापत्तिरत आह॥ सूत्रे इत्यादि। शर्त्वादित्यन्तेन। विसर्गलोपश्च सत्वापवादः। एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः। सविस र्गपाठेप्याह॥ वा शरीति॥ स च सत्वापवादः। खर्पर इति चन्नैकल्पिकमिति भावः॥ उच्चारणार्थाविति॥ तयोरुच्चारणस्य तौ विनाऽसंभवेन नान्तरीयकतयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम्। किं तु तन्मात्रेण तयोर्लक्षणाव्याख्यानादिति भावः॥ चाद्विकल्प इति॥ निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः॥ सत्वप्रसङ्गादिति॥ चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवा
अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। मो नो धातोरिति नः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नॄन्ये। पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः। तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम्। उभयथर्क्ष्वित्यतः उभय
थेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलितइत्याशयेनाह। रुः स्याद्वेति। कुप्वोः। सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात्। खर्परे शरीति विसर्गस्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य श
र्त्वात्। वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न। ≍क≍पाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात्। कानाम्रेडि
ते। कान्कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्। कान्कान्पश्यसि। अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे। कान्कुत्सितान्पश्यसीत्य
र्थः। कस्कादिषु च। अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ नेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः। ≍क≍पयोरस्वरितत्वात्। नञश्चाप्रकृतत्वात्। किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह। ≍
क≍पयोरिति। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थेऽव्ययात्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण्। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रै
व वक्ष्यते। सेनासुरेति। यदि हि कस्य तुक् स्यात्तर्हि कस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु ककारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ इति हलसन्धिः॥
द इति नास्माकं दोष इति भावः॥ गणपाठसामर्थ्यादिति॥ एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथ
मणित्यपास्तम्। अव्ययानामिति टिलोपः। संनिपातेति॥ असिद्धविषयेपि सा प्रवर्तते। यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्ये सिद्धत्वेपि तत्रकृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वे न सन्निपा
तपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः। वैकल्पिके षपिभावानुष्ठाने स्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम्॥ इति हल्सन्धिः॥

नेत्येवोच्येतेति॥कुप्वो रित्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्टत्वमिति भावः॥स्यातामिति॥सत्वनिषेधे खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः।विकारमात्रमिति॥तत्सामर्थ्या
च्चेन तस्यैव प्रत्यापत्तावपि न ता वितिभावः।एतेनैतद्विहितस्य स्थानेपि तौ स्यातामा।किंचास्यैव तौ स्यातां खरवसानयोरिति विहितस्यत्वे तयोरसिद्धत्वाद्विसर्जनीयस्येति सत्वमेव स्यादि
त्यपास्तम्।अर्थाधिकारेण खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च।विसर्जनीयस्य सो शर्परे इतितुन सूत्रं कृतम्।वाशरीत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुप्वोरित्यत्रा शर्परे इ
त्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्रवृत्तावपि कुप्वोरिति सूत्रेचाद्विसर्गलाभानापत्तेः।व्यत्ययेनेति॥सौत्रत्वादिति भावः।इतिक्लेश इति॥किंच पूर्व्वत्रेत्यादौ षत्वादिवारणाय कुप्वो रित्यनुवर्त्य
शर्परे।सत्वादेरयमपवादः।यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे पि कुप्वोः ꣵक ꣶ पौ स्याताम्।वासःक्षौममद्भिः प्सातमिति।विसर्जनीयवचनात्तु वि
कारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह।नत्वन्यदिति।तदेव स्फुटयति।इहेति।सोपदादौ।अपदाद्योरिति।सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम्।यदि तु स्वरविशेष्यतेऽपदा
दौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु।किंतु खरीति मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः।नचानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता।स्वरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फ
लत्वात्।पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः।संभवदर्शनमेतन्नतु परिगणनम्।अन्यस्यासम्भवात्।प्रातःकल्पमिति।अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्ये
ह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम्।दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्।गीःकाम्यतीति।इहेणःष इति षत्वं न।तत्रापि काम्येरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः।यदि
तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधोपि पूर्व्वेण सत्वं स्यात्॥ ५७ तदन्तर्गते खरीति व्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम्॥अन्यस्यासंभवादिति।अयं
भावः।अपदे इत्येव कुप्वोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थं तेनोरः कायतीति विग्र
हे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे प्सुरः कैपोत्यत्रैन सत्वम्।आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति॥शक्तिमत्परत्वमिति॥
अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोध्यमिति भावः॥षत्वं नेति॥सत्वं नेत्यपि बोध्यम्॥तत्रापि।षत्वविधावपि।एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपि नेति बोध्यम् ॥

समुदायस्येति॥ अचोन्त्यादिति सूत्रे अत्रैव वाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः॥ इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिक
रण्येनान्वयः। षत्वं तु लोन्त्यस्येत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये। व्याख्यादर्शोक्तरीत्याह॥ अप्रत्ययो यदि॥ तत्र सिद्धेरिति॥ विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ नन्वादिति॥ रोः सुपीत्येव पदत्वाप्रवृत्ते
रिति भावः॥ चरितार्थ इति॥ ननु तत्रापि प्रथमैत्यत्वस्यान्तवत्पदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। नचैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरि
त्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्याप्रसिद्धत्वम् अत्र तल्लभ्यकार्ये ... इति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथातिदेशापेक्षणेन तस्याकिंचित्करत्वात्। किं च रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्। किं च विस
र्गस्यान्यत्र रूपेरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यन्तर्धर्मत्वेन तदतिदेशेन ... इति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः। स्पष्टा चेयं रीतिर्भिर्भगोरिति सूत्रे भाष्ये। किं चैवं सामानाधिकरण्ये सोरिति वक्तव्ये प्रत्य
इणः षः। पूर्वस्यापवादः। इदं सूत्रं सहेति च ह्रस्वात् ... तत्रानुवर्तते तेन यथासंभवमिणः परस्य षोन्यस्येति विवेकः। पुरः प्रष्टव्या इति। पॄ पालनपूरणयोः। भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। तदन्ता
न्नम्। जसन्ततां सुटि कर्त्तुं पुः पुरावित्यन्यस्तम्। इदुदुपधस्य इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विस
र्ग इति संबध्यते। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्। अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः। न चानिदेशं प्रति त्रिपा
द्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एवाग्निरित्यादेरोर्विसर्गः सिद्ध्यति। अन्यथा अपदान्तत्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः॥ ७ यग्रहणं व्यर्थं स्या
त्। किं चैवं नित्यसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वैयर्थ्यम्। परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात्। किं चैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः। तथा हि। अयाकृस्यन्नं प्रातिपदिकं स
र्पिरादि तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्ये इति विभाषा आरभ्यत इति हि तत्रोक्तम्। प्रत्ययत्वपर्यायाधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु प्रतिप्रसवेपि नित्यषत्वप्राप्तेरभावात्तदनुपपन्नमित्यादेरसंगतिः स्पष्टैव। अत्र भाष्ये येति
यद्यर्थे तेन सर्पिषामग्रे पेस्यादौ षत्वसिद्धये तुल्यसामर्थ्येन त्वसादिति सूचितम्। तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्संबन्धि परं प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे उचितः। अत एव कैश्चित् कृतमित्यादौ न दोषः॥
नित्यं समास इति। अस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्यैतदर्थत्वात्प्रकृतेनैवासिद्धेनेति चेत्सत्यम्। व्याख्यादर्शानुसारेणेत्थं न्यसस्त्वात्तस्य न मन्वस्यति। नातीवादर्तव्यमिति॥

नप्रवर्तत इति। अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्य श्चुत्वसिद्धिः। एतच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपसत्वणत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति न स्य दोष इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः॥ मातुः कार्यमिति॥ सिद्धान्तव्याख्यानेप्यत्र दोषः। तथाहि। सकारसन्निधावकारेणैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्संबन्धित्वाभावात्। यस्तूत्वे कृते वशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः सलु प्र एव। न चान्तादिवच्चेत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येव्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः। स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः। उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्। प्रत्ययसंबन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशा

ज्ञापकं च विशेषापेक्षम्। तेनाचः परस्मिन्निति पादौ न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभेस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोरत उकारात्परस्य सस्य षत्वं नेति ज्ञापनात्॥

ल्वीयत्वात्। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन मातृअसि इत्यस्य स्थानित्वे ष्यसित्यस्य स्थानित्वाऽलाभे नोरसित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे उरण् रपर इति सूत्रे च भाष्ये उक्तमिह कस्मान्न भवति पितुः करोति अप्रत्ययस्येति षत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं लुप्यते तत्र प्रत्ययविसर्जनीयोऽग्रात्तस्येति। लुप्यते त्रेत्यादेरयमर्थः। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्त्वाभिमतः स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोद्धव्यम्। ज्ञापनादिति॥ त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः। अत एवामीक्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्ध्यतः। अत्रैकारस्यादसंबन्धित्वेपि इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोद्धव्यम्॥

अधिकरणमेवेति॥प्रत्ययस्यसंबन्धीयो विसर्गस्तस्येनेत्यर्थइतितद्भावः।अगत्याचवाक्यभेदासमर्थसमासंवेयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमितितदभिमानः॥नातीवेति॥वैयधि
करण्यान्वयफलस्यकविभिःकृतमित्यादेःप्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्येत्येवंलक्षणयासाभानाधिकरण्येनापिसंग्रहसंभवादितिभावः।व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येतुलेशतोपि
तदद्राभावादतीवेत्यसंगतमेवस्यादिति।अनेनोक्तव्याख्यायाएवस्वाभिमतत्वंसूचितवानित्यलम्॥परस्परयेति॥एकादेशशास्त्रसंपत्तेरेकस्यानिकत्वेनविसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्त
कत्वमितिभावः॥प्रचुरःपाठइति॥ओषधीस्कुधीत्यादौशसैकादेशेकःकरत्करतिकृधीतिषत्वनिवृत्तिश्चतत्फलमुक्तम्।मूलेतुतस्यफलस्यछान्दसत्वाच्छन्दसिवाप्रेत्यतद्गुणःषद्रूत्वस्यनि
वृत्त्याःदोषाच्चषस्यन्तमेवपठितमितिदिक्॥ग्रामादिकमिति॥पदादित्वेनसोपदादावित्यस्याप्राप्तिरितिभावः।साहचर्यमिति॥नचरामलक्ष्मणावित्यादौदृष्टंसाहचर्यसंबंन्धस्याभि

एवंचाप्रत्ययस्येत्येतदपिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तेनोक्तंनातीवादर्तव्यम्।मातुरिति।अत्रहिऋतउदित्येकादेशशास्त्रंविसर्गप्रतिपरम्परयाप्रयोजकम्।आ
करेत्वेकादेशशास्त्रनिमित्तादितिप्रचुरःपाठः।तत्रएकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः।मुहुःकामेति।इहकुपोः ≍क≍पावितिप्रवर्तते।एनोमु
हुस्कामेतिसकारःक्वचित्पठ्यतेतत्ग्रामादिकमितिहरदत्तः।हिस्त्रिश्चतुरिति।इहहित्रिभ्यांसुजन्ताभ्यांसाहचर्यात्चतुःशब्दोपिसुजन्तएवग्रहीष्यते।कृत्वो
र्थग्रहणंज्ञापकम्।साहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमिति ॥ ७ धानियामकत्वंदृष्टम्।नचैषांक्वापिसाहचर्यसंबन्धोगृहीतइतिकथमेतदितिवाच्यम्।पञ्चम्य
पाङ्परिभिरित्यनेनलक्षणादिद्योतकपरियोगेपञ्चमीशङ्कायांयद्यप्ययंपरिर्दृष्टापचारोवर्जनेचावर्जनेचायंखल्वपशब्दोःदृष्टापचारोवर्जनार्थएवकर्मप्रवचनीय
स्तस्यकःसहायोभवितुमर्हतिअन्योवर्जनार्थात्।यथास्यगोःसहायेनार्थइतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभइतिकर्मप्रवचनीययुक्तइतिसूत्रस्यभाष्येणसदृशानामेव
प्रयोगेसहायत्वमित्यर्थस्यप्रतिपादनेनाक्षतेः।परिभाषायांसहचरितशब्देनसदृशस्यैवग्रहणंसहचरस्यभावःसाहचर्यम्।सहचरणंचसदृशयोरेवेतिसाहचर्यशब्देनसा
दृश्यमुच्यते।सदृशयोरेवसहविवक्षातयोरेवचसहप्रयोगः।रामलक्ष्मणावित्यादावपिसादृश्यमेवनियामकमितिदिक् ॥

अर्थवतश्चेति॥प्रतिपदोक्तस्यैवेत्यपि बोध्यम्॥नित्यं षइति॥भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्।अतएव
चतुष्पाद्गोढ त्रित्यादिनिर्देशसंगतिः॥इत्यर्थ इति॥अत्रत्यन्तत्वं पूर्वमसूचितम्॥तद्भाष्येति॥अनुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः कुण्डिकेति नित्यं समासे इति सूत्रस्थभाष्ये इत्य
र्थः।आवन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह॥नत्वयस इत्यादि॥इति विसर्गसन्धिः॥तस्यप्रत्ययविधीति॥अतएव येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेवृत्ति
तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येपि आगमस्येटो ग्रहणम्।उभयत्र विभाषा चेयम्।चतुरित्यस्य इदुदुपधस्येति प्राप्तेइतरयोस्त्वप्राप्ते।न च तयोरपि इसुसोः साम
र्थ्य इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या॥इसः प्रत्ययस्य अर्थवतस्तत्र ग्रहणात्।चतुष्कपाल इति।इदुदुपधस्येति नित्यं षः।अपेक्षाविरहेपीति।तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्या
दाविन्यर्थः।अपेक्षायामिति।इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः।यत्तु पारायणिका आहुः।कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वे विषत्वार्थ इति तद्भाष्य
विरोधादुपेक्ष्यम्।अयः सहितेति।नत्वयसो विकारः जानपदेति ङीषप्रसङ्गात्।अयस्कर्णीति।अयइव कर्णौ यस्याः।नासिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीष्।अधः शिरसी ॥
एतयोरिति।सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या॥अधस्पदमिति।मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।शिरस्पदमिति।षष्ठीसमासः॥इति विसर्गसन्धिः॥ससजुषो रुः।पदस्ये
त्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः।न च सजूः शब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शङ्क्यः।तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्।
सान्तं सजूष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात् स चालोन्त्यस्य।एवं स्थिते फलितमाह।पदान्तस्येति।सजूष्शब्दस्येति।तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः ॥
त्यादेशग्रहणमात्र प्रातिपदिकेनातिदन्तविधिप्रतिपादनस्य सापरमस्वसेत्युदाहृतं च संगच्छते।अस्य समासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकतायाएव युक्तत्वाच्च।यत्त्व
स्य ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम्।अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन तस्य प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्।अतएव तदन्तविधि
सूत्रभाष्ये समासे स्यादिनिषेधवदप्यनकथनमिति बोध्यम् ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति॥फलाभावात्सूत्रान्तादृकृदशान्ताड्ढ इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येनव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरितिभावः॥नन्वेकगो पूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयो
रप्रवृत्त्यर्थमावश्यकी सूत्रान्ताद्दशान्तादित्यर्थं च। तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ति
र्वक्तुं शक्या। न च भयाद्व्यादृश्विव सूत्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धेन्तग्रहणसामर्थ्यमुपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः। समासप्रत्ययविधाविल्या
दीयानां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न चास्यां मानाभावः। पूर्वात्त पूर्वादिनिरित्येकयोगएव कर्तव्ये पृथग्योगकरणस्य मान
त्वात्। न चेष्टादिभ्य इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः। अतएवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्। एकयोगे पितत्रैव स्व
तेन सजुष इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम्। येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे
स्य प्रत्याख्यातत्वात्। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उदिति सूत्रे कैयटहर
दत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च। एवं च परमसजूभ्यामित्याद्यपि निर्बाधम्। एवं स्थिते इह सजूष् शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापाततइत्यवधेयम्॥भो
भगो॥ असंधिः सौत्र इति। भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः ॥
रितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च। व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नान्तादसंख्यादेरिति च रितार्थम्। अन्यथा पञ्चम इत्यादाव
पि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह॥ व्यपदेशिवद्भावइत्यादि॥ दिव उत्सूत्रे इति। दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः
एवं च दिव उदिति सूत्रे हरदत्तेनेन्द्रे चेति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिवि
षयतोक्ता। असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक्॥ इत्याद्यपीति॥ आदिना सजूर्भ्यामिति ॥

ननु सान्तानुकरणे विभाषाभवदिति वार्त्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह॥ रान्तं चेति॥ कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः॥ अलोन्त्यस्येति॥ न च भोराजसेइत्यादौ रोरीति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामभिधाने एषां रोरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः। अत्र पक्षे ऽघोशब्दान्तद्वन्द्वेषष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोध्यः॥ अवधेयमिति॥ यदि ग्रहोलिटीति सूत्रे इटः स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वेष म्यमल्विधावित्यस्य स्थान्यलवृत्तिधर्माश्र

यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वा अनुकृत्य भो इत्यादीनां त्र याणामलोन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव। युक्तं चैतत्। अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागोर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य ———— सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः। न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वाद ग्रहणम्। विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यमारु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्। ननु रोरुकारस्यानुबन्धकत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि तथा चानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह। नह्ययमिति। यथा ग्रहीदित्यत्र ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वादिटईटीति प्रवर्त्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्त्तेतेति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम्। विशिष्टमेषोऽल्नलमाश्रयते इ टं नामेति। इतोपि हेतोर्धात्वङ्ग्त्याप भरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्। निपातादिति। भोमगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ ॐ येस्थानिसंबन्ध्यल्वृत्ति

धर्माश्रयेच नेत्यर्थस्तत्र स्थान्यल्रेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात्स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदापयः स्वित्यत्र मत्ववारणायाशीति। तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुर्विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः। यदि तु रोः सुपीत्यत्रापि र इत्यनुवर्त्य रो रेफस्यैव तेन विसर्गस्त

दाश्ग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम्॥ तत्रेति॥ चादिष्वित्यर्थः ॥

वार्त्तिकेनाश्रयणीयमिति॥भोइत्यादिप्रयोगाणांनिपातैरेवसिद्धेर्निपातानामपिसंबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामंत्रितत्वमस्तिभवदादीत्यत्रभोःशब्दस्याप्यादिनाग्रहणात्तत्रभोइत्यादिसिद्धिरितिभावः॥अन्यथा॥साधारणानामभावे॥भोविद्वद्वन्देति॥नपुंसकेसोर्लुक्कालुप्तत्वेनवार्त्तिकाप्रवृत्तेरितिभावः॥भोगङ्गेति॥विभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणान्ङीपाव्यवधानाद्धवतःसंबुद्धिपरत्वाभावेनेतिभावः॥स्युःप्यादि त्यस्यनिपातमात्राङ्गीकारेइत्यादिः॥ननुनिपातोप्ययंभवच्छब्दसमानार्थएवेतिहोभोइत्यस्यनासंगतिरत

तथाचविभाषाभवद्भगवदितिवार्तिकंनाश्रयणीयम्।अन्यथापुल्लिङ्गैकवचनमात्रेभोहरेइत्यादिसिद्धावपिभोहरिहरौभोविद्वद्वन्द्भोगङ्गेत्यादिनसिद्ध्येदितिभावः।एतच्चवृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम्।भाष्यस्वरसरीत्यातु विभाषेत्यादिवार्तिकमारब्धव्यमेव।किंतुनिपातोपिभोःशब्दोस्तितेनद्विवचनादौस्त्रीनपुंसकयोश्चनदोषः।युक्ततरंचैतत्।हेभवन्तितिवत्हेभोइतिप्रयोगस्यापीष्टत्वात्।तस्यचवार्तिकारम्भएवसिद्धेः।सुःप्यादपाडङ्ग हेहेभोरित्यमरोक्तानांसंबोधनार्थानांनिपातानांसहप्रयोगायोगात्।किंचात्रभवान्हरिस्तत्रभवान्ततोभवान्इतिवत्तत्रभोइत्याद्यपिवार्तिकेसत्येवसिद्ध्यति।इतराभ्योपिदृश्यन्तेइतिसर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोगएवेष्टत्वात्।किंचामन्त्रितत्वेपदात्परस्याष्टमिकनिघातः।आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवद्भावः।आमएकान्तरमितिविधिः वाक्यादेरामन्त्रितस्येतिद्विर्भावः सुप्यामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावश्चेत्यादिसर्वंसिद्ध्यतिनत्वन्यथेतिदिक् ॥

एवभाष्यकैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तंविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वंचशब्दतोर्थतइत्यन्यत्रस्पष्टम्।किंचपतिलुनीतइत्यादिवदेतयोरपिसहप्रयोगसंभवइत्यरुचेराह॥किंचेति॥पदात्परस्येति॥इदंचनभोःशब्देफलमुभयोरपिभोःशब्दयोःसंबोधनार्थत्वेनसंबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात्।किंतुतिष्ठसिभगोतिष्ठसिअघोइत्यादौभगवन्अघवन्तिष्ठसीत्यर्थकेआमन्त्रितस्येतिनिघातसिद्धिः।निपातयोस्तुतयोःसंबोधनेशक्तौमानाभावेनसंबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात्।भगोतिष्ठसीत्यादौअविद्यमानत्वम्।ओंभगोदेवदत्तेत्यादौएकान्तरताभगोआगच्छेत्यादौद्विर्भावः धनेनभगोइत्यादौपराङ्गत्वमितिभावः ॥

यदि प्रामाणिकाविति॥ यदीत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ। अत एव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्यायभो ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेषभोः शब्दो विभक्ति प्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम्। एवं च भगो हरिह रावित्याद्यसाध्वेव॥ तदतिरभसादिति॥ भोभगो मतुवसोरिति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पष्टत्वादिति भावः॥ उभयग्रहणादिति॥ वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि कुलटायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृतानुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति॥ एवं चानित्यत्वान्नदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धि

भगो अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकाद्यत्नैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति। सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वौत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति। तदतिरभसात्। स्यादेतत्॥ निपातानामभ्युपगमेपत्वविधौ न एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात् इति चेन्नैवम्। स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्। भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च। नन्वेवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्। व्योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः सवान्तरतम्याद्ध्रस्वो यस्य य इत्याह। वयाविति ॥

रिति भावः। विभाषा भवदिति वार्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणीत्यसिद्ध्याशङ्कायामव्ययमेषभोः शब्द इति सिद्धान्ते नोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोध्यम्॥ परस्परसाहचर्येणेति॥ तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम्॥ अन्येषाम्। अनर्थकानां सान्तरान्तानां प्रतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्ध्या भोइत्यादि पूर्वकरेफान्तानामेवार्थवत्तां ग्रहणस्यन्याय्यतया भो इत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः। अत्रेदन्तत्त्वं रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः। लघूच्चारणतरो लघुतरोच्चारणः ॥

हलोविशेषणादिति ॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ इत्याहुरिति ॥ हरदत्तादयः । वकारलोपे तत्तस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः । एवं च करोत्यादिपरे तितन एव लोपेन भविष्यतीत्यशाह लो । विशेष
णं व्यर्थमिति सूचितं भाष्यमपि तदेकदेशयुक्तिरेव । न पदान्ताः परे ऽणः सन्तीति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । इडभावो ढत्वं चेति ॥ चेन नलोपसंग्रहः ॥ ढलोपादिति ॥ ढो ढेलोप

ओतो गार्ग्यस्य । ओकारादिति । यत्त्वोकारान्तादङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्न । अङ्गस्याप्रकृतत्वात् । असंभवाच्च । न ह्युदाहरणे ष्वोकारान्तमङ्गमस्ति । हलि सर्वेषा
म् । यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षव्करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्याशाह लो । वि
शेषणात् । वृक्षवृहसतीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति । गव्यूतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् । ननु देवानस्मा इ
त्यादौ लोपो व्योरित्येव सिद्धेः । मैवम् । तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् । देवा यान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च । अहोरात्र इति । रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम् । अहरादीनामिति । उभय
त्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन स्वर्चक्षारथिनः स स्वश्शुष्माः विप्रः कविः काव्येनास्वर्चनादित्यादि ग्राह्यम् । तढो वृढ इति । उदित्वेन वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् ।
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न । तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । तथाहि । दृढ स्थूलबलयोरिति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः । तकारस्य
ढत्वं च निपात्यते । न च सिद्धकाण्डस्य ढत्वस्येह प्रवृत्तिः । दादेर्धातोरिति घत्वेन बाधात् । न चइडभावो ढत्वं च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वा
च्यम् । तथा सति परिवृढयतेत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । पारिदृढीकन्येत्यत्रापि ञोरिति ष्यङ्‌ चन स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्त
मत्वादिति भाष्ये स्थितम् ॥

इत्येतद्दृष्ट्याष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्ये स्थितमिति ॥ दृढस्थूलेति सूत्रे इति शेषः ॥

म.श्रु. द्रष्टव्यमितीति॥ ष्यङि णेरस्याभावे चेष्टापत्तिरितिभावः॥ उभयोरपीति॥ त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः। तदाह वामन इति॥ अत्रारुचिबीजं तु ढ्हे र्नकारहकारलोपार्थमिति
३५ भाष्यविरोधः। अनिदितां हे स्तुदहितमित्येवेष्यत इति कैयटविरोधश्चेति। किंच प्रसादोक्तरीत्या ढ्हे रपि इड्भावे ढत्वयोः सिद्धाविण्निषेधप्रकरणे दढ इति निपातनस्य
४४ व्यर्थत्वमित्यलम्। अभावादुत्तरस्येति। आहार्याभावारोपादित्यर्थः। लिङ्गमिति। विहितविशेषणे तद्धेयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिभावः। सास्माअरमिति। सोस्माअरमिति सन्धावपि पा

यत्तु प्राचा व्याख्यातं ढ्हेरेवेदं निपातनं दृढ इति तु प्रकृत्यन्तरमिति तस्य निश्चायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिड्भावे वा दृढेत्यत्र ढेति योगविभागात् पक्षे षत्वाभावे ढलोपे
सत्तु प्राचा व्याख्यातं ... तदाहुर्वामनः। अथ दहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनं नलोपवर्जमिति। युक्तं चैतत्। अ
चप्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति। तन्न। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। तदाह वामनः। अथ दहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनं नलोपवर्जमिति। युक्तं चैतत्। अ
न्यथा हि अस्मास्वेरयन स्यात् ष्यङ् च स्यात्। उत्वमेवेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधं परत्वस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तम्। पूर्वत्रासि
द्धे नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इत्यादिव्याख्यातम्। सूत्रे सु इति दृष्यक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह। एतत्तदोर्यः सुरिति। एतत्तदर्थगत
संख्याभिधायीयः सुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमसददाति परमैषददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणे लिङ्गत्वनञ्समासइतिबोध्यम्। अकोः
किमिति। साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एषक इति। अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः। बहुल
ग्रहणेति। अत एव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति। सा स्म॥ अप्सः अस्मैद्द इतिच्छेदः॥ * इतिस्वादिसन्धिः ॥ * ॥ श्रीसंकटाभैरवाभ्यां नमः। श्रीगुरुचरणाभ्यां नमः। राम:

टपूर्त्तेः। नच प्रकृत्यान्तः पादमिति पूर्वरूपस्याभावेनन पादपूर्त्तिः सोयमागादित्यादाविव अत्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः। एवञ्चावधारणपरतया नव्याख्येयम्। सोहमाजन्मेत्यादौ बहुल ३५
ग्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्यापि सिद्धेरिति तात्पर्यम्॥ ॥ इति दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ नमो ब्रह्मणे॥ ४४

श्रीगणेशायनमः॥ अर्थवत्स्यादिति॥ नचास्यापत्यमित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधेनेनतच्चरितार्थम्। अभसिद्धत्वस्यायांप्रवृत्तसंज्ञायाएकदेशवि
कृतन्यायेनसुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति॥ नचैतत्प्रत्ययमात्रस्यतन्मात्रेएकार्थीभावाभावादितिभावः। एकार्थीभावश्चयस्यप्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितात
न्मात्रवृत्तिरेवग्राह्यः। तेनपञ्चनावप्रियइतिसमासघटकपञ्चनावेत्यस्यतद्धितान्तत्वसमासत्वयोरप्रिनप्रातिपदिकत्वम्। प्रियपञ्चन्नन्तस्यवतत्रैकार्थी

श्रीगणेशायनमः॥ अर्थवदधातुः। प्रत्ययःप्रत्ययान्तंचेति। सूत्रेतन्त्रादिनाउभयंविवक्षितमितिभावः। तथाहि। प्रत्ययस्यैव
पर्युदासेकृत्तद्धितेतिसूत्रेणतद्धितान्तस्यसंज्ञाविधानंव्यर्थंस्यात्। नचतत्रापितदन्तंनग्राह्यमितिवाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यात्तदन्तग्रहणात्। प्रशंसायांहिमतुप्। एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वंचप्रशंसामूलम्। नचअर्थवदित्यस्यपूर्वसूत्रेचरिता
र्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासेनैवतल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तंचवर्जयित्वेत्युचितमेव। यदितुप्रत्ययोनपर्युदस्येततर्हिसात्पदाद्योरिति
सूत्रेसातिग्रहणंव्यर्थंस्यात्। अर्थवदितिकिम्। धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णंसंज्ञामाभूत्। तस्यांचसत्यांस्वादयःस्युः। ननुसंख्याकर्मा
देरभावान्नभविष्यन्तीतिचेन्न। एकवचनमुत्सर्गतःकरिष्यतेइतिसिद्धान्तात् ॥

भावोनतुतन्मात्रवृत्त्यदोषात्। नचक्विबन्तेदोषः तत्रधातोरेवविशिष्टार्थबोधकत्वेनअर्थवत्त्वबुद्धितीयाभावेनपृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभा
वाभावादितिवाच्यम्। अलौकिकेवाक्येकल्पितैकार्थीभावस्यतत्राप्यारोपेणादोषात्॥ अर्थवत्स्यादिति॥ अनेनप्रत्ययपर्युदासेमानमुक्तम्। सातेःप्रातिपदिकत्वे
हितत्रऔत्सर्गिकैकवचनेनस्यापिसुबन्तत्वेनपदत्वेपदाद्विल्वादेरनिषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमितिभावः॥

सोर्दुर्वीरत्वादिति॥ तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक् समुदायसंज्ञाचान्तरंङ्गत्वाद्‌व्ययेभ्यः प्रातिपदिकेदकत्वात्सुपि चुसति प्रवर्तत इति तस्य
तदवयवत्वमत्वसंयचतिध्वनतीत्यादीनावयवानांसा। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्नियेधात् तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्ति
रापाद्या। घनशब्दस्य घिनोतेर्घनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणं बोध्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः। तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इवतेभ्योपि सु
पएकवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः स्यात्सैव गमके। यथाव्ययेभ्य उत्पत्तावव्ययादाप्सुपेति गमकम्। नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु न
तथा गमकम तएव ङ्याबिति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य कृत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये तद्रीत्यौत्सर्गिकमेकव

हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात्। नच अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेन स्यादिति वाच्यम्। तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। अधातुरि
त्यादि पर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थं तदित्युक्तम्। एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥

चनं दुर्वारमेव। अत एवाग्रे भाष्येऽर्थवत्सदस्सदश दाडिमानीत्यादि पदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपो धात्विति स्य प्राप्तिरि
ति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम्। पचतः कल्पमित्यादौ तत्र वृत्तौ रूपसूत्रस्थं भाष्यं गमकम्। समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये
स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक्॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति॥ व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः॥ उक्तमिति॥ एतेनेदमुक्तमेव पुनर्दीर्घ्यो
योच्यत इति सूचितम्। भाष्य इति॥ एवं हि तत्र भाष्यं। अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवद्‌न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति कृत्तद्धितान्तसूत्रे न ग्रह
णं न कार्यमिति। अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदं प्राप्यर्थलाभ इति कैयटः ॥

समुदायार्थारोपादिति॥ तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः॥ तत् क्रियावाचकत्वम्। तत्तदर्थविभागश्चेति। तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन ष
ष्ठीसमासे सस्योर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु। एते नान्याम्य प्रादुर्भावादिति अपादाने ऽस्त्रियामीति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपि व्याख्यातः। सुबन्तत्वमपि
द्धिः प्रयोगपक्षद्वयस्यानेद्विर्वचनपक्षेप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्यान्त्यस्य शब्दे प्रत्ययत्वबुध्या सूपपादम्॥ सर्व इति। धातूपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चेव मेवेति भा

मत्वाहुः। पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते याव क इति। अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान् न तु
केवलः इङ् अध्ययन इत्याद्यर्थनिर्देशास्तु अवयवे समुदायार्थारोपात्। एवं कन्नप्यनर्थकः। यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम कर्तृ
रि च कारक इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नञ्चियुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पना चेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम्। क्रियावाचकत्वं वि
ना धातुत्वायोगात्। आरोपितं तदिति चेत्। सत्यम्। तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति। कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमडादयश्च स्युः। तथा
च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारो ऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्। एवं कन्प्रत्ययोप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थनैव। ऽर्थवत्त्वात्।

वः॥ स्फोट एवेति॥ पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्। शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागन्तु त्या
दनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते। उपलालना इत्यस्युर्भवन्तीति शेषः। न तु वास्तवा इति भावस्तदाह। असत्य इति। आरो
पित इत्यर्थः। लोकानान्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम्। सत्यम्। विशिष्टशक्त्याबोधकं पदादीत्यर्थः॥ स्त्रैरिति॥ अधिजगे ऽध्यगीष्टेत्यादौ॥ अर्थवत्त्वादिति॥ आरोपितार्थवत्त्वादि

शास्त्रकृत्। भाष्यकृदादिः॥ संमतेति॥ तद्धितविषयेइति शेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौहेतुमाह॥ इष्टस्य लेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थे हेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेनतद नावश्यकत्वमेवेतिध्वनयति। ननूत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमतआह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इको चीति सूत्रे च ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्येउक्तमिह किंचित्रपी इति। नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारात्रयोदृत्वत्रगुणः फलमितितदर्थः॥ इत्थं सतीति॥ लघुनानेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्यन्यायानुसरणेनतयोः प्रत्याख्यानसं भवदितिभावः॥ नलोप इति॥ सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता भूवाद्यइत्यस्यलविधौतिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतयाऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात्॥ कार्यकालपक्षेइति।

कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषाकल्पनाशास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणीति सूत्रे पूरणात्वार्थैः न प्र त्ययस्यपूरणार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्ययइतिमहासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपिसंमतमेवेदम्। यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि न। अनित्यत्वेप्यौत्स र्गिकप्रवृत्त्यादृष्टसिद्धेः। इष्टस्यलेप्यप्रवृत्तौन्यायस्यनिर्विषयत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनस्यकथंचिदावश्यकत्वेऽर्थवद्ग्रहणस्यैवज्ञापकत्वसंभवा च्च। उत्तरार्थस्यापिइह किंचित्रपीइतिन्यायेनइहकरणस्यसफलत्वौचित्यात्। औषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यान संभवाच्चेति दिक्। अथाबुरिति किम्। अहन्। नलोपो माभूत्। नच कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोस्त्विति वाच्यम् ॥

नच यथोद्देशेपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन चसंज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वा द सत्वाच्च। भवि ष्यतिकिंचित्कत्वमिस्यमिसन्धिमात्रेण तत्रपक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधानेत्रनिर्दि ले॥ नहियव्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काप्युचितेत्यर्थः स्पप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्येऽप्यनितत्वादितिकश्चित् ॥

कथमन्यथेति। नच राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययइत्यस्य संबन्धात्। अत एव दाक्षीदिदृक्षु इत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक्। नच सुब्लो पविषयमेवज्ञापकम्। असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनादन्यथा सूत्रोपस्थित ङि संबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपु रुषासिद्धिः। स्पष्टाचेयंरीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम्॥ अत्र सुप्सिपोरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्स र्गिकैकवचनेतच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक्। तत्सत्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्ति

प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ नलो पः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्सिपोर्माभूत्। अप्रत्यान्तः किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्। नचान्तवद्भावेन काण्डेकुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव। तथाच ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः। यथोद्देशेपि विभक्त्येकादेशो नान्तवत्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशात् ॥

दोषइतिभावः। तत्रैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपोधात्विति लुगापत्तिश्च पचेरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेतिभावः। स्यादेवेति। पूर्वविभक्त्युत्प त्तयेज्ञातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्तेबुद्धिरितिभावः। यथोद्देशेपीति। अपिना कार्यकालपक्षेपि। नहि तत्पक्षेउपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्रमान मस्ति सति देशैकवाक्यतयैवन्ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् ॥

प्रातिपादिकग्रहणं वेति। नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्त्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात् क्लाब्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्व प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः। मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्यं दुर्निरूपं चसंख्याकर्मादियोगात्त्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तेर्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु। यत्तु वदन्ति। प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति। तन्न। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्य च अतथात्वात्। अन्यथा लदुकरीत्यासुत्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु करोषि इत्यादौ षत्वं न स्यात् ॥ ॥

मपि न। गमकं विना तदनुक्तेः। सुपो धातु इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङ्तरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम्। पचेरन्सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न लोपस्तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात् प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः। अतथात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः ॥

निषेधादिति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाज्झादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्थानिदेशे न लाभसंभवो तत एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्नि रूपिताङ्गत्वसिद्धिर्व्यतिसेद्ध्यादौ सेट्त्वस्य पदत्वसिद्धिश्च हरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च युवापसेतनङ्ज्ञप्तत्वनिबन्धनफक्सिद्धिश्च। तथाप्यसहाय एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये तेनेतरावयवे तदप्रवृत्तिः स्पष्टा चेयं रीतिः एदेङ्च उपदेशसूत्रे कैयटे। अत एव समासे नयने व्यपदेशिवद्भावेनाकारस्य ना दित्वं दरिद्राधातावित्कारस्य नान्तत्वं तथा सति वद्धत्व प्रयुक्तश्च कृद्वर्णान्तत्वप्रयुक्तो च प्रत्ययश्च स्यात्। ततोऽत्र न किंचिद्दूषणम्। लोकेऽपि बहुपुत्रसत्वे नैकस्मि न्ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अत एव हरिषित्यादौ सोः पदत्वं न। निजौ

सास्यदाद्यौ रिति निषेधात्। अधातुप्रत्ययावितिसिद्धेन अहणोपादानं सशार्थम्। महासंज्ञाकरणं प्रत्ययत्वनुरोधात्। तथा चाथर्वणे पठ्यते। को धा तुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यत्तु व्युत्पत्तिप क्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात् ॥

चत्वार एकाच इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्य पर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादत्र सू त्रेऽपि विना कृतिना नपेक्षयार्थबोधकत्व समर्थकत्वं गृह्यते। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दृश्य असह्द्द्व स्वस्यायां प्रातिपदिकत्वाप्ततिः। तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः। ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये॥ सुप्तिङन्तभिं ति सूत्रस्थ भाष्यकैयटयोरप्येवं तात्पर्यमिति बोध्यम् ॥

इत्याद्यर्थमिति॥अन्यथाविभक्त्यन्तस्योदात्तत्वास्यात्।प्रातिपदिकत्वेतु पूर्वविभक्तिलुकि टकारेकारस्योदात्तत्वेपुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरितिभावः।
कृदन्तत्वेनेति।नचसमासविकल्पविधानस्यवैयर्थ्यम्।समासेएकस्वरश्रवणंसमासाभावेप्रातिपदिकत्वेतु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमितिविशेषात्। द
धिउपदंशमित्यादौपक्षेप्रकृतिभावप्रवृत्तेरपिफलस्यवक्तुंशक्यत्वाच्च।तत्सामर्थ्यादिति।अन्यथासंज्ञाविधित्वाऽऽस्यात्।नप्रत्ययमात्रेणेति॥प्रकृतेरपेक्षणादितिभा

वस्तुतस्तुव्युत्पत्तिपक्षेपिबहुपरवइत्याद्यर्थंसूत्रम्।नचैवंबहुच्पूर्वइत्येवसूत्र्यतामितिवाच्यम्।मूलकेनोपदंशमित्यादौकृदन्तत्वेनाति
प्रसङ्गात्।नचसमासग्रहणंनियमार्थमितिनिस्तारः।अर्थवत्सूत्रारम्भंविनासमासग्रहणस्यनियमार्थत्वायोगादितिदिक्।कृत्तद्धितसमासाश्च।अ
र्थवदित्यनुवर्तते।तत्सामर्थ्याच्चदन्तविधिः।नहिजहत्स्वार्थायांवृत्तौकृतान्तद्धितानांचअर्थोस्ति।भूतपूर्वगतिलभ्यस्तुनप्रशस्तः।अजहत्स्वा
र्थायामपिनप्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह।कृत्तद्धितान्ताविति।लिट् धुक्इत्यादौअधातुरितिकर्तेत्यादौअप्रत्ययान्तमितिपर्युदासे
प्राप्तेकृदन्तेविधिरयम्।नियमार्थमिति।नचप्रत्ययान्तत्वेनपर्युदासेप्राप्तेविध्यर्थमस्त्वितिशङ्क्यम्।वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्।प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्सविहितस्तदादेरेवग्रहणात्।ननुस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनिषिद्धः एवंचराजकुमारीत्यादौविध्यर्थमस्त्वितिचेन्नैवम् ॥

वः।अधातुरितीति।कर्तृरूपार्थस्याधिकस्यभानेपिक्रियावाचकत्वास्सत्याधातुत्वास्सतेरितिभावः।स्त्रीप्रत्ययेइति।अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेइत्यर्थः।तस्ययेनकेनापिरूपेण
ग्रहणेतन्निषेधइत्यभिमानः शङ्कितुः।राजकुमारीति।नन्वत्रप्रातिपदिकत्वस्यनफलंलिङ्गविशिष्टपरिभाषयैवतत्कार्यसिद्धेरितिचेन्न।प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांलि
ङ्गप्रत्ययरहितेदृष्टानान्तद्विशिष्टेनयाऽतिदेशेनतस्याअत्राप्रवृत्तेः नहिङीब्रहितेराजकुमारीत्यादौतदस्ति,ङ्याब्ग्रहणञ्चन्यार्थमितिवक्ष्यते।शङ्कितुरभिमानानुसारेणैवोत्तरयति।

अन्तरङ्ग स्यापीति। सुलभत्वादिति। यथोद्देशेइदं। यद्वित्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवं च यथा तत्र प्रत्ययग्रहणे एवं न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथायं निषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्यर्थः अतो तदा न दोषः। समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक्। असमर्थ समासे इति। असूर्यंपश्याद्यत्वादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्तद्धर्मी असमर्थसमासः ग्राहकं मानं खश्विधायकम्। अन्यथा परस्परमसंबन्धेनैकार्थीभावाभावात् समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति॥ तद्धकृति के सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारात्। उपपदमिति महासंज्ञाकरणा

अन्तरङ्ग स्यापि हल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अत एव गोमत्प्रियइत्यादौ नुमाद्यो न। लुकः प्रागन्तरङ्ग प्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दध्यादिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुवृत्ते रुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्। पदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघाते इत्यादि। पूर्वभाग इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् ॥

चात देतदाह। पदं चेत्यादि॥ शशशृङ्गादिपदानां च बौद्धे तस्मिन् शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्र संघाते इतीति। अर्थवतीति शेषः। सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम्। प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः। तेन राजाइत्यानित्यादौ न दोषः। जन्मवानित्यादावपीति। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भावः। ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह। तद्धितेति। तत्र पूर्वभागस्य भत्वात् पूर्वभागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः ॥

नन्वत्रपक्षे गवित्यसमाहेत्यादौ दोषः। गोहृत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात्। एषएव सुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यत आह। यद्वेति। प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम्। अत्र तन्त्रेण षष्ठी तत्पुरुषः कर्मधारयश्च तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्समस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न त्वावृतिः प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्वाभावात्। सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वो भागः पदमिति किम्। बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन बहुपटवदित्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको नियमोस्तु। न चाद्यपक्षे एजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम्। अर्थवत्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थोहि विशिष्ट एवान्वेति न तूत्तरपदार्थमात्रे। येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्वं स्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् इति चेन्नैवम् ॥

इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्। पुरुषावित्यादेरिति तत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वात्। परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययलाभावादिति भावः। अर्थवत्वेनैवेति। उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। वाक्यस्येति। कृदंतत्वादिति भावः। वस्तुदाह। कृदिति। न चास्य भुजौकरणत्वेनोपदंशंप्रति न कारकत्वं। मूलकस्योपदंशे कर्मत्वेनान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयैवेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् ॥

परत्वाद्बाधादिति। नियमस्यार्थतो निषेधेपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भावः। निषेधानां बलवत्त्वाच्चे त्यपि बोध्यम्। निष्फलत्वादिति। स्पष्टं चेदं पूर्वोयोगादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। न च समास इति। नापि वाक्य इति बोध्यम्। एकार्थीभावेति। एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः। एवं समासे वृत्तिः सिद्धा। वाक्येपि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशेन च्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्। लक्षणे

समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। यत्तु वदन्ति। समासग्रहणं न नियमार्थं किं तु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम्। वृत्तिश्च द्विधा। शक्तिर्लक्षणा च। न च सा समासेऽस्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेपि लक्षणास्त्येव। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैय्यायिकरीत्योच्यते। तदपि न। बहुपटवदित्याद्यसिद्धेः। तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम्। येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् ॥

ति॥ वृत्तौ वाक्ये चेति भावः। असिद्धेरिति। समासइव तद्धितेपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः। पचतकीत्यादाविति। न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्। विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात्। किं च बहुपटवत्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। एवम्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे। न चात्रार्थवत्त्वाभावाद्वारणं, न्यायनयेउत्तरसूत्रे तदसंबन्धात्। तृतीयाप्रभृतीनीति तु स्वरे विशेषार्थम् ॥

अभेदविवक्षायामि॑ति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तथोपस्थितस्य शाब्देन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। एवं च वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः। अत एव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह। भू इति। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः। अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्। भेदविवक्षायामिति॥ अर्थवच्छब्दोपि वृत्तिविषय एवैतत्पक्षे इति भावः। अयं पक्षो मतौ छः सूक्तेति सूत्रे भाष्ये। अनयोश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति दिक्। विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशादिति भावः। स्पष्टं चेदं बहुव्रीहे रूधस इत्यत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तत्त्वं नयन्नाह। अयस्कुम्भीति। किं चेत्यादि च। उत्तरपदेष्विति। अत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदमिति भा

अवद्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। भूसत्तायामिति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव। गवांवुगिति यथा॥ लिङ्गविशिष्टस्येति। लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कुम्भी। अतः कृकमीति सत्वम्। तद्धितसादिषूत्तरपदेषु विधीयते। किं च। कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं यामिनयंत्यहानिइत्यत्र आचारे क्विबपि फलम् ॥

वः। टिलोप इति। इदमुपलक्षणं पुंवत्त्वस्य णिचश्च। सामान्यग्रहणेपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टामालाहृष्टागौरीति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः ङ्याब्रहितस्य दृष्टामाला इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरेवं चाम् दृष्टामालादेवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्ये न प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात्। प्रत्येकमपि पदत्वं संत्वनैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसङ्ख्याः पूर्वसङ्ख्या बाध

कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या ङ्याबन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह। तथाहीत्यादिना। स्वार्थिकत्वेन। अत्यन्तस्वार्थिकत्वेन। परश्चेत्यभ्युच्चयः। एवं च लोहिताल्लिङ्ग बाधनं वेति न वक्तव्यमिति भावः। विकल्पः सिद्ध्यतीति। अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनि समुदायोत्तर टापैव लिङ्ग संबन्धबोधनसम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापि कनः पूर्वं टाबभावे आतः स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः। ङीप्प्रसङ्गादिति। अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः। अकृत एवेति। इदं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समासान्ता इत्यत्र तादर्थ्ये ताच्छब्द्यमिति हि तत्र भाष्यम्। अलौकिके प्रक्रियावाक्य एवेत्यस्य प्रवर्त्तत इत्यनेनान्वयः। क्व प्रवर्त्तते तत्राह। उत्तरपदस्येति। अनन्तरमिति शेषः। अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः। एतत्स्वरूपकथनम्। अवयवत्वे प्रमाणमाह। समासान्त इति। तच्छब्दत्वान्यत्वादिति भावः। समासस्यैवायमन्तावयव इत्यन्त इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इत्येके इति। अत्रारुचिबीजन्तु समासार्थवाक्यस्यान्त इति गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्यस्वारस्यार्थविरोधः। न हि सुब्रहितं समासार्थं किं तु तद्विशिष्टमेव। किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञायां सुब्लुकि टापि बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः। तत्र विभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य तदन्ते सत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वं कबन्तात्टाबिति वक्तुमशक्यमिति ॥

ङ्याब्भ्यां प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्यिका च सिद्ध्यति। तथाहि। स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च लोहितान्मणाविति कन् ङीपं बाधेत। ततः लोहितिके त्येव स्यादिष्यते तूभयम्। ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम्। वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्यशब्दात्तु नसामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्त्तते। तेन उदीचामातः स्थानेयकपूर्वाया इति इत्वविकल्पः सिद्ध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत्। बहुगोमच्छब्दात्कपः प्राग्गुगिल्लक्षणङीप्प्रसङ्गादिति चेन्नैवम्। अकृत एव समासे लौकिकप्रक्रियावाक्य एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात्। स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके ॥

परस्मादितिपक्षेत्विति। नचाविशिष्टस्यसुबन्तत्वाभावेनसुबन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावेनपरिपूर्णम्पदमितिन्यायाविषयतयातस्य
सिद्धान्तस्यसमासान्तविषयेऽभावात्। एवंचसमासान्तेषुङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्धएव। तस्यामवस्थायांवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादितिभावः। तद्धि
तान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेतिशेषः। पुनः सुपिचाकृतेइति। प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तत्वात्समाससंज्ञा॥ कपस्तद्धाक्यावयवत्वेनतद्ग्रहणेनतद
न्तस्यग्रहणम्। सुपिचकृतेइतिक्वाचित्कः पाठः प्रामादिकः। + यद्यपितत्रपाठेऽलौकिकविग्रहवाक्येपिअन्यपदार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावारोपात्।
स्त्रीत्वसत्वेनपूर्वंटापिततःसुपिआपःसुपः परत्वाभावाद्बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिरस्तितथापितदुत्पत्तिपर्यन्तंसमाससंज्ञायाअप्रवृत्तौमानाभावात्। न

परस्मादितिपक्षेतुतद्धितान्तत्वात्सुब्लुकिपुनः सुपिचाकृतेसमासइतिसिद्धान्तः। तस्मादन्तरङ्गादपितद्धिता
त्प्राङ्ङ्यापोः प्रवृत्त्यर्थंङ्याब्ग्रहणमितिस्थितम्। यस्ताङ्कः। आब्ग्रहणंस्पष्टार्थमिति। तदनेनप्रत्युक्तम्। व
स्तुतस्तुङ्यापोर्ग्रहणंमास्तुसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिनिष्कर्षः सुपः प्रागेवचङ्यापौप्रवर्तेते ॥

चसुबन्तत्वाभावः। अनेनसुपासमुदायस्यसुबन्तत्वेपिउत्तरपदमात्रस्यतत्वाभावात्। पूर्वपदस्यसुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवंचपूर्वो
त्करणेफलाभावः। बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायांतदन भिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तुतद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसं
ज्ञासमकालमेवविरोधाभावेनतत्पूर्वभागस्यसमाससंज्ञेतिबोध्यम्। यौगपद्यासंभवएवशास्त्राणांक्रमस्वीकारादितिदिक्। यस्ताङ्करिति। ङीग्र
हणन्तुलोहिनिकेत्यर्थमितितद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ प्रागेव ङ्याप्योः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थादीति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं। ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं। ततः स्वमात्रे... लिङ्गस्यज्ञानं। ततो विजातीयक्रियाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं। ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शा

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्। सुडः स्योरिति। सो रुकारो ऽवर्णस्त्वसावित्यत्र विशेषणार्थः। असौ त्वित्युक्ते ह्रस्वसकारादावित्यर्थः स्यात्। तथा च याजमर्वन्तुपयउत्त्विप्रासु इति न सिद्ध्येत्। ङसेरिकारो युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यदि तु एकवचनस्य चेत्यत्र पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाङसिङसामित्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शी नस्याच्छसो नद्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्याप्स्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत।

स्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गद्योतकङीबादिविधानादिति बोध्यम्। अत एव घकालतनेषिति चरितार्थम्। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याब्ग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिका नारभ्यतस्य निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः। अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्थिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति। लोहितिके त्येतत्सिद्ध्यर्थं च लोहितालिङ्गबाधनं वेति कार्यमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति। तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः। टाङसीति। तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यं स्यान्नापतिरिति भावः ॥

ङि॰त्वमिति। ततश्छन्दि लोपः स्यादितिभावः। विशेषणार्थइति। तस्कलन्तु सुपांसुलुगिति सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः। घेर्ङि॰ नीति। नचघेः सुपिगुणइत्येवास्तु

एवंशसः शङ्काराभावे औटोडित्वंसम्भाव्येत। अतोअसन्देहार्थंतत्करणौचित्यात्। औटश्टकारः सुडितिप्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तुटा ङ॰सीतिविशेषणार्थः। ङे प्रभृतीनांङ॰कारो घेर्ङि॰ तीतिविशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवंचसर्वेषांफलत्वेपि संज्ञार्थाइतिप्राचोग्रन्थोऽसङ्ग॰तएव। सम्यग्ज्ञानंसंज्ञातदर्थाः विशेषणार्थाइतियावत्। इतिभङ्ग्याव्याख्यानेपिक्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम्। सुपः। तिङस्त्रीणित्रीणिइतिसूत्रात् त्रीणित्रीणि इतिपदंतान्येकवचनेत्यादिसूत्रेचसंपूर्णमनुवर्ततइतिव्याचष्टे। सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना। एकशइति। एकैकमित्यर्थः। सङ्ख्यैकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमान्तात्शस्। यत्तुप्राचाएकैकशइत्युक्तंतदयुक्तम्। शसैववीप्सायाउक्तत्वेनद्विर्वचनायोगात्। येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादः शस् इतिसिद्धान्तात्। यत्त्वाहुः। सर्वस्यद्वे इत्यत्रएकैकशोददातीतिभाष्यप्रयोगात्तान्येकेतिसूत्रेएकशइतिसूत्रकारनिर्देशाच्चोभयंसाध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्रतद्धितेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनंइत्युपक्रम्यहि। तद्यथा। एकैकशोददातीतिभाष्येउदाहृतम् ॥

जसिचेतिनियमात्तुनाङि॰तिप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। एतयइत्यर्थंजसिचेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। श्लोकेनेनुवृत्ततानीत्यस्यलब्धव्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ॥

वीप्सायांद्विर्वचनेइति।प्रासःकारकादिधानेनमङ्गलामङ्गलारूपार्थापेक्षणेनचबहिरङ्गतयाद्विर्वचनेकृतेप्राप्तइतिभावः।यद्यपिक्वचिदुक्तार्थानामपिप्रयो
गोभवतितथापियत्रतद्धितेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनम्।यथैकैकशोददातीत्यादिभाष्योक्त्याल्पार्थकेकंशब्दाद्वीप्सायांद्विर्वचनेबह्वल्पार्थादितिशसि
तिकैयटोक्त्याचप्रकृतेतदुक्तमशक्यम्।नचैवमृषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशःसहस्रकृत्वोदत्वातयातेसर्वेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाइत्यत्रगुणसूत्रस्यभाष्यएव
कैकशइतिप्रयोगासङ्गतिरितिवाच्यम्।एकेतिप्रधानार्थकसंबोधनसत्वेनैकशब्दस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनस्वार्थिकद्विर्वचनकल्प

व्याख्यातंचकैय्यटेनअल्पार्थोप्येकशब्दोऽस्ति तस्यवीप्सायान्द्विर्वचनेबह्वल्पार्थादितिशस्प्रत्ययइति।नचैषोर्थःप्रकृतेसंभवतीत्या
स्तान्तावत्।रामइति।सञ्ज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्नइतिपक्षेऽर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदिकसञ्ज्ञा।करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेघापवादेनहलश्चेतिघञा
रमन्तेस्मिन्नितिव्युत्पादनेतुकृत्तद्धितेतिसूत्रेणेतिविवेकः।सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ।एकविभक्तौयानीति।विभक्तिःसारूप्येउपलक्ष
णंनत्वेकशेषेनिमित्तम्।एवंचानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषःसुबुत्पत्तेःप्रागेवप्रवर्तते।यद्येतन्नारभ्येततर्हिप्रत्येकंविभक्तिःस्यात् द्वन्द्व
स्यप्रवर्तेना।आरब्धेत्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेवफलिताभवतीतिभावः ॥

नापेक्ष्यामदुक्तस्यैवन्याय्यत्वात्।किंचनायंभाष्यप्रयोगःकिंतुगौण्यप्युत्तरासंख्यापूर्वीसंख्यांबोधतेइत्यत्रश्रौतोवास्मार्तोवायंव्यवहारोदृष्टान्तत्वेनोक्तो
भगवतेतितत्रकात्यायनीलदोषएकैकशःपितृसंयुक्तानित्यादिवद्दितिदिक्।रमन्तेऽस्मिन्निति।योगिनइतिशेषः।इतिभावइति।एतावतैवद्वन्द्वापवादए
कशेषइतिव्यवहारइतिभावः।एतेनैकशेषारम्भफलमपिनिरूपितंद्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् ॥

उत्तरसूत्रस्यस्ये ... द्विरुद्धौ पूर्वेनेतीत्यर्थः।अनुकर्षणादिति।अनुपश्चात्कर्षणाद् आकर्षणादित्यर्थः।क्वचित्तु उपकर्षणादित्यपि पाठः।नैकशेष इति।भ्यामाद्यवपी।त्यर्थः।भ्यामित्स्त्रीपुंसयोः भ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात्।एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम्।प्रमान्त्रियेत्येकशेषोपि न।तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः।अत एव प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिककृतोक्तम्।न तु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्ययुक्तम्।विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि जननीमातृधान्यमात्रर्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः।न च तत्सक्ते इष्टापत्तिः।किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति।अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमे

सरूपाण्येवेति।एतच्चोत्तरसूत्रस्यस्यैवकारस्येहानुकर्षाल्लभ्यते।तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषः।मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात् ॥

७। कशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वाच्यम्।सूत्रव्याख्यानपक्षभेदे नैकत्वस्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात्।अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यत इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न। ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्तेः।अत एव तदुत्तरमेव चकृत्वा चोद्यते इत्युक्तं भाष्ये।अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः।अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम्।तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम्।अयं च पूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति पदाभावे एवोपपत्तिमत्त्वात्कृतः।तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तु द्वि तैर्वैरूप्येणासंभवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्तस्य स निषेधः।अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमाश्रित्य तत्खण्डस्य प्रत्याख्यानेन तत्खण्डनं कृतमित्येवकारापकर्षो

तविनातावन्मात्रेणतत्खण्डनायोगात्।एतेनैकविभक्ताविल्यावशैकविभक्तौसरूपाणामेकविभक्तौविवक्षितायामेकशेषइत्यर्थेयस्याविभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौसरूपाणामित्यर्थस्यप्रत्यासत्त्यालाभेनभ्यामादावेकशेषोनौजसादाविति वार्तिकंव्यर्थमितितदाशयइत्यपास्तम्।वार्तिकमतेभ्यामादावपितदभावस्यप्रा प्तत्वाच्चेतिदिक्।एतच्चेति।एकशेषविधायकंचेत्यर्थः।ध्वनितंचेदंपृथक्त्वेषांविभक्तिपराणामेकशेषइतिपक्षेविभक्त्यन्तानामेकशेषइतिपक्षेचद्वन्द्वप्रतिषेधोव क्तव्यइत्याशङ्क्य नवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यतइतिग्रन्थेनभाष्ये।इतरेतरेति।एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय पदानांसमाहारेऽवृत्तिबोधना

एकएवेति।एतच्चसहविवक्षायामेवप्रवर्तते।इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यविषयेइतियावत्।यत्रह्यनेकस्यार्थस्यमिलितस्येतरान्वयःसतथाभूतोऽस्य विषयः।इदंचइदितोनुम्धातोरितिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्चातथाहि।यःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिस्थितेश्रूयमाणेकशब्देोपस्थितंसर्वमवि शेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति।यद्यपूर्वसूत्राद्द्वन्द्वेइत्यनुवर्त्यद्वन्द्वेप्रसक्तेसतीतिव्याख्येयम्।स्यादेतत्।द्वन्द्वेकृतेसतीत्यर्थोस्तु।मैवम्।पन्या नौ।पन्थानइत्यादौसमासान्तापत्तेः।कर्कैकराइत्यादौएकवद्भावापत्तेः।सर्वे।सर्वेषामित्यादौद्वन्द्वेचविभाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेतिदिक्॥यत्तुप्रा चारामरामौइतिस्थितेइत्युक्तंएकएवशिष्यतेएकविभक्तौपरतइतिचातन्त्रेस्यमुक्तिसंभवः।रामरामइत्यत्रअवयवयोरिवसमुदायस्यापिप्रातिपदिक संज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्त्वात्॥

दितिभावः।इतरान्वयइति।एकरूपेणैकरूपावच्छिन्नेइतरत्रान्वयइत्यर्थःइदितइति।अत्रह्यन्नेदेनपरस्परान्वयाद्भेदघटितसाहि त्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरितिभावः।एकरूप्येणैवेति।पुष्पवन्तपदइवेतिभावः।द्वन्द्वेप्रसक्तेइति।विभक्त्युत्पत्तेःसत्वान्तत्प्रसक्तिर्बोध्या॥एकवद्भावापत्तेरिति।एवंचेतरेतरपौ विषयाभावेनैकशेषानापत्तिरितिभावः।इत्यनयोरिति।जसःशीत्यत्रवेतिवक्तव्येविभाषाजसीतिसूत्रतावयवभेदविवक्षयाबहुवचनेएकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्रविकल्पवार

सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन स्वाजात्येपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसंभवादिति। अतएव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथाद्वन्द्वोच्छेदो न तो पाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। मानाभावादिति। भाष्ये उक्तत्वादिति भावः। किंच वृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थोपस्थाभ्यामादावेकशेषापत्तिः। प्रातिपदिके

न चार्थवत्त्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वोभागः पदन्तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्। बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवम्। द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्य एवकारं चानुकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयोजरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलं सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥ ७ कशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिके नभ्यामादावपि तदभावस्यैवेष्टत्वानुमानात्। फलमिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुका लुप्तत्वाच्चेति भावः। सहविवक्षायामिति। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः।

नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह। देवदेव इति। असह विवक्षायामप्येकशेषे त्सुरुषादिविषयेऽप्तिदापत्तिरिति भावः। तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्वात्। नन्वनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादणि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह। तथा हीत्यादि। एकशेषारम्भे एकशेषं विनाऽर्थादेशस्यज्ञानासंभव इति भावः + विभक्तिपरत्वाभावादिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। अविरविकन्यायेन रामाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम्। न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाधिकारात्किं तत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्राश्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अत एवाश्विमानणिति सङ्गच्छते। अन्यथा प्रकृतांशे दीर्घश्रवणं स्यात्। उभयत इति। विभक्तौ परतो

देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। प्रत्युत आस्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिध्येत्। तथाहि। भिक्षा ३ आम् अ इति स्थिते ऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोऽपि लुक्बाधते इति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुकस्तु प्रत्ययलक्षणाभावात्। किं च। रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावादिति दिक् ॥ यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकशेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न। लोकसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात्। अनर्थकास्त्विति त्यान्तवत्त्वाप्रवृत्तिरित्यन्यत्। यद्वैकदेशविकृतन्यायेन प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि ग्रहणम्। शास्त्रीयस्य चैतेनातिदेशस्तदाभान्तस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औदुत्वस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः। अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः। अत एव आयसावित्यत्रैकादेशे कृते तु ममापाक्[?]क्य विः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकःशेषो न स्याद्द्विरूपाण्यामित्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ॥

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैस्तद्वाचकत्वमर्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्वात्। तत्रापि तत्क ल्पनादितिभावः। एकक्रुशत्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तु ना द्वन्द्व विधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात्। एवं चैकस्य वि... नस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमितिभावः। पक्षान्तरेपीति। अयंभावः। अलौकिके तत्कल्पनेपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पनात्तदनन्तरमे

यत्तु प्राचाव्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति। तन्न। निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः द्वन्द्वोप्येवम्। त थाहि। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात्। तथाच अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावा क्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति। तदपि न। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ त दयोगात्। पक्षान्तरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषादुच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्वपद स्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् ॥

वतत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवंचान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति॥ उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्च तदालिङ्गि तस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखाचेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहे तुत्वं नच प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणापि। प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधात्पत्त्यननुभवाच्च ॥

दुरुपपादाचेति। नचद्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्विवचनादिसिद्धातदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा भावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैववारयिष्यमाणतयाननदापत्तिस्तदुपपादिका। नचान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपि एकशेषेकस्य शेषद्वत्त्रवि निगमकाभावात्सर्वेषांसर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथासत्येकशेषस्यैववैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरंशास्त्रवासनावतान्त्वच्छक्तिज्ञानंनतुततः प्रागपीतिनदोषः। आकृत्यविनाभूतेति॥ नियमेनाकृतिसंबद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः। नहितत्रैकशेषः॥ तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासंभवात्तस्मात्तत्रजातिपक्षेणतन्त्रेणैवायथानिर्वाहस्तथा

तथाचभाष्यम्। सेयंयुगपदधिकरणवचनतादुःखाचदुरुपपादाचेति। यदपिव्याचख्युः। व्यक्तिपक्षेयावद्व्यक्तितत्तच्छब्दप्रयोगेप्राप्ते एकस्यैवप्रयो गोयथास्यादितिसूत्रम्। आकृतिपक्षेतु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तन्न। व्यक्तिपक्षेपिनब्राह्मणंहन्यादित्यत्रब्राह्मणशब्देने वैकेनापि अनेकस्यतन्त्रेणसुवचत्वात्। अन्यथाजातिपक्षेपि वासेनसम्यकुक्षमयोश्चतस्मिन्‌इत्यादिनानार्थानुरोधेनसूत्रंविनाऽनिर्वाहात्। तस्मा ज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपितन्त्रेणप्रयोगनिर्वाहेपिसर्वत्रतन्त्रेणैवबोधनीयमितिनियामकाभावात्साक्षिकोद्वन्द्वः सूत्रंविनादुर्वारः ॥

न्यत्रापीतिभावः। नब्राह्मणमित्येकवचनंत्वार्षम्। तन्त्रेणसुवचत्वादिति॥ अयंभावः। भाष्येऽर्थावर्थौप्रतियदर्थानर्थान्प्रतिचयत्तदपिप्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवंचै केनानेकार्थबोधनमपिप्रत्यर्थमेवेति एकेनैवब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनंतत्र। अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापिउपपादयितुमशक्य तयाबोधानुपपत्तिरेवस्यात्। तन्त्रंचात्रार्थतन्त्रम्। एकत्रैवशब्देऽनेकार्थानांसत्वात्। शब्दस्यपर्यायपरिवृत्तिसहतयार्थतन्त्रमेवेतत्। अक्षाइत्यादौ। ८द दसहतयाशब्दतन्त्रमेव। अन्यथा। तन्त्रानङ्गीकारे। क्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकंतत्रेतिशेषः ॥

न्याय प्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेक घटादिपशनांचार्थैरतिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वाप्राप्तिरेवं तदाशयः। आवश्यकं सिद्धि। अनभिधानाज्ञाने इति शेषः। नानेनैक शेषो विधीयते इति। किं तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते इति एतच्छेषस्त द्रूप्ये। प्रयुक्तानामिति। अयं…वः। रद्ध्यादिप्रवृत्ताविक…षशास्त्राप्रवृत्त्यानित्यविशुद्धेरस्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्र

घटोयं घटोयमिति नाशब्दप्रयोगदर्शनात्त द्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकात्। रूप्यते वोद्ध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकाराच्च। तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय पक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदि ह्व्याचख्युः। नानेनैक शेषो विधीयते इत्यादि यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः। रामरामऔ इति स्थिते इति। अलौकिकमेतत्क्रियावाक्यमूह्यते न तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुं न लौकिकं मुत्प्रेक्षते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। (७) क्रियावाक्ये रद्ध्यादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति। एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाह। प्रयुक्तानेवेति। न च यद्यादृशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परि…तं स ह्लोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र रद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नौचितावैषम्यादिति वाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावावनड्वाहाविसादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदा

अमियोजिति। अवयविनआधारत्वविवक्षायां वृद्धेशाखेतिवत्सप्तमीतदाह। अमोऽवयवेचीति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देनविशेष्यत्वादजेवगृह्यतेइतिबोद्ध्यम्। निर्विवादत्वादिति। उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्वादितिभावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवर्त्तस्यविशेष्यत्वेचेत्यर्थः। स्पष्टंचेदमौतोम्शसोरित्युपक्रम्यप्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्ये। अवयवषष्ठीति। अवयवावयविभावसंबन्धबोधिकाषष्ठीत्यर्थः। निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपिबोद्ध्यम्। नियमार्थइति। सचसाजात्यादाक्षरसमाम्नायिकविषयकोऽतोनृणामित्या
अमिपूर्वः। अम्यचीति। अमियोचृतस्मिन्। अमोऽवयवेचीतियावत्। तेनमकारसहितस्यपूर्वरूपंन। एवंअस्मादृह्निन्यामित्यादावपिऊह्निन्यांयोचृतस्मिन्नित्यादिबोद्ध्यम्। इकोयणचीत्यजग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदासैरिबाह्येत्यादिनिर्देशश्चेहलिङ्गं। तस्माच्छसः। तत्शब्देनसन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। शसइत्यवयवषष्ठी। सचावयवः परत्वेनविशेष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोअवयवस्येति। तदेतदाह। परोयः शसः सकारइति। परोयः शस्इतितुनोक्तम्। असंभवात्। नहिकृतेपूर्वसवर्णदीर्घेततः परः शस्संभवति। अट्कुप्वाङ्नुम्भ्यामितिपञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तेर्वचनमिदम्। तत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवायइत्यपिनार्थः। सुभ्वादिषुसुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्चेति। नन्वेवंआदर्शेनेत्यादौअतिप्रसङ्गः। नचअडादिभिरेवव्यवधानेइतिनियमः। अप्राप्तेविधिरस्यमित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोत्रबोद्ध्यः। व्यवायेपीत्येकोयोगोविद्धार्थः। अट्कुप्वाङ्नुम्इत्यन्योनियमार्थः। छान्दसोभिसोलुक्। निषेधंबाधितुमिति। तेनपर्याणद्धमित्यत्रउपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसिद्ध्यतीतिभावः ॥
दीर्घतराऽभोगेनव्यवधानेपिणत्वसिद्ध्यात्र वर्णान्तस्येतिवचनेनकार्यमितिभावः। इदंप्रत्याहाराह्निकेप्रकृतसूत्रेचभाष्येस्पष्टम्। यद्यपिरषाभ्यामितिपञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्यव्यवायेइत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतयाऽदर्शनात्ती स्यादोणत्वंसुशकवारणम्। ध्वनितंचेदंप्रकृतसूत्रेवार्त्तिककृतातथापित्तत्रनृणामिपर्थवचनारम्भेगौरवमितीदमेवादृतंमूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति। तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तृंहू इत्यादेरपि नकारजावनुस्वारे [illegible] द्धोक्तेर्नस्थानिकत्वादत एव तृंहू इत्यस्य सनलोपे तढ इत्यस्य सिद्धिः। इविप्रीणने इति। हिविदिवि धिविदण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। इति दिगिति। तद्ध्वत्र तु नवकुंशकं यत् तृंहूनुम्ग्रहणमिति। [illegible]त्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेन वृहि वृद्धौ इदित्वान्नुम्। तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायाम्। स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः। वृंहणम्। तृंहणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। इवि प्रीणने। प्रेन्वनम्। इह कृत्यचः इजादेः सनुम इति णत्वं न। यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते। नस्य सत्वात्। तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरः केणेत्यादौ विसर्ग — जिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्येषैव गतिः इति चेत्सत्यमित्याह। नचेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या नुम् विसर्जनीयेति सूत्रेपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथा [illegible] हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव तथापि त[illegible] वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयेव व्याख्यानात्। तस्य च शत्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् मैवम्। उक्तरीत्या [illegible] विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम्। तथाहि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिके नैवेति नियम्यते। तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तम्। यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति। तन्न। तिङ्न्तादीनामपि तरबादिकं प्रत्यंगत्वात्। सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च ॥ प्रत्ययस्य तं ग्रहणमित्यसिद्धेः [illegible]ष्टं चेदं भाष्ये। अङ्गत्वादिति। तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादि परभाष्यविरोधः। चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् ॥

दिगिति। दिगर्थस्तु यथाकथाचमित्यादौ याथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यता वित्यनेन वचनसामर्थ्येननिपातसमुदायात्प्रत्ययेंगत्वानापत्तौवृद्ध्यनापत्तेरित्यलम्। ऐस्कृतइति। न
द्येरित्यादिसिद्धयेउत्तरार्थंतंदित्यन्येस्पष्टमितिसुपिचेत्यपेक्षयानामीतितत्रनित्यमित्यपिध्वनितं। विषयभेदादिति। तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्यस्थानेप्र

नहिप्रातिपदिकादयंतद्धितः किंतुसुबन्तादितिदिक्। अतोभिसऐस्। नन्वेसइत्येवास्तु। नचअतोगुणेइतिपररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवै
यर्थ्यापत्तेः। अन्यथाइसमेवविदध्यात्। इतिचेत्सत्यम्। एदैतौर्हिमात्रत्वाविशेषेणगौरवाभावात् ऐस्कृतः। एवंचपररूपशङ्कैवनास्ती
तिमहल्लाघवम्। यत्वाहुः। ऐसकरणंनिजरसैरित्यैकारश्रवणार्थमितितद्भाष्यविरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरि
त्येवभाष्येसिद्धान्तितत्वात्। नामि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्चरुधादिभ्यः स्नमितिसूत्रेश्नान्नलोपइतिसूत्रेचभाष्यकैय्यटयोः स्पष्टम्। आरम्भ
सामर्थ्यादिति। सुपिचेत्यस्यतुनसामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौसावकाशत्वादितिभावः। एवंचरामशब्देनामीत्यस्योपन्यासोलेखकप्रमादादितिय
दूचुः तच्चिन्त्यम्। आदेशप्रत्यययोः। एकापिषष्ठीविषयभेदाद्भिद्यतेइत्याशयेनव्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदितुआदेशावयवोगृह्य
तेतर्हितिसृणामित्यादौदोषः। यदिचप्रत्ययोयः सकारइतितर्हिरामेषित्यादौनस्यात्। यद्यप्येवंवैरूप्येणव्याख्यानेसहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वो
नयुज्यतेतथापिसौत्रत्वाद्बोध्यः। विरृताघोषस्येति। यत्तुवदन्तिसकारस्यसोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः षएवमूर्धन्यः इतितन्न्यूनम् ॥

त्ययावयवसस्यस्थानेचषोभवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेदइत्यर्थः। ओसंबध्यइत्यार्थकइत्यभिमानः। तिसृणामिति। तिस्रादेशेसकारोच्चारणन्तुतिस्रइत्यत्रनरपरे
षत्वनिषेधेचरितार्थमितिभावः ॥

ठकारेतिप्रसङ्गादिति। सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीया इति स्थाने ऽतरतमसूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात् सोष्मण इत्यस्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः। अग्रार्थे त्वष्ट्य-
न्तरसंवादमप्याह। तथाचेति। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्सिचेर्विचि तिभावः। केवलात्सिचेर्विचि दध्नः सेचाविति समासे तूत्तरपदत्वे चेत्यस्यापदादिविधाविति निषे-
धेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वे सत्त्वात् सदस्यादिरिति पक्षेपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि कैयटेन सोपपदात्सिचेर्विजेव नानभिधानादित्युक्तं तथापि यच्चिभमित्यत्र सुप्तिङन्तं
मित्यतः सुबित्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः
सञ्ज्ञाप्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा। एवं स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वविधायासर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य चीत्यपकृष्य प्रसज्यप्र-

ठकारेतिप्रसङ्गात्। तथाच प्रातिशाख्यम्। वर्गे च प्रथमा वघोषोष्मुग्मौ सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति। नच दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सु-
बुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत् ॥

तिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं न तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वय-
देन लोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ताऽवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञेष्टैवा तेन सुवाचाविसादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वे
चेत्यस्य प्रत्याख्याने दध्नः सेचाविति षष्ठीतत्पुरुषेपि षत्वनिषेधाय पंचमीसमास आवश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्याख्याने पञ्चमीस-
मासे बहु से चावित्याद्यर्थं बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ नेति वदिदमपि योगविभागस्येष्टसि-
द्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषयएव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यएव च बोद्ध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यापदसंज्ञेति। नच राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्। सातिग्रहणेन स्वादिष्विति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिष्विति पदत्वाच्च। सर्वं चेदं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्यतिसेइति। यद्यपि व्यतिहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथापि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति पृष्टे मयायं धर्म इति तेनोक्ते त्वयिधर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसस्यायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः। ब्रह्मद्विषस्ते प्राणिहन्मि येनेति। भट्टिकाव्यस्य रामवाक्ये तव धर्मेण मम मान्यो धर्मस्तपो रूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्संबं

मेवम्। स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्यो क्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्त्वाहुः प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति तन्न। व्यतिसेइत्यादौ षत्वापत्तेः। ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्यतिस इत्यत्र षत्वं दुर्वारम्। नच व्यपदेशिवद्भावेन से इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्वं शक्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। अन्यथा रामेष्वित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्सत्यम्। न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेऽप्यानयामः ॥

न्धिनो निहन्मीत्यर्थे केएकवचनदर्शनान्न दोषः। अद्यारभ्य त्वद्धर्मः क्रौर्यं मयि भवति मद्धर्मः क्रौर्यं च त्वयि। वर्तमानसामीप्ये लट्। रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिं क्रियामितरः करोतीतरसंबन्धीनीमन्यदिति कर्मव्यतिहारसंभवादिति जयमङ्गला। व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र मैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवसीत्यर्थः यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्येति फलति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशाय स्यातिदेशो वक्तुं शक्यः रामेष्वित्यादौ तत्सहायत्वाभावान्न तत्प्रवृत्तिस्तथापि पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुं पक्षमतेन वयमित्यादिना ॥

सिद्धान्तादिति। सुप्तिङन्तमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः। अत्रकृतेप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्यामान्तस्य प्रकृतित्वादौ इत्यपि
रादिवद्भावेन सुप्त्वा त्तदन्तत्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तांतरमपि सूचितम्। इदं चान्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र वृक्षे इत्यादौ परादिवत्त्वेनैकारस्य सुप्त्वमाश्रित्य
दादित्वं साधितम्। अनुपयोगाच्चेति। चेन ससहायेऽप्यदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्संनिधाने तेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम्। आद्यन्तवत्सूत्रस्य भाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबले

रामै रामादित्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम्। एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः। नत्वेकादेशे कृते सुप्तिङन्तमित्यस्य प्राप्तिरस्ति। उभ
यतआश्रयणेनान्तादिवदिति सिद्धान्तात्। यत्तु वदन्ति। प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति। मन्त्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति। तन्मन्दम्। उक्त
रीत्या पदत्वाभावेन न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासंभवादनुपयोगाच्च॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। हलि सर्वेषामिति निर्दे
शात्। द्वन्द्वे चेतीति। सद्धि समुदायस्य निषेधो नत्ववयवानामिति वक्ष्यते। नच तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। ननु तदन्त
संज्ञायाः किं फलम्। न च परमसर्वस्मादित्यादौ स्मायादयः फलम्। अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव सिद्धेः। इत्यत आह। तेनेति। न चेहापि प्रातिपदिका
दित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः। ५७ नत्तथैवलाभादिति दिक्। तद्गुण
संविज्ञान इति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः। प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुण
त्वम्। तदतिरिक्तस्य स्वस्वामिभावादिसंबन्धेन संबन्धिनस्तत्वे तद्गुणत्वं नाग यज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेपि तत्संनिहितत्वमस्त्येवेति
तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम्। तत्सिद्धेरिति। न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः। तदन्तसंज्ञाभावे द्वन्द्वे चेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः।

तसिलिति। अवयवसर्वनामत्त्वे न तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादितिभावः। —— भाष्यप्रयोगइति। दिङ्‌नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति
सूत्रस्थइतिशेषः। एवम्। नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्वाङ्ग-शिटामित्याद्युदात्तत्वन्तु नफलंउभेभद्रेइत्यादावन्तोदात्तपाठेभगेगेंऽतोदात्तनिपातनात्। तृषादित्वेनतसिद्धेश्चेतिभा
अकच्चेति। चकारात्परमसर्वतइत्यत्रतसिल्॥ जसः शी॥ अनेकाल्त्वादिति। नतुशित्वादितिभावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः। अतोयेषांके
षान्तेषामि—त्यादौनाव्याप्तिः। सर्वनाम्नोविहितस्यामइति। सर्वनाम्नः परस्येतितुनोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रसुट्प्रसङ्गात्। द्वन्द्वेचेतिनिषेधोहिसमुदा
यस्यनत्ववयवस्य। नचतस्मादयमाम् विहितः किंतुसमुदायादेवेतिनसुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंन्तुदक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोग
एव। पञ्चत्रिंशदिति। पञ्चचत्रिंशच्चेतिद्वन्द्वः। पञ्चाधिकात्रिंशदितितत्पुरुषोवा॥ यत्तुप्रत्याहाराएकचत्वारिंशदितिप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणैरुक्तम्। नायंमध्य
मपदलोपीतत्पुरुषः। तथासतिराजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषुसंख्येतिविधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्वएवायम्। एकविं
शतिरित्यादौनपुंसकत्वंतुनभवति। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्येति। तच्चिंत्यम्। समासभेदेनस्वरभेदेइष्टापत्तेः। तथाचबहुव्रीहौसंख्येयेइतिसूत्रेसंख्यायास्तत्पुरु
षस्योपसंख्यानंनिस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादितिवार्तिकव्याचक्षाणोभाष्यकारआह। एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः द्वाविंशतिरिति। अतएवेति। द्वयोर्द्वि
वचनस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः। नन्वेवंसर्वादिषुपाठोव्यर्थः। सर्वनामकार्याणांस्मायादीनांद्विवचनेऽभावात्। नचउभाभ्यांहेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्रसर्वनाम्नस्त
तीयाचेतिपाक्षिकतृतीयातस्फलमितियुक्तम्। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवा र्तिकेनगतार्थत्वात्। नचवृत्तिकृतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितत्वादि
दंवार्तिकंसर्वनामसंज्ञासापेक्षमितिवाच्यम्। भाष्येहेताविति सूत्रेतस्यपठितत्वात्तएवानेनकारणेनवसतिअन्नस्यकारणस्येत्युदाहृतंहरदत्तेनेत्याशङ्क्याह। तस्येह
पाठस्त्विति॥ ॐ वः। प्रायदर्शनमिति। प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेनस्तइत्यर्थकल्पनसंभवान्नासर्वनामत्वेसदोषः ॥

अयचूयादिति। अत्रापिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमितिभावः। निर्देशेनचेति। वृत्तिविषयेइत्यनुक्त्वोदमेववक्तव्यमितिभावः। अन्याभावइति। अन्ये.. ..र्वेनामकार्याणामभावइत्यर्थः। पूर्वपक्षिणान्तु तद्भावविरहादितिवदनेकदेशविकृतन्यायोऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीतिनाभ्युपेतमितितदनुसारेणैवसमाधिर्वक्तुमुपक्रान्तो। तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। अत्यन्तस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दोत्पत्त्यर्थः। यत्रलुकापहृतंतत्रायजितितुनोक्तंप्रातिपदिक
अयच्प्रसङ्गादिति। अयंभावः। उभादुदात्तोनित्यमित्यत्रोभादुदात्तइतियोगो विभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिनउभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच्
स्यात्। उभयोमणिः। ततो नित्यम्। उभशब्दाद्वृत्तिविषयेनित्यमयच्स्यात्स्वार्थे। तेनोभयपक्षविनीतनिद्राइत्यादौअयच्यथानित्यएवंकप्रत्ययेपि
स्यादिति। नन्वेवंअकिकृतेपिअयजुद्वौरइतिचेन्नैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनयत्रचद्विवचनंनश्रूयतेतत्रैवायमि
तिव्याख्यानात्। तथाचवार्तिकम्। अन्याभावोद्विवचनटाब्विषयत्वादिति। अकचिहिसतितन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिन्यायेनोभशब्दस्यद्वि
वचनविषयत्वंनविहन्यतेकप्रत्ययेतुविहन्येतैव। तदुक्तमिति। वार्तिककृतेतिशेषः। यद्यपिपूर्ववार्तिकेटाबप्युक्तस्तथापिनासौविवक्षितः टाब्विष
यत्वमपिद्विवचनपरत्वएवबोद्धव्यमितिकैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनव्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावेइति। टाबेकादेशस्यापिपूर्वान्तत्वेनग्र
हणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः। यद्यप्युभावित्यादौद्विवचनपरत्वंदुरुपपादमुभयतआश्रयणेन्तादिवद्भावविरहात्तथाउभशब्दादुत्पन्नंद्विवचनंलुका
नापहृतंयत्रततोन्यत्रायच्इतीहविवक्षितोर्थः ॥ प्रकृतिकाचारकिबन्तेयद्ययजिष्यतेतदातस्यानापत्तेः तत्रोत्पत्तेरभावेनविशिष्टाभावात्तेः। लुकानाप
हृतमिति। लुकृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्यपाठाभावेऽसर्वनामत्वेनततस्तसिलादिविवक्षायां तदुभशक्यत्वेनद्विवचनस्यलुकानपहारस्यैवसत्त्वेन
ततोयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। यद्यच्यात्तदात्रलादिस्यात्तस्मिंश्चलुगपिस्यादितिलुकापहारसंभावनासत्त्वेनलुकृतापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात्।

यद्यपिभाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकेति। संख्यापेक्षयाधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तु भा
ष्यस्य प्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यं इति। तथाहि। कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं द्विवचनत्वं हि द्वित्व
संख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वम्। त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्व

यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। तथापि प्रौढिवादमात्रं तत्। कृत्रि
मस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननु कारकविभक्त्यन्ताद्धि हितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं
नाभिधत्त इति चेत्। न। कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्। पञ्चकपक्षेऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेति दिक्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथा
चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेना
वतारितम्। अस्तीति। पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तयप्प्रत्ययान्तत्ये
ति। उभयशब्दस्येति भावः ॥ ७ ॥ म। कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टाभार्थे विधानेन तत्त्वं प्रसक्तमेवेति भाष्याशयः। कल्पाद्यन्तेऽ य
ज्ञैव भवति। तत्रोभयोमणिरित्यादौ अवृत्तये अस्य लिङ्ग्याभ्यासस्योभयेषामिति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्। कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यल
म्। कैयटेनावतारितमिति। उभयोन्यत्रेति वार्तिके उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्ते श्चोभयोरपि ग्रह
णमिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इति भाव इति। इत्यभिमान इत्यर्थः। तद्बीजं तूक्तम् ॥

अनन्वयापत्तेरिति। तेनहिवाक्यशेषेणकृत्स्नस्यसंबोद्ध्यत्वावगत्यासंबोद्ध्यस्यचयुष्मदर्थत्वेनानन्वयः पिबन्तंभवन्तमितिचानन्वितमितिबोद्ध्यम्। अत्रपक्षेत्व
द्वयेकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशइतिबोद्ध्यम्। प्राप्त्यभावादिति। पूःशब्देनस्त्रीत्वविशिष्टस्यैवबोधनेनतादृशार्थस्यविशेष्यत्वेएवतत्प्रवृत्तेः। अतएवभाष्येन्तरा
नित्यैवेति। परेऽवरउभयाअमित्राइतितुछान्दसत्वाद्बोद्ध्यम्। अव्युत्पन्नाविति। एतच्चपस्पशायांकैयटेस्पष्टम्। एके। काशिकाकाराः। एतन्त्वंमन्येइत्युदा
त्तस्य। उतत्वः पश्यन्। इत्यनुदात्तस्यचदर्शनादितिभावः। एकः। प्रथमः। संहितयापाठेतांतत्वस्यास्फुटत्वेपितांतस्केतयोऽन्ययाएकश्रुत्यासकृदेवपठेत्।
नचतान्तेविप्रतिपत्तव्यम्। त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्। तथाचऋक्तन्त्रः स्त्रीरुत्वद्वद्वतिसूतउत्वादिति। वेदभाष्यकाराश्चेत्थंव्याचख्युः। त्वदितिसर्व
नामसुपठितोऽनुदात्तोयमन्यपर्यायइति। जयदेवोपिप्रायुंक्त। त्वदधरमधुरमधूनिपिबन्तमिति। त्वतोऽन्यस्याः अधरइतिविग्रहः। नतुतवाधरइति। पश्यतिदिशिदिशि
रहसिभवन्तमितिपूर्ववाक्येनसहानन्वयापत्तेः। नेमइति। श्रुयतेच। प्रनेमस्मिन्ददृशेसोमइति। समइति। तथाचश्रूयते। नभन्तामन्यकेसमे। मानोवृकायवृक्ये
समस्मै। उरुष्याणोअघायतःसमस्मात्। उतोसमस्मिन्नाइत्यादि। सिमः कृत्स्नेचशक्तेचस्यान्मर्यादाबद्धयोः। श्रूयते। आद्रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मै। उकुक्रम
त्कमजतेसिमस्मात्। उभयत्रापिसिमशब्दःसर्वपर्यायइतिवेदभाष्यम्। गणसूत्रइति। यद्यपिभाष्येअष्टाध्यायीस्थसूत्रेऽपुरीतिवक्तव्यमितिवार्तिकंपठितंतथा
पितद्गणसूत्रस्यशेषः। नतुजसिविभाषाविधायकस्य। अतइत्यधिकृत्यजसःशीविधानात्टाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकारद्वाह्यायामन्तदन्तर्वर्तिन्यांवे
त्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्वाप्राप्तिर्बोद्ध्या। त्यद्त इत्येतौउक्तपरामर्शकौ। तत्राद्यश्छान्दसइतिगणरत्नकारः। तन। सम्छन्दसि
बहुलमितिसूत्रेछन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा। साधारणेसमानेऽल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यते ॥
यामितिस्त्रियांसप्तम्यामेवोदाहृतमितिभावः। केवलइति। असहायइत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधीतिसमस्तपाठंव्याचष्टेस्वस्येत्यादि। अपेक्षेतिकर्मणिघञ् ॥

व्यवस्थास्त्येवेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम्। उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं तस्माग्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैवं दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य नदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्संमुखदेश उदक् तत्पृष्ठस्य देशश्च दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावः तदाह प्रसि

स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः। दिशः सपत्नीभवदक्षिणस्यादित्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव। प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा। न च दिक्षु सास्तीति अस्मातिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद

यः। अत्र दिक्षु चिरंतनः कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम्। एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा

त्। देवगणविशेषे विश्वशब्दस्य आधुनिकसङ्केताभावात्। दक्षिणा गाथकाइति। इह्यामुकस्मात् कुशलाइति अवध्यन्वयसंभवेपि तन्निय

मो नास्तीति भावः। अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रस्थुत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम्। कथं तर्हि। तथा परेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रत्य

वतिष्ठन्ते इत्यादि च। अत्राहुः। देशघावितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचारात्तत्रौप्रतिवादिनि च प्रयोगः ॥

इत्वादिति। देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंमिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिबोध्यम्। आधुनिकसङ्केतो हीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। व्याख्यात्रिति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किं त्वीश्वर एवेति भावः। यदि तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह। अधरे इत्यादि। अत्रापि संज्ञात्वं मत्वाह। उत्तरे इत्यादि। उपचारादिति। तत्त्वारोपादिति भावः ॥

अर्थान्तरसंक्रमइति। स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं च जितश्चतत्प्रत्ययादितिसूत्रेभाष्येध्वनितम्। नेकार्थइति। देशवदयमपितच्छक्यइत्यर्थः। तुल्यन्यायादेतच्छ
ब्दस्यापिकैयटोक्तार्थः शक्यइतिध्वनितम्। सुमेरुमिति। हिमवान्अवधिरितितुयेकेचनपरेणहिमवन्तं जनपदाउत्तरेकुरवः उत्तरमद्राइतिऐतरेयब्राह्मणेश्रूयतेउत्तराइत्यस्य
तन्नामानइत्यर्थस्तदाहआधुनिकेति। उत्तराः कुरवोदक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तरउच्यन्तेइतितुकपिंजलाधिकरणेशाबरभाष्येउक्तम्। हेमचन्द्रइति। कोशयोरविरोधेसंभवतिवि
नचैवमुपसर्जनता। नहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। सचसमासादिवृत्तावेव। अतएवभूवादिसूत्रेएतान्यपीति। एनत्प्रति
पाद्यानिवस्तूनीत्यर्थइतिकैयटोक्तिः सङ्गच्छते। वस्तुतस्तु परापरशब्दयोः देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकंतुआर्थिकोर्थः। असंज्ञायांकिम्। उत्तराःकुरवः
सुमेरुमवधिमपेक्ष्यकुरुषूत्तरशब्दोवर्त्तते। इत्यस्तीहव्यवस्था। किंतुआधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्द
स्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात्। आत्मात्मीयेपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीयाइत्यर्थः आत्मानइतिवेति। यत्त्वाहुः। आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकः तेनस्वेस्वाइत्यु
दाहरणंतत्रनसंभवति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात्। विभाषाजसीतिप्रकरणेस्वमात्मीयेइत्येववक्तव्येगुरुनिर्देशंकुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्रप्रमा
णत्वात्। यदपि स्वोक्तेर्थेउपष्टंभार्थम्। स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधने। इतिअमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपिचिन्त्यम्। कोशेहिआत्मनीतिपूर्वान्वयि।
स्वमितितुउत्तरान्वयि। तथाचहेमचन्द्रः। द्यौः स्वर्गनभसोः स्वोज्ञात्यात्मनोः स्वंनिजेधनेइति। मेदिनीकारोपि। स्वःस्यात्पुंस्यात्मनिज्ञातौत्रिष्वात्मीयेस्त्रियांध
नेइति। तस्मात्स्वेस्वाइत्यस्यात्मानइतिविवरणंसम्यगेवेतिस्थितम् ॥ ६७ रोधोनन्याय्यइतिभावः। यदितुएवमन्वयेस्वोज्ञातावात्मनिधनेस्वस्त्रीआत्मी
यकेत्रिष्वितिपाठेनैवसिद्धेत्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः बन्धूकबन्धूभवदेतदस्यामुखेन्दुनानेनसहोज्झिहाना। रागश्रियाशैशवयौवनीयांस्वमाहसद्ध्यामधरोष्ठलेखेति
श्रीहर्षश्लोकेआत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्यबन्धूकबन्धूभवदितिविशेषणेनचनपुंसकत्वमस्तीत्युच्यतेतर्ह्यस्तुमेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुल्लिङ्गेप्यस्येवेतिस्वेस्वाइत्युदाहर

एतदर्थमेवेति।एतदर्थमपीत्यर्थः।धनत्वेनात्मीयस्यबोधेमाभूदित्यर्थं चेत्यपिबोध्यम्।आत्मीयाख्यायामितितुनोक्तंलाघवाभावात्।बाह्यंचेति।उक्तबहिर्देशस्थमि
त्यर्थः।उपसंव्यानशब्दोपीति।एवंच्च त द्ग्रहणंबहिर्योगस्यगृहेष्वेवप्रसिद्धिमाश्रित्यसूत्रेकृतमितिभावः।महालाघवमिति।त्रिसूत्र्याजसाधारेशीभावेएवविकल्पविधा
नात्।व्यवस्थायामित्यादिगणेएवपाठविशेषणमितिभावः।वक्ष्यमाणत्वादिति।एकद्वाइतिबहुव्रीहेरभिधानेपितत्रैकद्व्यन्यतराइत्यर्थादुपसर्जनत्वमेवासमासा

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति।ताद्धील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपिआत्मीयत्वपुरस्कृत्यप्रवृत्तौसर्वनामतास्त्येवेतिध्वनयति।एतदर्थमेवद्विसूत्रेआख्याग्र
हणंकृतम्।अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः।बहिरित्यनावृतोदेशोबाह्यंचोच्यते।तत्राद्यमर्थंगृहीत्वाह।बाह्याइत्यर्थइति।द्वितीयेतुआभ्यन्तराइत्यर्थोबोद्ध्यः।बा
ह्येनहिआभ्यन्तरस्ययोगोस्ति।अर्थद्वयमप्याकरेस्थितम्।उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः।कर्मव्युत्पत्त्यातुअन्तरीयपरः।पूर्वादिभ्योनवभ्यो
वा।अत्रेदमवधेयम्।एतत्सूत्रेजसःशीत्यत्रानुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम्।वाछन्दसीत्येतदपिपूर्ववदित्यत्रयथा।एवंचाष्टाध्याय्यांपूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीगता
र्थेतिमहल्लाघवम्।एकशब्दस्याष्टावर्थाउक्तास्तत्रविशेषमाह।संख्यायामिति।अन्येष्वसप्रसुतुवचनान्तरमपिस्यादेव।एकेएकेषामितियद्येतिभावः।नब
हुव्रीहौ।कृतेबहुव्रीहौनिषेधोव्यर्थः।उपसर्जनीभूतानसर्वादयइतिवक्ष्यमाणत्वादतआह।चिकीर्षितेइति।समासात्प्रागेवेतिचप्रक्रियेति।अलौकिकेविग्रह
वाक्येइत्यर्थः।नन्वस्तुतत्राकच् अतआह।सचेति।नचनिमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्यविनाशोन्मुखत्वात्प्रागेवसंज्ञानभविष्यतीतिवाच्यम्। नेकृतेपिशिष्टस्यसर्वाद्य

न्तत्वाभावाच्च।समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वंतुनेत्युक्तम्।चिकीर्षितइतीति।अध्याहारलभ्यमेतत्।एतदर्थमेवनबहुव्रीहिरितिवक्तव्येबहुव्रीहावितिगुरुनिर्देशइतिभा
वः।विनाशोन्मुखत्वादिति।यद्यप्यलौकिकेएवैकार्थीभावस्यारोपोस्तितथापितत्रस्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् ॥

अनित्यत्वादिति। अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोद्ध्यम्। सतुक्कग्रहणात्विति। च्छ्वोः शूडिति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते। सतुक्कनिर्देशसामर्थ्याच्च नान्तस्य शः। वांशादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणाविषयत्वेनेत्यादि भाष्ये स्पष्टम्। तत्परिभाषासत्त्वे हि तुको निवृत्तये तत्क्रियमाणमाख्यानात्लक्षणादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तद्प्रवृत्तिरेवेति सव्यर्थ एव स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कंसेडूंस्तयतीत्यादौ लुकि तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानात्लक्षणदाचष्टे लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति वचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यम्। लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्राजाऽऽनेनयद्इत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः न लुमतेति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव। तस्मात्पुष्ययोगं जानातिपुष्येण योजयतीत्येतत्साधकेपुष्ययोगे ज्ञीति वचने भाष्यकृत् कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका

अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्। तत्रैवैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापकफलमिति भावः। इष्टापत्तिं कृत्वेति। च्छ्वोः शूडिति सतुक्कग्रहणं प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम्। लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमिति। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥ ७५ तत्र हि च जो रिति घिति परतः कुत्वमिति। भाष्यकारोक्त्येति। अकत्त्वरो तु करोत्यौ प्रत्यङ्गमुक्तसंशयावितिचतदुक्तिः एतदेवाभिप्रेत्याधिविकृएत्योरचेतिसूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्य लेः लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपे पिमधात्विति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं संभवे अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम्। सूत्रकृत्त्वपण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तद्देशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेतिदिक् ॥

किमिति।बहुव्रीहावित्यस्य द्वेधाव्याख्यानसंभवादितिभावः।उत्तरग्रन्थेति।न्यासकारस्यापिसूत्रलभ्यार्थप्रतिपादनेएवतात्पर्यादितिभावः।प्राप्तेरिति।प्राप्तेरभावेनिषेधो
व्यर्थएवेतिभावः।अतएवेति।अवयवानामुपसर्जनत्वेनसर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः।अन्वर्थेति।सर्वेषांनामेत्येवंरूपेत्यर्थः।तस्यार्थइति।सोऽनुश्रितोन्वर्थसंज्ञयागौणमात्रे
यत्तुप्राचोक्तम्।बहुव्रीहौसर्वादेःसर्वनामतानस्यात्।प्रियसर्वायासूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामता।भाष्यकारमतेगौणत्वमात्रे।त्वत्कपितृकोमत्कपितृ
कइत्यत्रसमासावयवयो र्युष्मदस्मदोःसर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्स्यात्समाभूत्।कप्रत्ययएवस्यादित्येतदर्थमिदंसूत्रमितिन्यासकृन्मतमिति।अत्रेदं
वक्तव्यम्।किंबहुव्रीहौसंज्ञानेतिविवक्षितम्।उततदवयवानांसर्वादीनामिति।नाद्यः।समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्।समुदायेप्राप्तिविरहा
च्च।नचतदन्तविधिनाप्राप्तिः।बहुव्रीह्यवयवानांउपसर्जनतयासर्वादिबहिर्भावेनतदन्तेप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्।अतएवनद्वितीयोपि।नचोपसर्जनानांपाठात्पर्युदासो
वार्तिककृतोक्तोनतुसूत्रारूढइतिवाच्यम्।अन्वर्थसंज्ञाबलेनसूत्राक्षरैरेवतल्लाभात्।एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरास्तम्।बहुव्रीहावेवे
तितस्यार्थः।भाष्यकारमतेइत्याद्यपिन।विशेषोपादानेनहिसूत्रकारवार्तिककारयो र्मतमन्यादृशमितिप्रतीयते।देवदत्तोवामेनाक्ष्णापश्यतीत्युक्तेदक्षिणे
ननपश्यतीतिवत्।तच्चन।सूत्रवार्तिकमतेपिगौणपर्युदासस्येष्टत्वात्।यत्तुत्वत्कपितृकइत्यादितदित्थंप्राचाव्याख्यातम्।त्वंपितायस्यअहंपितायस्येतिविग्र
हेबहुव्रीहिसमासेकृतेसमासावयवयोःसमासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोःसर्वार्थवाचकत्वेनसर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायांअव्ययसर्वनाम्नामि
त्यकच्प्रसज्येत।तस्यस्मैप्रभृतीनांइवांगाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात्।ततश्चत्वकत्पितृकइत्याद्यनिष्टंप्रसज्येतेति।न्यासकृतापिअन्वर्थसं
ज्ञाबलादेवसंज्ञानिरासेकृतेऽकज्नभविष्यतीत्याशंक्यसमुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदन्तुसर्वार्थतायाअनपेतमेवेत्युक्तम्।तदेतत्सर्वंप्रामादिकमेव।तथाहि।अज
हत्स्वार्थायांवृत्तौसमासावयवयोरर्थएवनास्ति।अजहत्स्वार्थायामपिस्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वंस्पष्टमेव।७१ तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादितिशेषः।सूत्रे

त्यादिति तन्मतेन्वर्थत्वेन वार्त्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थे न्यासकृद्ग्रन्थसंवादमाह। न्यासकृतापीति। अनपेतमेवेति। समुदाय एकार्थीभावाङ्गीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेप्यवयवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः। व्याहत इति। अजहत्स्वार्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा क्षते रितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भावः। सर्वशब्दस्येति। उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति। न चोत्तरपदे लक्षणापू
एवं च समासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वयेपि व्याहतः। किं चैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः। अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणात्। त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात्। न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमत्। अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति य त्किंचिदेतत्। यदपि व्याचख्युः। त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यत इति। तदपि न। विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्ये यं निषेधः न तु लौकिक इति कैय्यटग्रन्थविरोधात्। प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च। न द्वितीयः। तस्य युष्मद्सुपित्सु इत्याकारकत्वेन त्वंपितेत्याकारकत्वायोगात्। यदपि व्याचख्युः। नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्ततेत्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह। अनङ्गकार्यत्वेनेति। अङ्गशब्दः समुदायपरः। तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञापेक्षिता सर्वनाम्नो गात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात्। समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात्। तदंतस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम्। इह तु अवयवमात्रस्य साचिकीर्षिता न समुदायस्यावयवश्च स्वार्थमात्र प्रधान इति स्यात्। प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति। तदपि न। अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्। अङ्गाधिकार परिभाषयास्मैस्यादृड् इति स्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ ७ ॥ र्वपदन्तात्पर्यग्राहकमिति मतेतद्युक्तिमदिति वाच्यम्। तत्र सते हि पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा। नाद्यः। नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः। नान्त्यः। पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः। विनिगमनाविरहेण पदद्वयेपि लक्षणौचित्याच्च एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। एवं च तद्घटकावयवानां स

र्वैन्नामत्वाभावएवोचितइतिदिक्। स्वोक्त्येति। एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः। स्वग्रन्थेति। तैरप्यलौकिकएवनिषेधस्योक्तेरितिभावः। अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तेनातिसर्वायेत्या
दौनदोषः। पुनःसंज्ञातुदुर्लभा। संज्ञोपसर्जनानांनिषेधात्। पाक्षपर्युदासेनतदन्तग्रहणेनापिनसंज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वन्तुसेभावस्यनप्रवृत्तिः। अकच्प्रवृत्तिस्तुततःप्रागस्त्येवेति
तन्निवृत्तयेइदंसूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादितिभावः। इत्यर्थइति। अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। क्लिष्ट
अथायमाशयः। प्राक्प्रवृत्तापिसंज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हिअकजपिगच्छतु। नतुकार्यकालपक्षेस्मायाद्यर्थंपुनःसंज्ञापेक्षितासाचदुर्लभेत्याशयइतिचेत्।
अस्त्वेवम्। नत्वसौप्रकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थविसंवादेनइतिन्यासकृन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपिव्याचख्युः। अङ्ग
मप्रधानंबाध्यंतद्विरुद्धमनङ्गंबाधकमित्यर्थः। तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थइति। तदपिक्लिष्टम् व्यर्थंच। न्यासग्रन्थासंमतंच। तथाहि। त्वत्कपितृकोमत्
कपितृकइतिवृत्तिग्रन्थंव्याख्यायन्यासकारउज्जग्राह। ननुचअन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिरासेकृतेऽकज्नभविष्यति। नह्यत्रसर्वार्थतासंभवति। विशेषविषय
त्वात्। नैतदस्ति। समुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदंतुसर्वार्थतायां। अनपेतमेव। भवतुतर्हिअनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तुनोपपद्यते। नहिप्रिय
विश्वादयःशब्दाःसर्वेषांनामानि। नापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं
मन्यते। त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थंतावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपिविस्पष्टार्थंभविष्यतीति। अनेनहिन्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञान
पेक्षत्वमेवार्थोलभ्यतेसचस्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायांदूरोत्सारितएव ॥ ५७ मिति। तत्त्वंतुस्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यवैयर्थ्यमुपपादयति
तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृक
योरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचानुपदोक्तेयदपीतिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकचिप्रसिद्धत्वादेववक्तुरीत्यातदुक्तिर्व्यर्थेतिबोध्यम् ॥

इत्यादिवदतेति। वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तत्सूत्रार्थविहितत्वाद्वाक्यमपि तत्संबन्ध्येव प्रत्यास
त्तेरिति भावः। तेन करोति द्वारा सामर्थ्यमासेन कृतत्वाय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्संबन्धिनि वाक्ये च न। तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिन एव ग्रहणे

यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतं तथापि न्यासकृता विवृतत्वान्न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्वधीयः। वार्तिककृता स्वार्थस्या
स्पष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदता त्वदुक्तार्थस्य दूरस्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च। यदप्याहुः। न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि। त
दपि न। सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात्। भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च। तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थः तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापात
रमणीया एवेत्यास्तां तावत्। यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायताम्। ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम्। अतो निष्कर्षमा
ह। सूत्रकारमत इति। बहुव्रीहाविति। चिकीर्षिते सतीति शेषः। गौणत्वमात्र इति। मात्रशब्दोऽवधारणे गौणत्व एव न तु ततः प्राक्। तथा च सूत्रं प्रत्याख्यानमिति भावः। न्यासकृ
न्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह। त्वत्कपितृक इत्यादि। एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः।
संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थेति। इ
हपूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणे कृतेति। तेन त्वयकाकृतमित्यत्र निषेधो नास्तमुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वशब्दसमुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे
यानि सर्वादीनीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् ॥

फलान्तरमप्याह। त्वयकेति। तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थे त्रापि स्यादिति भावः ॥

न्याय्यत्वाच्चेति। किंचावयवमात्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगा
नुपपत्तिः। नह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात्। लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। नापि तस्य सर्वादिनामपाठो निषिद्धस्तदुक्तिसुक्त
म्। तस्याऽप्रक्रान्तत्वात्। अविधेयत्वाच्च। न च निषेधवैयर्थ्यम्। अवयवकुत्साबोधकाकजव्यावृत्त्या चारितार्थ्यात्। तदेवध्वनयन्नाह फलबलाच्चेति। फलं सुवचमिति। तथा
दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादावयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावेऽपि फलम्। द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभा
वः समुदाये तद्विवक्षायां तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत्। समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या। य
निषेध्यायाः भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। किंचात्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकशेषेण बाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्ताः तत्र काकचो
र्नविशेषः। न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणं हि क्वचित् सर्वनामत्वेन दृष्टानां सं
प्रतिसंज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम्। अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। तस्मान्न्यायबलात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्व
त्कद्वस्तान्त इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् ॥ ७७ द्वन्द्वे च सप्तमी प्रथमार्थे। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्ग् मुक्तसंशयाविति भाष्योक्तैतत्प्रकरणविषयस्मृत्य
न्तरेण तद्विषयेन बहुव्रीहौ विस्रेत्याह चर्येण वा एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशानान्तर्थक्यौचित्यात्। किंच विभाषा जसीत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्ये
णार्थाधिकारानुरोधेन च द्वन्द्वे चेत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्बहुलग्रहस्य संस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चार्थनि
षेधः तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतने लङ्-तुल्यास्य प्रत्ययस्यादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात्। तत्फलं च व
र्णाश्रमेतराणामित्यादावव्ययवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजिस्यपास्तम्। इतरकशब्देन समासेऽतिभवकानित्यादावित्वतच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक् ॥

व्याद्यस्येति। समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः। यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीतिभावः। जसइरिति। इकारेणईकारग्रहणंबोध्यम्। प्रत्याख्यायेति। प्रत्याख्यानेनचेदंध्वन्यते। वक्ष्यमाण क्लेशपरिहारार्थ एवेकारोनतुफलान्तरेभिनिवेष्टव्यमिति। आद्यादेशेत्वदितिच्छेद एवसूत्रतात्पर्यमिति। तेचेति। येनिमित्ततयोपात्तास्तेशस्प्रभृतयइत्यर्थः। अनुरू तथापिशास्त्रस्याल्पविषयतास्यात्। न्यायश्चविरुध्येतेतिभावः। सुट्प्रसङ्ग इति। वर्णाश्रमेतराणामित्यादावितिभावः। नचनिषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्स्यत्रतसिलादेर्व्या स्याचरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपिशीभावेनजसपह्रियतेतथापिऔपचारिकमाधारत्वंबोद्ध्यम्। यद्वा। जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्यालुक्। इत्यर्थतो व्याचष्टे। जसाधारमिति। जरायाजरसन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्चअष्टनआविभक्तावित्यतोनुवर्तते। तेनजरायाइदंजारमित्यादौनातिव्याप्तिरितिभावः। पदे ति। पदमङ्गंचविशेष्यम्। विशेषणेनचतदन्तविधिरितिभावः। तदनुसारिभिरिति। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधेएकसूत्रोपात्तत्वान्स्यादेशोपिग्रहीतुमुचितइतितेषामाश यः। अतएववीतजन्मजरसःपरंशुचिर्ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छतामितिभारविप्रयोगमसमञ्जसमितिमत्वावीतजन्मजरसइतिपठनीयमितितैरुक्तम्। एतच्चेतिभा ष्यकृताहिटाङसिइतिसूत्रेइनातौप्रत्याख्यायनादेशमदादेशंचविधायनादेशेपरेएत्वंयोगविभागेनसाधितम्। बहुवचनेझल्येत्। ओसिच। ततः आङि चयरेङतएत्वं स्यात्। एमेण। ततःआपःसंबुद्धौच। आपएकारःस्यात्संबुद्धौआङि ओसिचानचैवमनेनेत्यत्र हलिलोपःस्यादितिवाच्यम्। अनादेशस्यनकारेपरेविशिष्यविधानात्। तथाहि अनापिनकारेआपिचपरेऽन्स्यादित्यर्थः। सूत्रेअइतिनान्तस्यनपुंसकनिर्देशः। नचङसेरदादेशेकृतेपररूपंस्यादितिवाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति। तथा। जरायाजरसन्यतरस्यामितिसूत्रेउक्तम्। गोनर्दीयआह। अतिजरैरितिभवितव्यंसन्निपातपरिभाषयेति। एवंचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वभाष्यविरुद्धमित्यर्थः। पद्दन्नो। अत्रशस्प्रभृतयोनिमित्ततयोपात्ताः। तेचपदाद्यादेशानुरूपान्प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह। पादद्न्तेति ॥

पानिति। स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः। वस्तुतोवाशोकष्यञितिवद्धस्यार्थमेवबोध्यम्। अनुवर्त्ततेइति। अस्येतिप्राच्यइतिशेषः ॥

त्तापकादिति।तन्निवृत्तेरितिभावः।अत एव भाष्येतदनुवृत्तिर्नोक्ता।तथासतीति।प्राचीनसंमतव्याख्यादरेइत्यर्थः।भस्येत्यनेनेति।अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः।एतेन भत्वस्य
त्वषणोऽप्रत्ययवत्त्वभशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम्।अङ्गं चेति।अधिकारलब्धमिति भावः।ननु भत्वस्य तत्सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुक्त्याङ्गनिष्ठत्वेनते
नाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वालाभः।किंचानो विशेषणेपि विधेः परिभाषा पतिष्ठतेनानुवादे इति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनल्लक्षणेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्रा
ह।एतच्चेति।तथा च भाष्यम्।एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः
यद्यपि शीर्षन् छन्दसि इत्यतोऽत्र छन्दसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणाद् ज्ञापकादिति वक्ष्यते।प्रामादिकमिति।त
थाहि।असृग्वृकस्य वर्तिकामभीके इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः।औविलात्।वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्।इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च।एवं हव्यो जुहून आसनि।आसन्यं प्राण
मूचुरित्यादावपि।व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु।अत एव हरदत्तेनापि काशि[illegible]याः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्।अल्लोपोनः।अत्र प्राञ्चः।अन्नन्तस्य भस्याङ्ग
स्याकारस्य लोपः स्यादिति।तथासति तक्ष्णा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्।भस्याङ्गस्यानोकारस्य इति व्याख्याने तु अनम्ना मनसा इत्यादौ स्यात्।तन्त्रा[illegible]त्यादिनाऽ
न्तस्य भस्यानोकारस्येति व्याख्यानेपि अनल्लक्षणे इत्यादावतिव्याप्तिरेव।अतो व्याचष्टे।अङ्गावयव इत्यादि।भस्येत्यनेनाक्षि [illegible] विशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्।अ
न तु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः।एतच्च ष्यङः संप्रसारणम् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ अनाअकारम्।यजादि [illegible] नरस्या नोऽकारस्येति।तस्यायं भावः।कार्यका
लपक्षे भस्येति श्रुते भ पदार्थजिज्ञासायां यचि भमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तक्नादि [illegible] श्रयणाद्यचीत्यस्यान् विशेषणत्तापि विधेय
रिभाषेति न्यायस्तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति व्यतिरिक्ते नास्त्येव।उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादा वुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादित [illegible] एतच्च स्त्री प्रत्यये इत्यत्र प्रकरणे निरूपयिष्या
मः।यदि तु अदसुयङि इत्यर्थ सनन्त्यविकारे इति परिभाषावश्यकी तथैवानल्लक्षणेत्यादौ व्याप्तिः।अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवोचितः।भाष्य

अतएव॰ ध्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितदर्थमेषापरिभाषाकर्त्तव्येतिभाष्येउपसंहृतम्। यत्तुनसंप्रसारणइतिसूत्रेनेतस्याः परिभाषायाः सन्तिप्रयोज
नानीतिभाष्यंतत्तुनसंप्रसारणइत्यादेरेवज्ञापकास्यप्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते। तदास्तुअङ्गविशेषणमेवतदित्याहुः। सामर्थ्यादिति। निमित्तनिमित्तिनो
रपदस्ययोरसंभवादितिभावः। अखण्डमिति। तत्त्वंचनिमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वदाघटितत्वम्। तेनमातृभोगीणइत्यत्रणत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्यवातत्त्वाभावात्। अतएवात्मन्विश्वजनेतिसूत्रस्यमाचार्यादणत्वंचेतिचरितार्थम्। सुपर्वणेत्यादिसिद्धयेनिमित्तानधिकरणेति । पदंच
त्रलोकेविभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेनदृष्टम्। तेनगन्धर्वगानमित्यादौसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेपिणत्वंन। सुभ्वादिषुनृनमनशब्दस्तुसंज्ञाभूतोऽखण्डइतितस्यकृव
रषाभ्याम्। पदइतीयतैवसामर्थ्यादेकपदत्वेलब्धेपिसमानग्रहणंयत्समानमेवअखण्डमितियावत्। तत्रयथास्यात्तेनसमासेनभवति। रामनाम। यूषइति। यूषोम
ण्डः। मुद्गामलकयूषस्तुभेदीदीपनपाचनः इतिदर्शनात्। इतिप्रक्षेत्विति। एतेनपञ्चमीसमासस्यपाक्षिकतांध्वनयति। तथाहि। भाष्ये। बेभिदिता। माथितिकः।
अपीपचन्निितिप्रयोजनत्रयमुक्तम्। तच्चान्यथासिद्धम्। एकाचउपदेशेत्यत्रविहितविशेषणादेवबेभिदितेत्यत्रइण्निषेधोन। मथितंपण्यमस्येतिविग्रहेठकि
ठस्येकादेशेयस्येतिचेतिल्लोपेइसुसुक्तान्तात्कइतिकादेशस्तुनभविष्यति। ठस्याभावात्। ६७ णीत्सरस्यणत्वेज्ञापकताभाष्योक्तानासङ्गतेत्याहुः। मण्डइति। तद्विशे
षइत्यर्थः। बेभिदितेति। बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचिअल्लोपयलोपयोः एकाचउपदेशइतिनिषेधादिण्नस्यात्। पञ्चमीसमासेत्वल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरितिभावः। ए
वमितरयोः कादेशगुरोरभावोबोध्यः। विहितविशेषणेति। एवंचस्थानिवत्त्वंविनापितदप्रवृत्तिः सिद्धेतिभावः। विहितविशेषणत्वंचास्यैकाचोद्वेइत्यत्रभाष्येध्वनितम्। तत्र
हियङ्लोपेबेभिदितेत्यत्रयङन्तात्तृचिइट्प्रतिषेधमाशङ्क्यकाचोङ्गादितिव्याख्यानेनपरिहृतम्। तद्भाष्यस्ययथाश्रुतत्वेबिभित्सतीत्यादौदोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशे
पिसंबन्धेबेभिदितेत्यादावपिपरिहारासंभवेनतस्यविहितविशेषणत्वेतात्पर्यमावश्यकम्। प्रत्ययविधानावधेरेवप्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदंसूचितम्। विहितविशेषणेत्वेवि

भित्त्वात्तीत्या तावदोषेणैकाजंशेउपदेशग्रहणासंबन्धइतितदाशयः।नभविष्यतीति।स्थानिवत्त्वंविनापीतिशेषः ।ओँअल्विधित्वादिति।ठस्येकइत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेथुञ्च
सर्वत्राकारोनविवक्षितःआदेशएवतुविवक्षितः।अन्यथानिषादकर्षूशब्दादेँदेशइतिठञिव्यञ्जनमात्रस्यव्यञ्जनरूपकादेशेकशब्दस्यलाक्षणिकत्वात्केणइतिइस्वाना
पत्तिरितिभावः।स्थान्यादेशयोरिति।इकादेशस्थानिभूतप्रत्ययेआदेशविधायकेसूत्रेठस्येकइत्यत्रचेत्यर्थः।स्पष्टंचेदंठस्येकइत्यत्रभाष्यकैयटयोः।इत्युपलक्षणम्।सु
न्निपातपरिभाषयापिकादेशवारणंबोध्यम्।स्पष्टंचेदंठकृकसोश्चेतिवार्त्तिकभाष्ये।बलीयस्त्वादिति।एतच्चयस्यविभाषावित्तोभोगइतिसूत्रस्थकैयटेस्पष्टम्।एतत्सर्वं
मपरविधावितितुवक्तव्यमितिवार्त्तिकस्यकैयटानुरोधेन।दिगिति।दिगर्थस्तुएतदर्थपञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम्।तथाहि।परसाहचर्यस्यबलवत्त्वेमानाभा
नचस्थानिवद्भावेनठत्वंमल्विधित्वात्।ठस्येकइत्यत्रहिस्थान्यादेशयोःअकारउच्चारणार्थः।अपीपचन्नित्यपिणिलोपस्यचङन्त्यकारयोरेकादेशस्यच
स्थानिवद्भावंविनापिसिद्धम्।विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपिलङएवझेर्जुस्विधानात्।नचसिचासाहचर्याद्लुङएवकिंनस्यादितिवाच्यम्।पूर्वसाह
चर्यात्परसाहचर्यस्यबलीयस्त्वादितिदिक् ॥ ओँवः।विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देनशास्त्रीयस्यैवग्रहीतुमौचित्येनात्रतदप्राप्तेः।नित्यःपरस्यणादेशःपरश्चासौ
व्यवस्थया।युगपत्संभवोनास्तिबहिरङ्गेणसिद्धत्वात्।अचःपरस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्योक्तरीत्यापूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेनतस्यैवग्रहीतुमौचित्याच्चविभाषागमहन
विदविशामित्यत्रलुग्विकरणपरिभाषानुग्रहायपरसाहचर्याश्रयणेनुदविदोन्दत्रेत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेनपरसाहचर्याश्रयणमितिबोध्यम्।प्र
त्यैषिषन्नित्यादौलङिउभेँअभ्यस्तमितिसूत्रस्यभाष्यसंमतेएवमपिदोषाच्चपूर्वोत्तरसाहचर्येणभावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैवग्रहणमित्यष्यतिक्लिष्टं
ततोवरंपञ्चमीसमासएव।अपरविधावितितुवक्तव्यमितिन्यासान्तरेपिपञ्चमीसमासोवक्तुंशक्यः न्यासान्तरन्तुस्वविधेरपिसंग्रहायेतिस्पष्टमेव।अतिप्रसङ्ग
स्त्वनित्यत्वेनपरिहरणीयइति ॥

चक्रस्य त्रेति। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावेपि फलम्। निगाल्यते इति। न चात्र णिलोपात्पूर्वं णत्वम्। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। न च
स्थानिवत्त्व मल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणन्तु नियमार्थमिति भावः। अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वेन। नाजानन्तर्य इति तन्निषेधात्। त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्य भाष्यसंम
तत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं ज्ञाय तदृश्यप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम्। माषवपनीति। इहङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदि
पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्चन्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रस्थैकर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्य
तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे चक्र्य च। लत्वे निगाल्यते। णत्वे माषवपनी। इह यस्येति चेति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन न
कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न। यस्त्वाहुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेपि पूष्णादित्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। ष्टुत्वेन सिद्धेः। तस्माच्च षग्रहणमुत्त
रार्थमिति आकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः। तथा हि उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च पूष्णः पुष्णा
तीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थ
त्वात्। नस्य षयोगेण द्वयंशो चरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्ति रचरितार्थत्वस्यापि तुल्यत्वात्च। आकरे हि इह षग्रहणं विना
लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीके इति। सौत्रत्वान्न तु
षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥
कान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम्। पूर्वपदाक्षिप्तसमाससरूपप्रातिपदिकान्तस्येते नणत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात् त्रिपादीणत्वा
त्वेन बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्कात्रेति बोध्यम्। अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेति शेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदम्। अन्ये आहुः। पदविशेषणत्वाच्चेति ॥

व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादितिभावः। अभेदेनैवेति। संबन्धान्तरासत्त्वेपि विशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। श
क्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यंस्यक्वचिद्व्यधिकरण्येनान्वयेऽस्यतात्पर्यग्राहकत्वंभाष्ये उक्तान्तत्तुलक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवज्ञापकंविनापिसिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभयादि
तिसर्वनामस्थानत्वेनेतिभावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्यककुद्दोःशब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम्। दोःशब्दस्यपुंस्त्वेपिसुनिर्वाहम्। न्याय्यम्। अत्यान्त त्वे
तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तोयोनकारस्तस्येतिअर्थः। उक्तंचहरदत्तेन। विशेष्यमन्तस्येत्यस्यनेत्येतदविभक्तिकम्। तथैवप्रातिपदिकेत्येतत्त्य
दविशेषणमिति। यत्तुप्राचोक्तम्। प्रातिपदिकान्तस्यपदान्तस्यनस्येति। यच्चव्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यांसंबध्यतेइति। तद्दौरवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्यावृ
त्तिप्रसङ्गात्। व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च। यदितुअभेदेनैवसंबन्धेनप्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापिपदंविशेष्यते। तदाविशेषणेनतदन्तविधौसौ
त्रमन्तग्रहणंशक्यमकर्तुम्। विभाषाङिश्योः। शीतिनपुंसकाच्चेतिविहितोनतुजश्शसोःशिः। तस्मिन्भत्वासंभवात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्था
नस्यैवयजादेराक्षेपात्तदेतदाह। असर्वनामस्थानेति। अतएवेति। दोषणीतिप्रयोगात्। यद्यपिसमाहारद्वन्द्वस्यएकशेषेकृतेपिभाष्यंसुयोजं
तथापिककुदित्यस्यपृथक्पदत्वंन्याय्यम्। अन्यथाककुदएकत्वंबाह्वोर्द्वित्वंचनलभ्येतइतिभावः। तमुपाद्रवदुद्यम्यदक्षिणंदोर्निशाचर
इतिरघुः। तत्रदक्षिणंदोरितिउद्यम्येत्यनेनकर्मतयासंबध्यते। दोषंतस्येति। दोषंतस्यतथाविधस्यभजतश्चापस्यगृह्णन्गुणमितिश्रीहर्ष
प्रयोगः। तत्रदोषंहस्तंदूषणंचभजतश्चापस्यगुणंमौर्वींमतिशयंचगृह्णन्इतिसंबन्धः ॥
नदोःशब्दस्यद्वन्द्वेपूर्वनिपातापत्तेः। किंचतदन्तेआदेशोदुर्लभः। विशेष्यसन्निधानादितिभावः। ककुदएकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतौतथार्थकमेवेदमितिभावः। द
क्षिणंतमुद्यम्यदोर्नीमानिशाचरइत्यन्वयभ्रमवारणायाह। तत्रेति। एकदेशिसमासइति। तत्रत्याख्यानेतुकर्मधारयइतिबोद्ध्यम् ॥

नहातीति। हाइति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः। नुम्यप्यस्त्विति। अयंभावः। तन्त्रेण नाभावेन कारे च कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावोसिद्ध इ
तितदर्थः। एतेन मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणेनुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम्। नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वादिति। तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीयेने शब्देइ

अमरव्याख्यातारस्तु। दोषशब्दस्त्रियामपि स्त्रीकृत्य भागुरिमते नदापि दोषेत्युक्ता। दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघण्टुमुदाजह्रुः।
द्व्योरह्नोर्भवइति। तद्धितार्थेति समासः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। राजाहःसखिभ्यइति टच्। अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नः सायइति। स्यतेर्घ
ञि अवसानवचनः सायशब्दः संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्ताः॥ हाहानिति। गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कोमारा
स्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं च वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः। तन्मते प्रत्युदाहरणं तु अकारो वासुदेवः स्यात् तेन सह वर्तन्त इति साः तान् सानिति बोध्यम्॥ इ
त्यादन्ताः। आङो नास्त्रियाम्। पुंसीति तु नोक्तम्। अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। न च नुमा रूपसिद्धिः। मुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीति नुमो प्राप्तेः। नादेशे तु नासिद्धत्वं न मुने इ
ति निषेधात्। न च न मुने इति निषेधो नुम्येव अस्तु ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम्। अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अच्च घेः। इदुद्भ्यामिति ङेरिति औदिति
च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे। इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना। घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम्। सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्। तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसू
त्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च। औत्स्यादिति ॥ स्यै त्यर्थः। अमुष्मै इति। न मुन इति सूत्रविषये पूर्वविभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौ मु
त्वे तस्य मकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेपि वाँस्मै भावात्परत्वेन नुमापत्तेः। आदिना अमू कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे
नुमिचानिष्टं स्पष्टमेव। न मुटादेश इति वार्त्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ॥

नेत्संज्ञइति। इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितत्वादर्शनादिति। नन्वौतः स्वरितत्वेपि नाग्नावित्यत्र स्वरि
तश्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। इत्तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य स
र्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धे पुनस्तिति प्रत्ययग्रहणं क
र्तव्यमिति वार्तिके नोपदेशिकप्रत्ययत्वस्यैव तत्प्रत्ययस्यानात्र स्वरितत्वप्रसक्तिरिति तत्त्वम्। आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्त्वात्तदप्राप्तेः। उच्चारणार्थ इत्य
ति

अत्र व्याचख्युः। औतस्तित्वं स्वरितार्थम्। न विभक्ताविति त्वनिषेधस्तु न भवति। अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं च इदमस्थमुरिति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदि
करणाल्लभ्यत इति तन्त्रे वोक्तमिति। तच्चिन्त्यम्। न विभक्ताविति सूत्रे डौतस्तु ˉकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं चो
च्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम्। स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात्। अदितितपरत्वं तु बुद्धावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूदि
त्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिन्त्यम्। तपरग्रहणाद्धि टापास्ह दीर्घो मा भूत्। टाप् तु स्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् ॥

स च वर्णान्तरोच्चारणे मुखसुखार्थोच्चारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः। अत एव भाष्ये औकारण्डित माश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम्। न हि तदा तित्त्वमस्ति। न च डित्वे विंश
तौ तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक्। अदिति। अस्य यद्पीत्यादिः। दीर्घो मा भूदिति। भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति
भावः। न च त्रौ विदर्थस्येति प्रकरणेन समासबाध इवानेन टापोपि बाध इति वाच्यम्। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथाकल्पने
पीह तथाकल्पने मानाभावात् ॥

अनङ् सिद्ध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह। अङ्गवृत्तेति। इयमगतिकगतिः। सोऽडेति न्यासेलाघवाभाव श्च डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपकल्पने गौरवं च तस्मादुशनसोऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः। चेतीति। तस्मादित्युत्तरस्येति ज्ञापति विहितवि

अतएव कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाबनेत्युक्तम्। टापाव्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मादु औतद्भ्वभ तीपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनङ् सौ। सोऽडेत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेनोशनसः संबुद्धौ अनङ् सिद्ध्यतीति प्रा ञ्चः। तच्चिन्त्यम्। सोऽडेत्युक्ते हि ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र सान्तमहत इति दीर्घः स्यात्। यद्वा। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम्। हल्ङ्याब्भ्यो। दीर्घादित्येतन्ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोः संभवात् इत्याह। दीर्घाविति। परमिति। न त्विदं विहितविशेषणं यासाकाद्यत्यादावव्याप्तेः। न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः। यः सद्दत्यादा वतिव्याप्तेः। कर्त्रेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः। हलिति। तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्वे मैकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपी हलो पोव्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तत्र तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अतिखट्वः। नि ष्कौशाम्बिः ॥ ७४ शेषणासंभवश्च शब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छि न्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तेरिति बोध्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि संभवति तथापि बहुषु पदेषु विभक्तिविप रिणामकल्पनापेक्षया गन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः ॥

ननु सुतिसीति प्रत्यये र्यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याशेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वात् च प्रकृतेर्ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह॥ अत एवेति। एतत्सिद्ध्यर्थं येनविधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढाणञिति सूत्रेऽणन्तान्तादितिवद्ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः। मालेत्यादौ तुव्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। अविष्टासुजातः अविष्ट इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्री प्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

ननु इह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति। न च स्त्री प्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जनेहितथा इहतूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव। सत्यम्। तथापि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोऽस्ततः परत्वानपायात्। नहीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम। अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः। स्यादेतत्। गङ्गीयतेः क्विप्। गङ्गीः। इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् सत्यम्। ङीई आ आप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्। भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो माभूत्। नचैवमपि अभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्। भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायाति प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात्। यदप्याहुः सुरां सुनोतीति सुरासुत्। तमाचष्टे सुरासयति। ततः क्विप्। सुराः। सुरासौ। सुरासः ॥

अतिव्याप्तिरिति। भस्यस्त्री ई दे वदुत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। सुरासयतीति। न च णौ च ङ्गीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात् कथमत्र णिजिति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः। सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं चाष्टक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। वस्तुतो गङ्गीः सुराद्व्यादेरभिधाने इष्टं मानं चिन्त्यम्। विभक्त्योरानन्तर्यमिति। एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति । स्वमोरिति हि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुकालुप्तेइति। ङि संबुद्ध्योरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकतया चेति। ङि संबुद्ध्योरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्व

इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अष्टक ग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च। हल्किम्। बिभेद। ननु प्रथमं हल्ग्रहणं व्यर्थम्। हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति। राज्ञ तेनैव लोपः स्यात् हलस्तस्माद्विधीयते। तथाहि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैवासिद्धत्वं व्याख्यानात्। अत्राहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वा नपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अबिभर्भवान्। अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात् ॥ ७७ पक्षेपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्यपि वा नपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबध्यत इति तद्दर्थितं चरितार्थं तथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न भ्रमितव्यम्। सूत्रस्थ ङि ग्रहणस्य ङि संबुद्ध्योरनुत्तरे इति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ॥

भाष्यमिति। मदिपुनरयमदृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेतेत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। नचैवं संबुद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाम्नेति भाष्यविरोधइ
ति वाच्यम्। दीर्घप्रवृत्त्युत्तरं मन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशास्त्रीयत्वात्तं निपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुम
शक्यत्वाच्च। अत्राबन्तात्विति तु नाऽरुचिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रयणेऽस्यानिवद्भावोऽस्ति। अस्याभिधाने च नदृढमानम्। आबन्तेभ्य आचारक्विबेव नास्ति। आतो धातोरि
ति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। तत्र वार्त्तिककृता आतोऽनापइत्युक्तमिति तद्बीजम्। आचारक्विबन्ताद्यङ् लुक्तु नास्त्येव। तेन कस्यस्त्रीकी। कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो
अस्मिन्नेव सूत्रे हि हल एच्क ग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात्। तर्हि कथं ति
स्योर्ग्रहणस्याकर्त्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम्। आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङः तिप्सिपोस्त एव।
अगङ्गात्। अगङ्गाः। इति यथा। नच शपा व्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। नचस्यानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। ङ्यापः सौ
रित्येव सूत्रमुचितम्। नच सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सो
र्ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु नङि संबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव। किंचाभिनोऽत्रेति उत्वमपि सूपपादम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्ध
काण्डे पाठात्। हरिवो मेदिनं त्वेति यथा। अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। एत्तस्येति अत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेणात्तस्येति च्छेदात् ॥
यङ् लुकि लङि अचेकेदित्यादौ ङ्यन्तादपि संभव इत्यपास्तम्। ईकाररूपत्वाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिना पूर्वरूपम्। रोरुत्वे इति। कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः। नमुने इति
वत्। हरिव इति। हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे मतुवसोरिति रुत्वे उत्वे गुणः। केदादिति। कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेव नस्तो वृत्तेर्यङ् लुकि लङि ई
ड्भावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् ॥

नेति व्याख्यानमिति। उपपादितं चेदं राम शब्दान्ते। नलोपे कृते इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। नलोपात्प्रागिति। विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषये ऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः। एतेन राजेध्वं ते चक्रयत्र राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियण्तुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। किं च कर्त्र्येत्यादावेकमेव यण्शास्त्रं पूर्वापरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः इको यणचि परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति तदाशयस्तेन धीमा

मनुष्यत्वं व्याख्याने इत्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् न। दत्वे कृते तदप्राप्तेः। असिद्धं दत्वमिति चेन्न। सिद्धकाण्डे वस्वादिषु दत्वमिति पाठात्। नन्वपदान्तत्वाद्दत्वं न स्यादिति चेन्न। सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात्। तद्धीजन्तु असर्वनामस्थाने यचीति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यात म्। न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सौ रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम्। इतोदिति सिद्धे पथिमथ्योराकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात्। ननु भेतुज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात्। हे पन्थाः। मन्थाः ऋभुक्षाः। तत्र हि दीर्घो संबुद्धावपि पर्युदस्तः। नलोपश्च निषिद्ध इति चेत्। एवं तर्हि नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे न ङि संबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथाहि। ङि संबुद्ध्योरिति षष्ठी न तु सप्तमी ङेः लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावान्ङ्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते। तस्मान्ङ्याप्सो रितिन्यासेन किंचिद्बाधकम्।

॥ नित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य नलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वे न नलोपो न स्यादित्यपास्तम्। सावपि पदमिति पक्षे तु अदोषाच्च। आरोपे भानाभावाच्च। षष्ठीति। अत एव ङेर्नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह ङेरिति। न च न लुमतेति निषेधान्नित्यत्वान्न दोषः। तदपेक्षयार्षश्यन्तता व्याख्यानस्यैव लघुत्वात्। संबुद्ध्यन्तेति। संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः ॥

इति सूत्रमस्त्विति। अत एव सुपीरित्यादि सिद्धिः। अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्र वृत्तौ र्वोरिति दीर्घो न स्यात्। तिप्यनस्तेः सिपि धातो रिति सूत्राभ्यां धातुसंबन्धिपदान्तसस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किंचिल्लाघवम्। किंच नङि संबुद्धौ रिति सप्तम्येव युक्ता ङिग्रहणाच्च। न लुगतेत्यस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वमूलकमेव वा नपुंसकानामिति वार्तिकम्। एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासंभवः। अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानं तु न युक्तम्। इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादशक्यो हलष्टत्तलोपः संयोगान्तलो

यदि तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते। अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः। तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रमस्तु। यत्तु यथाश्रुतं सूत्र प्राचा व्याख्यातम्। ङ्यन्तादाबन्ताद्दीर्घाच्चेति। तन्न। ङ्यापौ हि दीर्घौ नतु तदन्तमपि। न च दीर्घाद्ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घयोङीतदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते। दीर्घादिति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात्। उक्तं हि भाष्ये। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेष्टः। एतेन अनदीसंज्ञह्रस्वं इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इह तोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्रात् णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति ॥

पो विज्ञातुम्। न चैवं विज्ञायते इह हलष्टत्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्। इति सूत्रमित्युपलक्षणम्। हल्ङ्यापः सुतिसि हलि तिसूत्रमस्त्वित्याशयात्। अत एवाबिभारात्यमित्यादौ हल्लोप इति दीर्घसिद्धिरिति दिक्। दीर्घाच्चेति। हलन्तादित्यपेक्षया अकार इति तद्व्याख्यातारः। नतु तदन्तमपीति। तस्याज्झल्समुदायरूपत्वादिति भावः। प्रत्युक्तेति। इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकादेशत्वेन तद्विशेषणासंभवाच्चेति भावः ॥

युक्तमिति।अनङ् सावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थानेइत्यस्य गोतो णिदित्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वान्न तन्निवृत्तिरित्यभिमानः।विशेष्यासन्निधानादि
ति।शब्दस्वरूपं विशेष्यत्वव्यावर्त्तकम्।किंच सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न तु सख्यन्तभिन्नस्येति।नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः।

सख्युरसंबुद्धिः इत्येव तु सूत्रं युक्तम्। ख्यत्यात्परस्य।कृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोः अनुकरणं ख्येति।एवं तितीशब्दयोस्त्येति।उभयत्राप्यकार
उच्चारणार्थः।न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्।सख्युर्यः।पत्युर्नः।संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च।आपत्यस्य च तद्धितेइत्यादिनिर्देशात्।
इत्यभिप्रेत्याह।खितिशब्दाभ्यामित्यादि।परस्येतिग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्।औत्।एतच्च नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रे
णार्थाध्यर्त्तौ।घिसंज्ञकेषु अच्च घेरित्युत्तरसूत्रेण।तस्मा त्सं ज्ञाद्वयभून्योस्य विषयः।न च तादृश उकारोस्ति।अत आह।उकारेति।यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञा
वर्जिताभ्यामिदुभ्यां परस्येत्युक्तम्।तन्न।तादृशउकारस्याप्रसिद्धेः।समुदायस्येति।न च पर्युदासेपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं
शंक्यम्।विशेष्यासन्निधानात्।यस्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन।यच्च रम्यत्वात्सूत्रे कय्यटेन।तन्न।तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्।गौणत्वेपीति।
अस्थ्याद्यनङ् इति भावः।तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः।तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः।तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सो
मसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः।मिद्चोन्त्यादिति सूत्रे तज्ज्वल्कोएः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः स्त्याधातौ माधव
ग्रन्थे च स्फुटमेतत्।अनुद्युसो वरुण इन्द्रसखा।आग्नेयाहि मरुत्सखा।तीव्रं सोमं पिबति गोसखा यं इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते।तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्त
स्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्।एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥
तस्य प्रत्ययविधीति।एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः।तथा द्वितीयेति।तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्योभयं खल्वपीष्यते सोमसखा गवां सखइति भाष्यम्।अन्येष

संख्यावाचके इति। आदिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः। न तु बहुत्वं संख्यानियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात्। अत एव भाष्ये यद्यम संख्या संख्येत्याहेत्युक्तम्। संख्यायतेऽनयेति। साक्षाद्व्याप्यसंख्याद्वारा वेत्यर्थः। अत एव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव बहुवचनेति। अन्यथा षष्ट्येव वदेत्। अर्थप्राधान्येति। षट्शब्देन षट्संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्। तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम्। तत्रार्थांतरत्वं खगतसंख्यानुवादकरूपं गौणं तदाह॥ षडर्थेति। तेन गौणेन। इदं प्राचामनुरोधेन। षड्भ्य इति बहुवचनं तिसृभ्य इतिवत्। षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च। न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचितः। आचार्यैः

पतिः समास एव। एवकार इष्टतोवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत। धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं सीतायाः पतये नमः। पराशरस्य। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति। उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः। णौ टिलोपे अच इरित्यौणादिक इः। अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्। एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतम्। सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम्। बहुगण। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। न तु संघे वैपुल्ये च। अपि। संख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात्। अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते। वतुर्नासाहचर्याच्च। न तु पातेर्डतिः। षड्भ्यो लुक्। षड्भ्यः परयोरिति। बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः। प्रत्ययलोपे। स्थानिवद्भावेन सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ ॐ लीवा। षष्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च। तस्मादिदं विहितविशेषणम्। परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव। लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम्। उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम्। सिद्धे इति। तृणह इति सूत्रे। चिनेत्यनुवृत्त्या तृणहानीत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यननुवृत्त्या अतृणेडित्यस्य सिद्धिः। शास इत्। अङि। अजादौ ङ्किति चेद इड्वेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापीति भावः ॥

प्रत्ययस्यासाधारणमिति। इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लभ्यते। यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न। राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घो नेति। असोलुकः स्थानिवत्त्वे नासन्त्वेपीति शेषः। न चातुसाहचर्याच्छ्रूयमाणा सन्त एव दीर्घ इति वाच्यम्। तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्त्वं च वर्णाविशेषणत्वरूपम्। एतच्चस्यानिवदित्यत्र स्पष्टं। सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लब्धम्। इमिति। मित्रशीरित्यादौ हलादौ क्विति विधीयमानमित्त्वं च सिद्ध्यतीत्यपि बोद्ध्यम्। वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययान्तर्भावितविशेष्यत्वमितरविशेषणत्वं च। अणयोऽकार इत्याद्यर्थके टिड्ढाणञित्यादौ इको यणचीत्यादौ च। तत्रान्त्यमुदाहरति। तेनेति। आद्योदाहरणं तु चि

प्रत्ययस्यासाधारणं यत्ररूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनादृषदो स्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घो न। यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधित्वेपि विध्यर्थमिदम्। तेन भूत णेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इमलुप्तेपि तस्मिन्न भवति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्। तेन गवे हितङ्गोहितमित्यत्र अवन्। अस्मदिति। अत्र प्राचा अव्ययेष्वपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् ॥ ७७ त्रायंजाता चित्रेत्यादा वण्योकारस्तदन्तादिति विहितोङीब्रेति बोद्ध्यम्।

न च गोहितमित्यत्र न लुमतेति निषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यककार्य एव तेन निषेधात्। अत एव क्रामेत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः। परस्मैपदपरत्वनिरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्य एव प्रवृत्तिरिति बोद्ध्यम्। यद्वित्यादिनोक्तो वार्त्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्ध्या भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक्। प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगेपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः ॥

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यएवप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्। तद्बोधकाभावादित्यत्रतात्पर्यम्। गौणमुख्यन्यायस्तुपदकार्यएवन
प्रातिपदिककार्ये। किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्यगौणलाक्षणिकत्वरूपस्यवागौणत्वस्यतत्रग्रहणम्। नचायंतथा। इतरविशेषणत्वेनउपसर्जनत्वंनतुगौणत्वम्। अतएवप्रियति
वस्तुतस्त्विति ।। अर्थप्राधान्यबोधकस्यबहुवचनस्याभावात्। गौणत्वेपित्रयादेशोन्याय्यः। अस्थ्याद्यनङ्‌दितिभावः। अकारेवक्तव्यइति। त
थाचबहुत्वाभावेऔडुलोमिशब्दइकारान्तः। बहुत्वेतुअकारान्तउडुलोमशब्दोअन्यएव। तस्यचइकारान्तेषुव्युत्पादनंप्रासङ्गिकमितिभावः।
तथाचौडुलोमिशब्दस्यइदन्तस्यबहुत्वेअदन्तत्वमितिनभ्रमितव्यम्।। इतिइदन्ताः।। क्विदिति। तेनआतोलोपइटिचेत्यालोपइतिभावः। य
यीपप्यादयइति। यत्तुप्राचोक्तम्। एवंदेवयज्यतिलक्ष्म्यादयइति। तन्न। देवान्यजतइतिविग्रहेइन्नित्यौणादिकसूत्रेणह्रस्वान्तस्यैवदेव
यजिशब्दस्योज्वलदत्तादिभिःसाधितत्वात्। अप्रोद्धिजान्देवयजीन्निहम्मिइतिभट्टिप्रयोगस्यह्रस्वविषयकतयैवव्याख्यातत्वात्। नचयजे
र्दीर्घईप्रत्ययःप्रतिपदोक्तोस्ति। बहुलग्रहणात्कल्प्यतइतिचेद्‌ भवेदेवंयद्यनन्यथासिद्धंकल्पकमुपलभ्येत। वेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्य
ते। आयजिंत्वामनवेजातवेदसंइति। अतिलक्ष्मीशब्दस्यतुनदीत्वाद्ध्रस्वेआडागमेनुटिआमिचकृतेमहदेववैलक्षण्यमितिनवातत्रमी
स[illegible]एतच्चमूलेएवस्पष्टीभविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्चमाङ्‌मानेशब्देचेतिधातोमाधवग्रन्थेस्पष्टम्।। ॐ सेत्यादौतित्वादयोभाष्यकृतोदाहृताः।
गौणत्वेपीति। उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। नद्भ्रमितव्यमिति। एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यव्युत्पादनमितिभावः।। इतीदन्ताः। ह्रस्वविषयकतयैवेति। जयमङ्गलायामितिशे
षः। माङ्‌मानिइति। घुमास्थेतीत्वविधायकसूत्रस्यमवकाशादावितिवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातमितिईत्वंसुलभम्। शंस्थाशब्देतुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः।
ततोक्विनेवेत्यन्ये। नचतेनेत्वेपितस्यासिद्धत्वात्कथंयणितिवाच्यम्। क्वौवीत्वंविभक्तौयणादेशइतिव्याश्रयत्वादितिबोध्यम् ॥

नकार्येति। समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव। गोस्त्रियोरिति सूत्रे ब
हुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा नघृतश्चेत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः। ङ्यादिष्विति। बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण। शक्तीति। स्त्रीत्वनिरूपि
तशक्तीत्यर्थः। एसेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षे तु शीनद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा। नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्देप्य
पदे शिष्टेश्च तत्संबोध्यम्। इउ वर्णाविति। अत एव घ्यन्ताद‌् जाद्यन्तं विप्रतिषेधेनेति सङ्गच्छते। नत्वियसादिद्वंद्वे हरदत्तानुरोधेन। न्यायसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रव
बहुश्रेयसीति। ईयसश्चेति न कप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्। यू स्त्र्याख्यौ। ईदूदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति।
आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्। तयोस्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः क्वचित्तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्यासाधिकरणत्वस्या वि
वक्षितत्वात्। तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं घिसंज्ञायामपि। इउवर्णौ तदन्तं वा घिसंज्ञिदिति पक्षद्वयं बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभि
न्नस्यावयवस्येत्यर्थः। न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति। तेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायाः प्रयोदेश
प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्। अचिश्नु। इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोर्व्यभिचारात् इत्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ॥
त नदीघ्यन्तयैव समुदायेन सत्त्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकत्वं वस्तुतेत्यभिमानेनेदम्। जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा। भा
ष्यकृता त्वजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ किंतु बविषये आनुपूर्व्यैक्येन भेदा
ग्रहात्समासेन घ्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेन मानम्। यौगिके पूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति
तदाशयः। अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अत एव कव्जाद्यन्तेन दोषः। तत्रापीकाविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्। स्नुप्रभृतीनामिति।

दोषइति। सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम्। वैयधिकरण्येतु भेदसंबन्धस्य चेति गौरवं दोषइत्यर्थः। दिद्वितुरिति। अत्र यणापत्तिस्तत्रापितद्रीत्या वैयधिकरण्यात्। यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयङ्‌एवापत्तिः। नचैषुलोपेन निर्वाहः प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात्। अनित्यत्वात्तदभावेप्याह ऊपतुरिति। क्लिष्टेति। अजादिप्रत्ययस्याङ्गांशेउत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः। उभयोर्विशेषणमिति। व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेपि सौत्रत्वादवृत्तिरिति भावः। उन्याविति। अतएव स्वर पूर्वीपदपूर्वाचोपधायस्येवर्णस्यतस्ययेणिस्यर्थकं स्वरपदं पूर्वोपधस्येति वार्त्तिकं सङ्गच्छते उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। तदन्तत्वादिति। नच धात्ववयवसंयोगपूर्व

भ्रुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरितिव्याख्यानेतु इयङुवङोर्ङित्वव्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः। क्षिपति। अद्युतत। दिद्वितुः। ऊयतुः। इत्यादौ चातिव्याप्तिः। न

द्वारणाय इवर्णोवर्णयोरच्परत्वेन विशेषणेतु क्लिष्टेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः। एरनेकाचः। अचिश्नुधात्विति सूत्रे इत्येनिर्दे

शेपि धातुरेवेह संबध्यते। नतु श्नुभ्रुवौ तयोरिवर्णासंभवात्। धातुग्रहणं चानुवृत्त्या उभयोर्विशेषणम्। संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादिन

ण त्रधातुनां संयोगस्य विशेषणादिह यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। अङ्गविशेषणन्तु। हरिम्। हरी हरीन् इत्यादिसिद्धये। यदिहि धातुनाङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रद्ध्यप्रध्याद

-त्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण्स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णः तदन्तत्वादङ्गस्य। ७७ त्वस्य धात्ववयवे विकार एव संभवेन संयोगव

द्धिप्रयोरस्यैव विशेषावगतिहेतुत्वेन तद्भिन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्। तन्त्रीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि संभवात्। परिमाण

ख्याया मिति सूत्रभाष्ये अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयके नापवादेनापि भवितव्यमित्युक्तं तन्मूलकेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इतिन्यायेन तु

ननिर्वाहः। अङ्गांशे तदसंबन्धेह रिमित्यादावपि तत्प्राप्त्यातेन येन नाप्राप्तिभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्त्या इकोगुणवृद्धी इति निर्देशोपष्टम्भया धात्ववय

वसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक् ॥

सूत्रमतेपीति। भीत्रेतिसूत्रं षष्ठीबाधनार्थमितिवैतण्डिकतयावदन्तितत्सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः।वस्तुतोभयहेतुरित्युक्त्यास्यतृतीयाबाधकत्वंबोध्यम्।नचपरत्वादिति।
एवंचफलेत्वोदुर्लभइतिभावः।वार्तिककारोक्तेरिति।लोपोव्योरितिसूत्रेक्वावुपसंख्यानमितिवार्तिकम्।तस्यापूर्वत्वापेक्षयाकोयथालोपेदुर्लभइष्टसिद्धिर्भवतितथावक्त
व्यमित्यर्थः।सोऽपिचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमितिबोध्यम्।गौणत्वेपीति।इच्छाकर्तृरूपार्थप्रत्ययोपसर्जनत्वेपीत्यर्थः।कृतयणेति।अन्यथाश्वितेः परत्वेत्वेववदेदि

वृश्चिकस्येति।भाष्यकृताहिबुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्यभीत्रार्थानामितिसूत्रंप्रत्याख्यातंततश्चसंबन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येवेतिभावः।सूत्रम
तेप्याह।वृश्चिकसंबन्धिनीति।अल्लोपयलोपावितिानचपरत्वाद्वेरपृक्तस्येतिस्यादितिवाच्यम्।वेरपृक्तलोपाद्‌‍ लिलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिककारोक्तेः।
कौलुटमिति।नपुंसकेभावेक्तः।कौलोपइत्यर्थः।इदंसर्वकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापिबोध्यम्।अनन्यतयेति।गौणत्वेपिअनङ्‌णित्वयोःप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चे
तिबोध्यम्।दीर्घस्यापीति।एतदर्थंकृतयणादेशनिर्देशइतिभावः।नन्वतिसखेःभूपतेः इतिगुणविषयेव्यावर्तयितुंयणानिर्देशइतिचेत्।अस्त्वेवम्।तथापिदी
र्घ प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्।नहिह्रस्वेष्वेभाव्यंनदीर्घेष्वित्यत्रप्रमाणमस्ति।सौत्रस्यविकृतनिर्देशस्याव्याप्तिव्याप्त्युभयवारकत्वेननतत्सा र्वत्वलाभेनत्रयेवौचि
त्यात्।भाष्यारूढत्वाच्चायमुप्राचावेतिकेचित्।इत्युक्त्वा।सख्यः।सख्युः।इत्याद्युक्तम्।यच्चतद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्येस्थितमित्युक्तम्‌‍। चात्रोपष्टं
भार्थंप्रसादकृता।सख्युपत्युःप्रसिद्धेयतस्यत्यादित्याहपाणिनिः ॥

तिभावः।गुणविषयेइति।प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षयातदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेनततः पूर्वंप्रवृत्तिःस्यादितिभावः।दुर्वारत्वादिति।तदर्थंकृतस्यान्यसंग्राह
कत्वेपिबाधकाभावादितिभावः।सिकृतनिर्देशस्येति।यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः।अकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः ॥

साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदांकुर्वन्त्विति। भाष्येस्यार्थस्यास्पष्टत्वादितिभावः। अतिरभसादिति। संयोगपूर्वकत्वेनयणो दुर्लभत्वादितिभावः। यङ्लुतोलोपस्याभीयासिद्धत्वं
तुनव्याश्रयत्वात्। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। इतीदन्ताः। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। तृतीयान्तादिति। तृजन्तेनतुल्यंरूपंलभतेइत्यर्थः। निमित्तेत्या
दि। पूर्ववत्सनआद्यन्तवत्सुबामन्त्रितेपराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणम्। तत्रतृजन्तत्वरूपनिमित्तस्यतद्व्यवहारस्यवातिदेशेआहत्यत। चशब्दंसमुच्चार्य विहितकार्य
स्यैवापत्तौजसिगुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यकोः प्रन्निति दीर्घएवस्यात्। स्वौजसादिषुचानङ्गुणौनस्याताम्। नचोत्तरसूत्रद्वयेनसामर्थ्यादस्यज्ञो नित्यत्रच ष्टुग्रहणेनैव
साधारणंतन्मन्वानाः सुख्युः सुत्युः सुखीः सुतीः। सुखीयतिसुतीयत्योर्यौकिबन्तौतयोर्विदुः। निष्ठादेशस्यपूर्वत्रासिद्धत्वाल्लूनयुरादिकम्। क्षुस्म्वद्त्वादि
साध्येतदुभयंभाष्यगौरवादितिविचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनंकृतं तदेतत्सकलंभाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकंइतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्व
न्तु। शुष्किपइति। यत्तुशुष्क्युः। पक्व्युः। शुष्क्यः। पक्व्यः। इत्युदाजह्रुः। भाष्येस्थितमितिचोपसंजह्रुः तदतिरभसात्॥ इतिईदन्ताः॥ तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रोशआह्वा
ने। अस्मात्सितनीतितुन्प्रत्ययेक्रोष्टुशब्दः तृचितुक्रोष्टृशब्दः द्वावपिसृगालवाचिनौ। तत्राविशेषेणद्वयोः प्रयोगेप्राप्तेसर्वनामस्थानेस्त्रियांचतृजन्तस्यैव। तृ
तीयादावच्युभयमन्यत्रतुतुन्नन्तएवेतिनियमार्थमिदंसूत्रमारभ्यते। क्रोष्टुरिति। तुन्नन्तात्प्रथमा। तृज्वदिति। तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशा
स्त्ररूपविषयकत्वेनातिदेशस्यषड्विधत्वेपिप्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते ॥ ७५ सिद्धावाद्येनापिसामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। तत्सामर्थ्येनरू
पातिदेशस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वात्। तादात्म्यातिदेशस्त्वसंभवीसहप्रयोगाभावात्। शास्त्रकार्यातिदेशत्वेपितुन्नन्तस्याद्युदात्ततयातृज्वद्भावेनोकारस्यरेफरूपयणादेशेपितस्यो
दात्तस्यानिकृयणोभावेनोदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्वरानापत्तेः। अर्थातिदेशस्त्वसंभवीतयोरैक्यस्यस्वतएवसत्त्वाच्च। षड्विधत्वेपीति। अर्थातिदेशासंभवंमत्वेदम्। युक्त्यन्तरमा
ह प्राधान्यादिति। रूपमिति। तच्चतृज्वदित्यत्रऋकारस्योपस्थित्यातद्विशिष्टंक्रोष्टृइति। तच्चतृज्वदितिचचकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति। ऋकारस्योदात्तत्वादुदात्तयण

संज्ञाशब्दानामिति।उणादिव्युत्पन्नानामितिशेषः।अतो धातशब्दस्य दीर्घो भवत्येव परत्वादिति।इदमग्निमं चकार्यैक्येऽसंभवाभावो विप्रतिषेधइत्यभिमानेन।यद्वा परत्वादुत्कृष्ट
त्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः।निष्कर्षेति।अस्य पूर्वपक्षिणइतिशेषः।यथालक्षणमिति।अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः।बाध्यसामान्यचिन्तेति।सा
चतृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा।एवं चाचिरइतिसूत्रस्थं अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादितिवार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमितिभावः।एतेन तद्वार्तिकबलाज्जसोन्य
तत्र [illegible]देर्यस्यकस्यचित्।किंतु क्रुशेरेव।उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह।क्रोष्टुशब्दस्यानेइति।नियमार्थमिति।अन्येषां संज्ञाशब्दानां माभूदित्ये
तदर्थमित्यर्थः।क्रोष्टेति।अनड्हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः।सचसर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादन्नित्येवन्याय्यः।कृतेप्यनङि एकदे
शविकृतस्यानन्यत्वेन तत्त्वात्।अन्यथा गुणे कृतेपि दीर्घो न स्यादितिभावः।रात्सस्य।इह तकारोपि प्रश्लिष्य तदिति पक्षान्तरम्।तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थाने ङ्यापः सोरि
ति निष्कर्षे अबिभर्भवानित्यादिसिद्ध्यति।अजर्घर्त्इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् तलोपो न।ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्तिह स्यादिति चेन्न यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भा
ष्यम्।एतेनावर्वर्तृ इति व्याख्यातम्।परत्वादिति।न च नुण् नित्य इति वाच्यम्।तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादितिभावः।नुमचि[illegible]रेति।ननु
रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम्।बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्।तथा च वक्ष्यते।गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति।एवं चाविशेषाद्नुडप्यनेन बाध्यः।[illegible]कथं विप्रति
षेधः।उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम्।अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिसृ चतसृ इति ज्ञापकाद्नुडितिभा[illegible]क्तमि
ति संतोष्टव्यम् ॥ ७५ त्रिप्रियतिसरमित्यादेर्गुणं विकल्पयन्तः परास्ताः॥ तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्।आमपर्यन्तस्येति सूत्रस्थप्रियत्रि[illegible]विरोधादिभा
ष्यविरोधाच्च।अनेन।रेण।विप्रतिषेध इति।अचिरेणेत्यर्थः।दूषयित्वेति।यद्यपि नतिसृ इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते।तथापि
ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैवं तं दूषयित्वेत्यर्थः।इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये।संतोष्टव्यमिति।अतिक्षोदक्षं तदंशे वार्त्तिकेन कार्यमितिभावः ॥

दशपादीति। अत्रारुचिबीजं तुनुम्निपातनं व्यर्थम्। नचपरसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम्। नुम्येव निपात्ये ऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति। एवंचा

इत्युदन्ताः॥ हूहूरिति। अव्युत्पन्ना संज्ञेयम्। अतिचमूशब्दे त्विति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः। तथाच एवमतिचम्वादयइति प्राचो ग्रन्थो भाष्यवि

रुद्धइतिभावः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् त्रिलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुमुक्तम्। पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्य

मिति व्याचख्युः। तद्भ्रमसात्। दुर्दुरे हि पुल्लिङ्गोयम्। भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराइत्यमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गानां नद्वन्द्वइति तेन परिभाषितत्वात्।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् इति यादवकोशाच्च। दर्दुरे षणीति पाठान्तरम्। षणिति पुल्लिङ्गस्य प्राचां संज्ञा। दृभतीति। दृभी ग्रन्थे तुदादिः।

क्युत्यादित इति। यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृग्फूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यत इति व्याख्यातं तथापि वृत्त्यन्तरेषु दृभी ग्रन्थेइत्यस्मात्

ऊप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टं दशपादी वृत्तौ तु दर्भणं दृन्भुः। नुमागमोनुस्वारश्च निपात्यतेत्युक्तम्। अयमूकारो नधा इ

तोरित्युवङोऽप्रसङ्गादिको यणचीति यण्। सचामिपूर्वप्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्याभ्यां वाध्यत इत्याशयेनोदाहरति। दृन्भ्वमित्यादि। नचेह दृन्करेति यण्

प्र[illegible]तत्र अर्थवत एव ग्रहणात्। अस्यतु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वा[illegible]दिति भावः। एवंचायं हूहूवदिति फलितम्। श्रीपतिमतेनाह। दृन्नि

ति। माधवस्तु। अन्दूदृम्भूइत्यादि सूत्रेण दृढशब्दे उपपदे कूप्रत्ययः। उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह। दृन्भूरिति। तरुसर्पजातिभेदइ

ति केचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः। मान्तपाठोपि केषांचित्। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः अ

नुक्तं च भाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः ॥

यमूकारो नधातोरित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणाभाव्यमिति दृन्पूर्वकभूप्रकृतिकं दृम्भूशब्देन सह न रूपविशेष इति माधवश्चिन्त्यः। निपात्यत इति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः।

वार्त्तिकमिति। एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षाभ्वश्चेत्यादावपि यणिति परास्तम्। सूत्रवार्त्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्राप्त्यर्थानुवादत्वौचि
तथा च वर्षाभूपुनर्भ्वोश्चेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। अल्पन्त्विदमुच्यते। वर्षाभ्वश्चकारपुनः पूर्वस्य भुवइति वक्तव्यमिति। वामनेन तु दन्भूश
ब्दो न पठित एव। एवं स्थिते यत्प्राचा दृन्कारेति पठितं, यच्च तत्सौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तम्। यच्चान्यैर्वार्त्तिकेन पूरितं अर्थमुदाह
रतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव। न च भाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम्। अंदूहन्भू इति निपातितइति मा— धवग्रन्थेन कैयटादिग्रन्थे
न विरोधापत्तेरिति यत् किंचिदेतत्। दीर्घपाठे इति। अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्विवृतावुक्त
म्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति। तन्न। तथाप्यण्प्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। न ह्यण्प्रत्ययोपि विकारः। तस्माद्ध्र
स्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङेव। तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङिति विवेकः। स्वयंभूशब्दवदिति। प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृ
तौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ इत्यूदन्ताः॥ नृ च। इह छन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्त्तते। छन्दसीति तु निवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जर
चेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। केचित्तु छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तदयुक्तम्। पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धेर्नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति। तदप्ययुक्तम्। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तत्त्वधाताधा
तृणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैः ह्रस्वः पठ्यते। बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक्। इत्यृदन्ताः ॥

स्यात्। उपेक्ष्यमिति। काराभूरित्यत्र कारा शब्दः करोतेर्ण्यन्तात् द्विदाबङिति निष्पन्नो बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापा सहैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेपि वार्त्तिके ग्रहणं नेति प्रसि
द्धत्वेन ह्रस्वपाठे कवाक्यतया च ह्रस्ववाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥

इत्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणतयेति। तपरकरणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः। निरवकाशत्वं चेति। चो हेतौ। यतो निर्वका

शत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तेन सङ्गच्छते इत्यर्थः। अमरात्पुंस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्रे इति भावः। क्यजन्तस्ये

ओतो णिदिति वाच्यमिति। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतयाऽऽत्वे

न वृद्धिर्बाध्यत इति औतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम्। कैयटोपि तत्रेत्थमाह। ओत इति सूत्रे पाठ्यम्। गोत इत्योकारोपलक्षणतयाद्यव्याख्य

मिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम्। स्मृतौ रिति। यत्त्वाहुः। गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद्द्योशब्द एव लक्ष्यते। न त्वोकारान्तमात्रम्। तेन स्मृतेः स्मृत

तौ स्मृतव इत्येव भवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोद्योन्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे ह्यौतोम्शसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा च ग्रामि

त्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छेतेति दिक्॥ इत्योदन्ताः॥ रायो हलि॥ अर्थे रै विभवा अपीत्यमरा

त्पुंस्त्वम्। संरायाभूयसा स्तजेत्यादिप्रयोगाच्च। रायि छान्दस इति भाष्यम्। तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तो यीति सू

त्रे कैयटः। केवलोपि छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह॥ इत्यैदन्ताः॥ ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधती

ति वृद्धिः। जनावौ जनाव इत्यादि॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ति। राः रैशब्दोपि यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः। यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्य

ते। इकार उच्चारणार्थः। प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः। तदा यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इति भावः। न त्विति। अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यसङ्गच्छते न द्विविग्रहश्छन्दः। अ

त एव रायि आ शां रा य्याशामित्यत्र च परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये प्रत्युक्तमिति भावः। पक्षान्तरमिति। अत्रारुचिबीजं स्पष्टमेव॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥

लिङ्ग॰विशिष्टेति। लयापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांविशिष्टेबोधनेननतयाप्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्वनितंचेदंबहुव्रीहेरूधसइत्यत्रभाष्ये। परत्वादिति। असंबु द्धौहल्ङ्याब्भ्यइतिलोपश्चरितार्थः कृतेलोपेएत्त्वंसावकाशमित्यभिमानः। ननुसत्यपिसंभवेबाधनमितिन्यायविरोधोतआह। प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति। अपवादत्वाच्चेत्यर्थः। यथाश्रुते पीति। आकारप्रश्लेषाभावेपीत्यर्थः। परत्वेनेति। यौगपद्यसंभवेपिविप्रतिषेधइत्यभिमानेनेदम्। आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेऽनुबन्धउभयोपकारकः।

रंभेति। लिङ्ग॰विशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यम्ः। अत्तुआबन्तत्वादिति। यच्चव्याचख्युः। प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेपिपृथक्ङ्याब्पोर्ग्रहणाद्वद्दत्यर्थइति। तन्न। ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्॰ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चसंबुद्धौचेत्येत्वेकृतेहल्ङ्याब्भ्यइतिलोपोनप्राप्नोति। स्थानिवद्भावादाप्त्वेप्या कारुरूपत्वाभावात्। आआबित्याकारंप्रश्लिष्यदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। यथाश्रुतेपिएङ्॰ह्रस्वादितिलोपस्यैवपरत्वेनन्याय्यत्वादितिभावः। याडापः॥ यद् पियडि त्येवोचितंनचातोगुणइतिपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणेसामर्थ्येनैवतद्बाधात्। तथाप्युच्चारणार्थोकारइतिसंभाव्येत। अतः स्पष्टार्थयाट्कृतः। वृद्धिरेचीति। यत्तु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतम्। तन्न। याट्स्याटोः टकारस्यसमुदायानुबन्धत्वेनेहआटोभावात्। सर्वनाम्नः स्याट्ह्रस्वश्च॥ दीर्घोच्चारणंप्राग्वत् ॥

नचायमनर्थकः। आटोर्थवतः क्वाप्यभावादितितदाशयः। इहाटोभावादिति। अयंभावः। निर्देशेषुप्रायोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमितिसंज्ञासू त्रेभाष्येस्पष्टम्। उपदेशेचतेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेवप्रदेशेषुभानमितिटकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। क्तक्तवतूनिष्ठेतिसूत्रेभाष्येस्फु टमेतत्। पाणिनेश्चतत्रतत्रविशिष्टोपदेशेतात्पर्येणतत्प्रयुक्तेत्संज्ञकेनतस्यैवटित्वादिव्यवहारोनावयवस्यतदुपदेशेतात्पर्याभावात्। एतेनौपदेशिकस्याच्परत्वाभा वेननवृद्धिप्राप्तिः नेष्यतेचतत्रवृद्धिः प्रयोगेतुनाडित्वाटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

याटि परे इति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं याडिति भावः। न सिद्ध्येदिति। इत्याद्येव न सिद्ध्येदित्यर्थः। पूर्वमसुडि असान्तत्वाभावेन मुत्वानापत्तिः। पूर्वं मुत्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैव। एवं च मुमुयडित्यादि व्याख्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात्। मुत्वपक्षे आख्यानिकत्वेनासुङः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः। एवं च तत्रासान्तस्येत्यर्थ इत्यत्र स्याट्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः। परे तु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुडि रूपासिद्धिः। न च चेन याडपि विधेयो सुडु चेति न्यासे इति वाच्यम्। विभाषा द्वितीयेति सूत्रेण विनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पे द्वितीयायै इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। किंचासुडो याडपवादत्वेन तद्विषये याट् दुर्लभः। अचिरादेशान्नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यसंगतम्। रा

अत्र वदन्ति। सर्वनाम्नो सुडु चेत्येव सूत्र्यताम्। एवं च याटि परे डित्वादस्यादेशे असुडि सर्वस्याद इत्यादि सिद्धम्। स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति। अत्रेयं चिन्ता। असुडु चेत्युक्ते मुष्यै इत्यादि न सिद्ध्येदिति। वस्तुतस्तु। आमि सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम्। न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम्। विभाषा। गौणत्वाद्व्युत्पत्तिविभाषेयम्। यत्त्वाहुः। न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्त इति। तदापाततः। तस्य लौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्य च समासविषयत्वात् ॥

ङ्यापोः देशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादत्वेन नुडपवादत्वादित्याशङ्क्य न तिसृ च तसृति दीर्घत्वनिषेधाद्ध्रा देशो नुटं न बाधत इति भाष्ये उक्तं तृज्वत्सूत्रे। तस्माद्विषयभेदेऽपि येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव। यद्यप्यस्य ङ्यादेशेन सिद्ध्यति तथाप्यवङ् सूत्रस्थभाष्यरीत्यान्तरतम्येन कदाचिदन्तस्योदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनेत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः। त्रेस्त्रय इत्यत्रापीत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

वैपरीत्यापत्तेरिति। अयंभावः। वाक्येयत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयतेयोत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वीयस्याद्दत्यर्थात्। तत्रोत्तरापदस्यज्ञा नविशेष्यपर्यन्तलक्षकतयागुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः।उत्तरस्यांपूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयंपूर्वापदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधेयपरः शब्दार्थ इतिविधेयबोधकेलक्षणानौचित्याच्च। त्वदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्वनिपा तापत्तिरिति। नकर्त्तव्यमिति। स्पष्टंचेदंभाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येणसहायवाचिद्वितीयाशब्दस्यनग्रहणम्। भागार्थेविधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेननस्त्रीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाहुः। यापूर्वासोत्तरास्याउत्तरपूर्वेति। तद्भ्रमसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। द्वंद्वेहिपुन्नपुंसकयोरावश्यकम्। अने नैवसिद्धौविभाषाद्वितीयातृतीयेतिसूत्रंनकर्तव्यमितिभावः। अम्बार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मातच्पुत्रार्थमर्हतेइति। मातृशब्दस्यसंबुद्धौ मातजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्यश्लाघ्यत्वेद्योत्ये। गार्गीमातास्यगार्गीमातृकः। तस्यसंबोधनंहेगार्गीमात। नद्यृतश्चेतिसमासान्तस्यापवादोयम्। यत्र तुश्लाघ्यत्वंनद्योत्यंकिंतुस्वरूपकथनमात्रंतत्रकबेव। गार्गीमातृक। आबन्तंयदङ्गमिति। यत्तुयाडापइतिसूत्रंव्याचक्षाणेरुक्तम्। अतिखट्वायै त्यत्रलाक्षणिकत्वान्नयाट्। एवमतिसर्वायैत्यत्रनस्याडिति ॥ नभिधानात्। एतेनतत्रलाक्षणिकत्वाद्वार्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम्। अत्र

सूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्त्ततेप्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषयाः नभावेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयंसिद्धम्। अनोनित्यत्वाङ्गीकारात्। आद्युदात्तस्यत थापिरूपद्वयासिद्धेश्चेतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानादाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तंपुत्रमभिधातुंयोमातृशब्दः प्रयुज्यतेतस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यतए वनिपातनात्समासः। अर्हत्वंचपुत्रस्यमातृद्वारकमेवतदाह। मात्रापुत्रस्येति॥ अपवादइति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशयः। न च खट्वार्थे इत्यत्रापि याडनापतिः सूत्रं तु निशार्थे इत्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः। ह्रस्वयोरप्राप्ताविति। अत एव यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति। भावतास्यैकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इयादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गाविति वं विधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटो

तद्भसात्। न ह्यतिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन याट्। दुर्वीः। स्यादित्युप्रसङ्ग एव नास्ति। सन्तोपसर्जनयोः पाठात् पर्युदासात्। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः॥ ङिति ह्रस्वश्च॥ अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरम्भात्॥ इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि इतौ विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात्। कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमते पि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च ॥ क्तिरूपक्रमानुरोधाद्ध्रस्वांशमात्रविषया, यूस्त्र्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयङुवङ्स्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्याने ति

ननिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। तदाह। अन्यथेति। कैयटरीत्येति। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः। हरदत्तमतेपीति। पूर्वभाष्य एवोभिन्नक्रमो नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेव त्वस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति व्याख्या वृत्ति। इष्वादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः ॥

आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यस्त्रीत्वार्थकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति। स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकं विशेतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबध्यत इत्यर्थः। पर
त्वादिति। ङे॰ रामपेक्ष्ये स्यादिः। तिस्रस्तिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिस्राविशादेर्मपर्यन्तस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम्। बाध्यसामान्येति। इदं च तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। बा
धइति। अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यम्। ननु यत्रानेक। विधिं प्रति येन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्रव्यवस्थापकाभवद्योपवादादित्यादिन्यायाः प्रकृते
चरभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न। किमिदं येन नाप्राप्तिनाम्येन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुत्तकृत उदित्यपवादतया पञ्चमीषष्ठीमा

अतएव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदाह। ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियामिति। औत्वे प्राप्त इति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा औदिति
सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। एवं च इदुद्भ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव॥ अचिरकृ
तः॥ गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत
उदित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादा इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव बा
धः स्यान्न तु गुणस्य। सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम्। यत्तु व्याचख्युः अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रति
षेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति। तन्निर्मूलं क्लिष्टं च ॥ ॐ त्रविषयमुतऋतो ङीति गुणापवादतया सर्वनामस्थान ङि॰ मात्रविषयमिति संशयेव्यव
स्याकाङ्क्ष्यातन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसि रादेशे वक्तव्यो गुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मूलमिति न वाच्यम्। बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रि
त्य तत्रत्यव्याख्यानस्य तज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च तदाह। क्लिष्टं चेति ॥

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्त्ततएवेति। अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः। न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्ग मितिवाच्यम्। त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षिततयान्तरङ्गाभावादितिभावः। तत्कथमिति। स्त्रियान्तत्र चवृत्तिरितिपुन्नपुंसकयोरेवेति त्वदुक्तं विरुद्धमितिभावः। अजहत्स्वार्थापक्षेत्विति। तुनोक्तार्थः रुचिर्ध्वनिता। तद्बीजं तु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः। किं च जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दयोरव

यदपि प्रसादकृतोक्तम्। गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति। तन्न। रविधेरचरितार्थत्वात्। न च टौसोश्चरि तार्थता। यणागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येतिभावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचख्य ते। स्त्रियाअन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्ततेत्रिशब्दस्तु पुन्नपुंसकयोरेवेति तिसादेशो नेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायां त्रिश ब्दोनर्थकः। अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्त्ततएव। तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तितासंगच्छतामिति। अत्रेदन्तत्त्वम्। जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिम ता। लक्ष्यानुरोधात्। तेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्यगेव त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवाचितातु भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धा न्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियत्रिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थापक्षेतु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रि चतुरोरितिविवक्षितोर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेह प्रमाणम् ॥ यवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतदभावाविसेवार्थस्तत्रान्त्ये स्वार्थप्र मादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः। न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि सशक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेन्य पदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यमिति ॥

तल्लोपसंभवादिति। पञ्चत्रपुन्य इत्यादौ समुदायभक्तोनुम्नावयवस्येगन्तत्वविघातक इतीगन्तोत्तरपदद्विगुलप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोन्तरङ्ग त्वान्नुमः पूर्वमेवस्वरप्रवृत्तेश्च अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्या। अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वादात्वं वृद्धौत्वे त्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेवग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् इति शङ्क्यम्। प्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिस्रादेशएव। एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्याव्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौ नुम

अनित्यत्वादिति। इकोचीत्यज्ग्रहणं चेह लिङ्गम्। तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम्। भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्च लुकालुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वीच्या। प्रत्ययलक्षणं च नलुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्। तस्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि रिति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। न चात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसृणि इत्यादि भाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। द्वेरत्वे सस्याविति। विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम्। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्न यासयोरिति ज्ञापकाच्चेति भावः। द्वयादेश इति। अजादौ यद्दृत्यादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ७७ चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृदिति न्यायेन नुमो प्राप्त्यात त्रेन्हन्नितिनियमाद्दीर्घो न स्यादिति न शङ्क्यम्। बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि षट्त्वे पि भ्रूत्त्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्यातदभावेपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः। न चोत्तरार्थं, तत्रैव कर्तृयुक्तत्वादित्यलमत्र विस्तरेण। प्रियतिसृ इति। तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानङि नलुमतेति निषेध एवेति बोद्धव्यम्। अनित्यत्वे प्रमाणमाह। नयासेति। चोहेतौ ॥

षष्ठीसमास इति। इयङादिस्थित्यधिकरणत्वेन क्वचिद्दृष्टावित्यर्थः तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। ह्रस्वोनुपपन्न इति। नेयङि त्यत्र यङादिनाक्षेपात् यत्र नदीकार्यमाश्रयेद्वे बाधकाबाधिते यङादिसत्ता क्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः। कथंचिदिति। अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया

नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री। तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट्। इयङ्वङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थमाह। इयङ्वङोः स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयङ्वङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्राञ्चः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येवमेव। कथं तर्हीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोनुपपन्न इत्याक्षेपः। बह्व इति। केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। तथा सतीह नग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः। नषट्। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानात् अनन्तरोङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह। ङीप्टापौ नेति। राः पुंवदिति। रैशब्दस्य स्त्रीलिङ्गता याअपि स्मरणादिति भावः। तथा च क्षीरस्वामी। रात्येनं राः स्त्री त्येके। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥ इत्यजन्तास्त्रीलिङ्गाः ॥

एवविवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितं नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्याद्युक्तत्वान्नलक्ष्यसंस्कारोपयोगि ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

झलइत्यभिप्रायेणेति। एकवाक्यतया झल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोप इति। झल्ग्रहणस्य तत्रापकर्षेपि वाक्यभेदेन संबन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य यण्व्यतिरिक्ते ऽझल्यपि कचित्प्रवृत्तिरिति भावः। सन्निपातेति। ह्रस्वाकारसन्निपाते न जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। परत्वाज्जरसीति। परे तु जराया इति सूत्रोक्ते नाजरां सीत्यत्र शसजरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वादवश्यं वाच्या। अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्य विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं
अतोम्। स्वमोरिति। अमो ऽम् विधानं लुग्बाधनार्थम्। अमस्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु म इत्येव पदच्छेदः लाघवात्। तत्र सोर्मे कृते ज्ञानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमित्याहुः। यत्तु वदन्ति। एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति। तन्न। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत इति। तदपि न। रुधादिभ्यः श्नम्। श्नान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरसमिति न सिद्ध्येदिति। तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अतोमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुको ऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव प्रथमैकवचने तु। इति भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाष्ये न त्वतिजरसिन अतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवान्निर्भवद्रीत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे तस्य प्राप्त्या परिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तदात्राप्यन्तरङ्गत्वादतोमि तयाजरसभाव एवोचितः। न च तत्रानाकारान्तसन्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किंतु तदभावेपि। एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना ऽनयस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्यम्। मानाभावात्। टाङसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च। एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिनादीन्बाधित्वा जरसित्यादिमूलं मन्त्रसमनोरमा च प्राचामनुसारेणेति। तदाह। एकवचने त्विति। तत्रापीत्यर्थः ॥

अतइतीति। ननु तपरत्वात्र प्रवृत्त्यर्थं इत्यर्थः। नपुंसके ह्रस्वावश्यंभावाद्दीर्घावस्थाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवा
रणं कथमिति चेन्न। यादृशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषात्। अतएव दासिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतानया परिभाषया ऽह्लो
पस्य निमित्तं नस्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितम तस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्। भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपा
प्राप्तिभिया ऽमित्येव च्छेदमङ्गीकृत्येङ् ह्रस्वादित्यत्र व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम्। परिभाषानित्यत्वेन तु नसमा

अतिजरमित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अतइति तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुड
नपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्य। इश्च अश्चयं तस्य। तदाह। इवर्णावर्णयोरिति। औङः श्यामिति। विभक्तित्वापे
क्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जः शसोः। जसा साहचर्यात्तु शसपि सुबेव गृह्यते। तेनेह न। कुण्डशो ददाति। शि। शीत्यविभक्तिको निर्दे
शः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यतमस्यत्विति। एवं च सामान्यादिष्वन्यतमत्तमदित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः।
सोरमादेशे इति। यत्तु प्राचोक्तम्। स्वमोरमादेशो वा जरसिति ॥

हितम्। तस्यागतिकगतित्वात्। किं च तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः। इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम्। विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्गतविभक्तित्वाश्रयणेन न वि
भक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। सुबेवेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यम्। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव
तत्प्रवृत्तेः। अनुरोधादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ॥

तद्भाष्येति।सन्निपातपरिभाषयाविभक्त्यादेशेजरसभावस्यजरायाइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तेरितिभावः।पश्यैत्विति तुनात्रारुत्रिर्बोधिता।तद्वीजंतूक्तम्।अवर्णमिति।ह्रस्व
त्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः।यादेशेऽतद्दूत्यनुवृत्तेस्तत्रयद्यपिकष्टायेतिनिर्देशप्रापितदीर्घेणह्रस्वत्वांशोनिवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशेनुवर्ततेतदपिचेल्लोपेननिवर्ततेतर्हिप
रिभाषाविरोधःस्पष्टएवेतिभावः।भाष्येइति।गाधातोष्टेगुणेनअकारेआर्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाभावादतोलोपाभावेपिपररूपेणसामगस्यसिद्धेर्गापोष्टकःकित्करणाल्लिङ्गाद्

तद्भाष्यविरुद्धम्।एवंचअजरसंवर्ततेइतिहेअजरसमितिचापशब्दएव।अजरसंपश्येतितुप्रयोगःसाधुः।किंतुअमादेशेकृतेजरसइतिप्राचउक्ति
रेवासाध्वी।परत्वाज्जरसोन्याय्यत्वात्।पूर्वविप्रतिषेधेप्रमाणाभावाच्च।सान्तमहतःसंयोगस्य।सान्तेतिपृथक्पदंलुप्तषष्ठीकम्।संयोगस्येत्यनेनसमाना
धिकरणमितिव्याचष्टे।सान्तसंयोगस्येति।उपधायाइति।उपधाग्रहणंपूर्वमात्रोपलक्षणंपारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्।मासश्छन्दसीति।मासित्यस्यतकारः
स्यात्भादौप्रत्ययेछन्दसीतिवाक्यार्थः।माद्भिःशरद्भिर्दुरोवरंतवइत्युदाहरणम्।ह्रस्वोनपुंसके।इहह्रस्वश्रुत्याऽचइत्युपस्थितम्।तेनप्रातिपदिकस्यविशेष
णात्तदन्तविधिरित्याह।अजन्तस्येति।प्रातिपदिकस्याचइतितुनव्याख्यातम्।संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्।सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौअ
तिव्याप्तेश्च।सन्निपातेति।अवर्णमाश्रित्यकृतोयादेशःकथंतल्लोपेनिमित्तंस्यात्।एतच्चएओङ्सूत्रेइकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेचभाष्येध्वनितंकैयटेनप्रतिपादितंशब्दकौस्तु
भेनिष्कर्षप्रापितमितिततएवावधार्यम्। ॐकारस्यगुणोनेतिव्यर्थंतत्रेगग्रहणमितिभाष्येउक्तम्।कैयटेनेति।सामगायेत्यत्रासतिटकःकित्वेएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्र
हणात्आकारस्यधात्ववयवत्वेनातोलोपःस्यात्कित्वेत्वातोलोपइत्यालोपेधात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरित्याशङ्क्यसन्निपातपरिभाषयाऽकित्वेपिनातोलोपइतितेनप्रतिपादित
म्।शब्दकौस्तुभेइति।पूर्वोक्तभावश्चतत्रोक्तः।परेतुव्याप्याऽत्वजातियजादिसन्निपातनिमित्तोदीर्घोनस्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम्।सन्निपातपरिभाषायाश्चसन्निपा

तल्लक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राकृतन्निमित्तभूतोयः सन्निपातस्तद्विघातकस्यस्वातिरिक्तस्यस्वयमनिमित्तमित्यर्थइत्याहुः।पूर्वविप्रतिषेधेनेति।अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षण
मिदम्।अत्रत्यवार्तिकान्तरोपेनत्वेनदुक्तम्।त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिहितत्रवार्तिकम्।तंकुलमितिस्यादिति।द्वितीयैकवचनेइतिशेषः।प्रथमैकवचनेतुसंकुलमिति
एवंचयाधातौशुभंयाशब्दस्यक्लीबस्यङ्‌-यिशुभंयइतिमाधवेनोदाहृतंतन्नादर्तव्यमितिभावः।स्वमोर्नपुंसकात्।अयंतुकूपूर्वविप्रतिषेधेनत्यदाद्य
त्वस्यकिमःकादेशस्यचबाधकः।परत्वाद्विलदाद्यत्वेऽम्भावेनतंकुलमितिस्यात्।वृद्धौत्वेति।अतिसखीनिकुलानीत्यत्रसख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः
प्राप्तावारिणीत्यत्रतुअचघेरितिऔत्वम्।प्रियक्रोष्टूनीत्यादौतृज्वद्भावःप्राप्तः।ननुनुम्नुटोःकोविशेषस्तत्राह।नामीति।नुमस्तुअङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सतिदीर्घो
नस्यादितिभावः।तृतीयादिषु।पुंवदिति।अर्थान्नुम्ह्रस्वयोःप्रतिषेधोयम्।प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति।पीलुशब्दस्यहिवृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षेप्रवृत्तिनिमि
त्तम्।फलेतुफलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वंवा।उभयथापिपुन्नपुंसकयोर्नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः।अस्थिदधि।अतिदध्नेति।दधिअतिक्रा
न्तेनेत्यर्थः।यत्तुप्रियदध्नेतिउरःप्रभृतिषुदधिमधुशालीतिपाठात्नित्यःकप्प्राप्तः।भाष्यकारप्रयोगादेवप्रियदधिशब्देनभवतीत्याहुः।तच्चिन्त्यम्।भाष्ये
तादृशपाठस्यबहुषुपुस्तकेष्वनुपलम्भात्।स्त्रियान्तुप्रियदध्न्याप्रियदध्न्येइतिकेचित्तन्न।सन्निपातपरिभाषयाबहिरङ्गपरिभाषयाचङीपोप्रवृत्तेः।तस्मा
त्पुंसीवस्त्रियामपिअतिदध्नेत्यादिकमेवबोद्ध्यम्।सुधिनीइति।परत्वान्नुमाद्यङ्‌बाध्यते।सुधियेति।पुंवत्वपक्षेनुमोऽभावादियङ्।बह्व्यःश्रेयस्यो
यस्यतत्बहुश्रेयसीकुलम्।अत्रनपुंसकह्रस्वत्वं।नाईयंसोर्बहुव्रीहेर्नेतिह्रस्वमात्रस्यप्रतिषेधादितिश्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः।(?)स्यादितिबोद्ध्यम्।नुम
ह्रस्वयोरिति।पुंसिविहितस्यभावस्यासिद्धेश्यस्याभावात्ह्रस्वनुमोर्निषेधोतिदेशसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेतिभावः।नद्विषयस्येतिस्वरस्यतुननिषेधोभिन्नकर्तृक
त्वात्।विषयपदेननपुंसकत्वाभावेपितत्वरस्यङीकाराच्च।नुमोभावादिति।ह्रस्वाभावेनन्नाभावाभावाच्चेयङिति भावः ॥

उपसर्जनह्रस्वएवेति। ईयसोबहुव्रीहौपुंवदितिहिभाष्येपठितम्। ईयसः परस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवत्पुंविषयस्यईकारस्ययथानह्रस्वस्तथास्यापीतितदर्थः। ईयसन्तादिहितोयस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तेबहुव्रीहौपुंवदितितुनार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेपिउपसर्जनस्यश्रेयसीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायेनउपसर्जनह्रस्वस्यदुर्वारतापत्तेरेवंचप्रत्यासत्त्यास्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैवतेनाभावातिदेशइतिभावः। तदेवार्थतोत्रपठितम्। नचनेत्येवसिद्धेपुंवद्वचनंव्यर्थम्। वार्तिकेषुलाघवगौरवविचाराभावस्यतत्रतत्रभाष्येध्वनितत्वादितिबोद्ध्यम्। इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजन्तुईयसश्चेतिसूत्रेभाष्येईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्वंवक्तव्यम्। बहुश्रेयसीपुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तं,तेनास्यनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वंलभ्यते। अन्यथावच

अन्येतुउपसर्जनह्रस्वएवनिषिध्यतेनपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेव। बहुश्रेयसिबहुश्रेयसिनीइत्याद्याहुः। सु: प्रस्यः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः। तस्यनपुंसकत्वेरूपमाह। स्नूनिसानूनीति। पुंसिशंभुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तुप्राचाप्रियक्रोष्टूणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तुव्याचख्युः। विभाषातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः ॥

नेनवचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। ममतुमतेनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकंतदितियुज्यतेएवतेनास्यप्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वंहिप्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतोह्रस्वमात्रापवादत्वेहिप्रत्याख्यानासङ्गतिरितिदिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येइति। अङ्गाधिकारेतदन्तविधेः सत्त्वेनतदन्तग्रहणेनयदागमाइतिन्यायेननुम्विशिष्टस्यग्रहणेपिसूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमाव्यवधानमित्यस्याभावेपिपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्तत्कृद्गतिन्यायेनपुनरुत्सृज्यत्वाभावः। अत्रानयोर्यौगपद्यासंभवेनविरोधइतिभावः ॥

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे। तृज्वत्त्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। नच प्रियक्रोष्टु
णेइत्यादिव्यावृत्त्याचारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टुइत्यवस्थायां नुमतृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्गतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञाना
श्रयेण वचनारम्भापेक्षया सकृद्गतीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्य

भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। कि
ञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकल्पिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सु
साधत्वात्। नच प्रियक्रोष्ट्रेत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। नच समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ
पुंवद्भावाभावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्यीयोदाहरणासामञ्जस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्। हतैवं प्रियक्रोष्टूनीत्ये
वोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक्। सुत्वेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण्। सुलुनेति। ओः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। य
दिगन्तमिति। एतच्च रदानेइति धातौ अतिरिब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्॥ पीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति। प्रातिपदिकांशस्याप्य
नुग्रहायेत्यर्थः। इतिदिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षेनभिधानेन तृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या भाष्यकृता हि सूत्रत्र पक्षप्र
त्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं तथापि नचोदाहरणमादरणीयमिति
न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताप्यस्य न्याय्या उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावइत्येवं परतयानादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम्॥

एकदेशविकृतस्येति। स च न्यायो शास्त्रीयस्याप्यतिदेशको ऽशास्त्रीयविकारे चेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भाव इति। तेन सुन्दर भार्य इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाऽऽपितेन जातह्रस्वनिवृत्तिर्न तूपजीव्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः। अत एव समासस्येति सूत्रे भाष्ये यतो नाव इत्यनाव इति प्रतिषेधो हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्तः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरित्यनाव इति निषेधोऽनर्थकः। न त्वादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्तु यदन्तस्य द्यच्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च यतो नाव इत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवं हि

अन्ये तु सुधीशब्दो भाषितपुंस्कः। स एवेदानीमिगन्तः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः। तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्ति। अतः प्रद्यवा प्ररायासुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट्सु लिट्त्स्विति। टस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् डः सीति धुट्। चर्त्वम्। तकारः। न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वनिषेधः। चयो द्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रत्याहाराः एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिट्त्स्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत् प्रत्युक्तम्॥

निमित्तभूतद्व्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न। माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्त्वात्॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ धुडिति। डः सीति सूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः॥ एकेद्वितीयमिति। अत्रत्यवार्तिककारा इत्यर्थः॥

अपदान्तभाजमिति। इदमचर्त्वभाजमित्यर्थोपलक्षकं पदान्ते प्रायो जश्त्वप्राप्त्या चर्त्वं विनाचयोऽलाभात् तथाचेतिवद्तामूलकृताअस्यार्थस्य सूचनात्। अत एव सुगणठ् षष्ठ इत्यादौ भवत्येव टुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वस्याप्यभावादितिभावः। धातोरित्यावर्तते इति। इदं प्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्तते इति युक्तं धातोरित्यनेन नहि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहोम्यावृत्तावपि अधोगितिनसंगच्छेत दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिक दादेरित्यर्थके नोभयं सिद्ध्यति, उपदेशकालमित्यस्य ताकालिकं लक्षयतीत्यर्थः। उपदेशे दादेरिति तु फलितोर्थः। वाच्यार्थत्वे षष्ठ्यन्तस्य सप्तम्या विपरिणामोपि कर्तव्यः स्यादिति गौरवम्। धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम्। अत एव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्धुगित्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीत्याम्।

तथाच प्रातिशाख्येपि ऊष्मोद्यं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमिति श्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणं संगच्छते। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्त्तते। तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति। आवृत्तिफलं स्पष्टयति। उपदेशे किमिति ॥

शङ्क्याऽपवादत्वेन समाधायाथवा एवं वक्ष्यामि होढोः दादेरिति ततो धातोरिति दादेरितिवर्त्ततेनेति निवृत्तमित्युक्तम्। द्रुहेस्तु वा द्रुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात् धुडित्यादौ न दोष इति तदाशयः। तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृता तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यसमर्पके प्येवम्। अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावो सिद्धो। एवं च तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आवृत्त्याश्रयणं तु बालानां स्फुटं तत्त्वं तिपत्तय इति बोध्यम्। नचोपदेश इत्येव कुतो नोक्तं, गौरवापत्तेः। धातोरिति तु तद्वाडित्यादिव्यावृत्तये उत्तरत्रावश्यकम् ॥

अव्याप्तीति। अधोगित्यादौ सा। ननु धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थे इदं सिद्धं वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेः प्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं, दोग्धे
लिट्यपदे शिवद्वावात्सिद्धम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। तत आह। अतिव्याप्तीति। दामलिडित्यादौ सा। नव प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्ध्यै वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोनु
धावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत एवमपि घोदादेरित्युच्यते तत्राधोक्न सिद्ध्यतीति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णे

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचो बशो भष्। झलीति निवृत्तमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलि परतः
पदान्ते चेति। तन्न। धामादिकमेव। अधोक्। आधोग्। अजर्घाइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां
धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपि तत्रैव सूत्रेण व्याख्यातम्। झलि परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। भष्भाव इति। ज
श्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। षत्वचर्त्वे इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं षत्वं ततश्चर्त्वमिति भावः। वा द्रुह। द्रुहे दादित्वान्नित्यं प्राप्ते न्येषामप्राप्ते
उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो
द्रुहादिरस्तु मैवम्। तथा हि सति यङ्लुकि न स्यात् ॥ ५॥ तुदादिपदलक्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः। अतए
वायं वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम्। तत्रामादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भा
वः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचो बश इति सूत्रे ह्रस्वादङ्गादित्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च, तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य झलि पदा
न्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्त्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च तद्धाट्तद्धाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक् ॥

निषेधादिति। भष्भावस्तु एकाजग्रहणेपि अजघीदिति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। स्त्रिपाप्राप्तेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्या यत्तु तथा नोक्तमित्यन्यो सूत्रशाटकवदिति। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ यदि वातव्यो न शाटको यदि शाटको न वातव्य इति विरोधमाशङ्क्य मन्ये स वातव्यो यस्योतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तम्। तथा प्रकृतेपि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणशब्देन जातस्य संप्रसारणसंज्ञा

निर्दिष्टं यद्ग्रहणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणस्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः। वा हऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणम्। तेन अलोन्त्यस्येति न। यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः। किं तु कृश्चित्फलितार्थकथनपरतया नेयम्। छन्दस्येवेति। छन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते सवर्णदीर्घः। भूहः। भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथाहि। उठ्ग्रहणं मास्तु। संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति रूद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्मैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः ॥

भवतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिवउठो न संप्रसारणत्वम्। फलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। ऊठि कृते इति। भूवार् शब्दे इति शेषः। क्रियमाणमिति। ऊठ् ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थले इति। भत्वविषये इत्यर्थः। भूवाडित्यादि तु भवत्येव ॥

ऊहतेरिति। एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम्। अव्यभिचारादिति। स्रंसुध्वंस्वो विंचूत्तु नास्त्यनभिधानादतः संयोगान्तलोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तम्। अत एव भाष्यकृतासस्येत्यननुवृत्तौ पपिवानित्यत्रैव दत्वशङ्काकृताऽनुवृत्तौ चानडुद्ध्वामित्यत्रैव दत्वाभावशङ्का कृतेति दिक्। न्यासो हितेति। न्यासकृद्दूहितेत्यर्थः। निरनुब

अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्। वसुस्रंसु। वसुः प्रत्ययः। तेन तदन्तं ग्राह्यम्। ससजुषोरुरिति सूत्रात् सदित्यनुवर्तते। तच्च वसोरेव विशेषणम्। न तु स्रंसुध्वंसोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। असम्भवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। पदान्ते इति। झलीति तु प्राचः प्रमादः। स्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडः सः। सहेरिति। किं सहडे न वर्तत इति सडः। यस्य नाम्निड शब्दोस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः॥ हान्ताः॥ दिव औत्। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासो हितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा न तु दिवुक्रीडायामिति धातोः। निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति। औतस्तकार उच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्य संप्रसारणत्वाद्धलइति दीर्घः प्राप्त उदिति तपरसामर्थ्यान्न भवति। यत्तु प्राचोक्तम्। दिवो वा आत्वममीति। तदुपेक्षितम्। मुनित्रयानुक्ते र्निष्फलत्वाच्च। द्योमिति रूपं द्योशब्दस्यैवेति बोध्यम्। इति वान्ताः। षट् चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितम्॥

न्धकेति। डिवेः प्रत्ययस्य सानुबन्धकत्वेपि तदन्तस्य तथात्वादिति भावः। इदं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। उच्चारणार्थ इति। न तु स्वरितार्थः। उच्चारणार्थानामित्संज्ञायामपि तितिप्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः। संप्रसारणत्वादिति। अत एवाश्वितस्यापि संज्ञेति पक्षे इदम्॥

शब्दद्वारकमिति। नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्त
दवस्थ इति वाच्यम्। एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषड्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण
सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः। किं च न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवन्निसभ्योजस इ
त्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वचेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम्। किं च नामीति सूत्रे भाष्ये आमीत्येव सूत्रमस्तु। न च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात्
ह्रस्वान्ताद्धि नुडित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः। न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यम्। नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। नृ न द्यापद्स्येव

अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकम्। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्ध्वनयति। गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इ
त्यादिना। द्वित्वमिति। अचो रहाभ्यामित्यनेन॥ रान्ताः॥ कमला। लक्ष्मीः। लान्ताः। मो नो धातोः। पदान्त इति। झलीति तु यद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि का
शिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननु इमः इत्येव सूत्र्यताम्। त्यदादीनामिमोः स्यादि इति व्याख्यास्यते॥ ब्रूयात्। न च तिसृणामि
त्यत्र चारितार्थ्यम्। षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेरित्युक्तम्। गौणेऽस्याप्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्येन भाष्यासङ्गतेः। रून द्या पद इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं,
त्रिशब्दानुवृत्तिपरभाष्यासङ्गतेः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च। गौणे नुटः प्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। नचैवं पदां दतामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणे ऽतिप्र
सङ्गः। ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकत्वम्। तत्र सामर्थ्याद्वि विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणम् न तु विशेष्यभूतात्त्वांशेऽपि इत्वदोषादि
तिदिक्। इमिति। अत्र त्यदादीनामः इत्यनुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति। अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः॥

ढेः प्रागिति। तेनद्विपर्यन्तानांत्वदादित्वेपिनदोषः। किंसर्वनामबहुभ्यइत्यत्रकिंग्रहणंनकार्यमितिभावः। नचेमौइत्यत्राप्यापत्तिः। अङ्गकार्येकृतेइतिनिषेधात्। आरम्भसामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनामइत्यनेनैवान्त्यादेशेसिद्धेइमइत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। ककइतिस्यादिति। ममतुतन्मध्यपतितइतिन्यायेनसाकचकस्यकिंशब्दत्वात्सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषातुनात्रप्रवर्तते। कादेशविधानसामर्थ्यात्। नचसुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्याविभक्त्युत्पत्तेरनन्तरंपरत्वात्कादेशेकृतेऽकचिककइ

किंशब्दस्यढेः प्राक्पठिष्यते। नानर्थकइतिनिषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्नभविष्यति। तत्किङ्कादेशेनेत्याशङ्क्याह। अकचसहितस्यापीति। टेरत्वेककइतिस्यात्। कुतिहोरित्याद्यर्थञ्चकिमइतिअवश्यंवक्तव्यमितिभावः। नन्वेवंगणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेपिस्यात्। मैवम्। त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनविपरिणामेनत्यदादेः किमइतिव्याख्यानादनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहसूत्रेद्विपर्यन्तादितिनियमस्यत्यागात्। उत्सर्गइति। तेनतदोःसःसावितिसूत्रेऽनन्त्ययोरितिकिम्। हेसइतिभाष्यम्। भोअच्युतभवन्नच्युतइतिचनविरुद्ध्यतइतिभावः। नास्तीत्यत्रमूलंतुप्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्त्वाहुः। इदमस्तुसन्निकृष्टंसमीपतरवर्तिचैतदोरूपम्। अदसस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयादितिवचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदापाततः। सन्निकृष्टादिशब्दानामिवइदमादीनामपिसंबोध्यसमर्पकत्वेबाधकाभावात् ॥

त्वेवस्यादितिवाच्यम्। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपःशब्देननिमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेनचाऽकचोन्तरङ्गत्वादितिभावः। किमइत्यवश्यमिति। कुतिहोः क्वातीत्यादेशेकइत्यश्रवणापत्तिः। उतिहोरतीतिन्यासेउकारस्यात्वादेशत्वापत्तिरेतदर्थंनानर्थकइत्यारम्भेगौरवम्। अङ्गवृत्तपरिभाषयाक्वेत्यत्रगुणस्यवारणेचक्लेशइतिभावः। किमोढेरनन्तरंपाठेपिदोषाभावमाह। अनुवृत्तीति। इतिचनविरुद्ध्यतइति। यद्यप्ययंप्रयोगोनिपातमादायसिद्ध्यतितथापिविभाषाभवदितिवार्तिकंन

विप्रकृष्टस्यापीति। परोक्षस्य चेत्यपि बोध्यम्। पिपर्त्योरिति। अयं निर्देश एवास्यांशस्य ज्ञापकमित्याहुः। अनादेशः स्यादिति। तत्र कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनः सेर्नस्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितप्रसङ्ग एवात्र ग्रहणान्नाऽनादेशो नित्य इति भावः। अपूर्वं बोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवो भयत्रापि विधानं न तु प्रवर्तना विषयत्वमित्यर्थः। न विधीयन्ते। नाज्ञाता बोध्यन्ते। अनुवाद्यत्वेनेति। सर्वो वाक्यमिदम्। तत्र कृते स आरोपितभीरुत्वं भाविकामिव्यवहारसङ्गोपनायानुवाद्यत्वे

विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च तथा च भट्टिः। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति। अनाप्यकः। प्रत्याहार इति। न तु टा पा विभक्ताविति विशेषणादिति भावः। अनभ्यासविकार इति। तेन भृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेति लेः लोन्त्य विधिरस्त्येव। बिभर्ति पिपर्ति। ननु स्मायादेशस्य र त्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्यत्वात् ङे सेरिति। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते। किं त्वनूद्यन्ते। तेन एनादेशेन। एतेन नक्तं भीरु स्वयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वा त्। मान्ताः॥ सुगाणिति। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। न च तस्मिन् कर्तव्ये ल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्चेति भावः। एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रन्थं गणयतेः क्विबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति। तदीयो ग्रन्थोपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यताम्। सर्वलोपित्वेन क्विबिवाचरतीति क्विप्। क्विप् शब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्। तेन विजित्यर्थः। णान्ताः॥

नैव विवक्षितमिति भावः। नन्द्निदेश इति। नन्दनीय निदेशादित्यर्थकं बोध्यम्। दीर्घविधाविति। न पदान्तसूत्रे सपादसप्ताध्यायीस्य दीर्घस्यापि ग्रहणमित्य र्थे स्वचिण्णमुलोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः। उपेक्ष्या इति। दीर्घप्राप्तेरिति भावः

व्याख्यानन्त्विति।तुनारुचिर्बोधिता।सप्तम्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानपुंसकानामित्यस्यसिद्धिरितिलाघवमस्तीति।औचित्यमेवदर्शयति।एवंहीति।सामान्यशास्त्रेति।प्राप्तस्यपुनर्विधानसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यसंकोचस्तदितरपरतारूपइत्यर्थः।संकोचश्चनलोपविधौपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः।अर्थवत्सूत्रेचार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः।एवंचास्यविधित्वंस्पष्टम्।इदमेववचनियमस्यविध्यपेक्षयागुरुत्वम्।निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम्।अन्यथाविकल्पापत्तेः।सामान्यशास्त्रसङ्कोचेचान्यत्रतदभावस्याप्यर्थतःसिद्धेरर्थसिद्धंतमादायनियमशास्त्रेषुप्रतिषेधत्वव्यवहारोपिकृतत्वद्धितेतिसूत्रस्थसमासग्रहणकृतनियमेनबाध्यसामान्यचिन्तयाकृदंशस्यापिसङ्कोचइतिमूलकेनोपदंशमित्यादौनरुदन्तत्वप्रयुक्तंप्रातिपदिकत्वम्।पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइतिशास्त्रेणापिप्रापकप्रमाण

उपधादीर्घइति।सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेन।ङौसंबुद्धौचेति।प्राचामनुरोधेनेत्थंव्याख्यातम्।ङ्यन्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचपदस्येतिषष्ठ्यन्ततया व्याख्यानंतूचितम्।एवंहिप्रत्ययलक्षणंसुलभमितितदर्थंनिषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशोनकर्तव्यः।पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह।नचेति। षाष्ठीमिति।वाहऊठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः।इत्यसिद्धत्वादिति।नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिःसामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकताचेतिपक्षस्यघुद्ध्यौलुङीतिसूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिभावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्यतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनंतेनान्येषांभक्षणाभावोगम्यतेतद्भक्षणेप्रायश्चित्तंचगम्यते।पतिःसमासएवेत्यादौएवकारोघिसंज्ञाशास्त्रस्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्यस्फुटंद्योतनाय।पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचोमाभूदिति।अन्ययोगव्यवच्छेदएवकारार्थइतितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायनेयम्।घुद्ध्यौलुङीति।घुद्ध्यौलुङीतिसूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामितिसूत्रइत्यर्थः।पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्यत्रभक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतेइतिग्रन्थेनपक्षद्वयंचभाष्येस्पष्टमेतत्।भक्ष्यनियमे।प्राप्तभक्ष्यस्यपुनर्विधानेइत्यर्थः ॥

निषेधरूपेणेति।सुबादिपदस्यस्वव्यतिरिक्तविधौलक्षणयाभवतीत्यस्यचनभवतीत्यर्थे लक्षणयेतिभावः।निषेधश्चनलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धत्व
स्या।अतएवात्रस्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयंमीमांसकैरुच्यतेपरिसंख्यापदेनचायंव्यवह्रियतेइतिबोध्यम्।इतिपक्षेत्विति।अनेनारुचि
र्बोधिता।तद्बीजंतुलक्षणायांगौरवंफलाभावश्चतदभावेलक्षणायाअनौचित्यंचेति।इतिसमासेइति।इत्यनुवर्तमानेतद्धितार्थेतिसमासेइत्यर्थः।स्वरविधौव्यञ्ज
नमविद्यमानवदितितुनात्र।तस्यस्वरोद्देश्यकविधावेवप्रवृत्तेः।नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिसूत्रेदेवताद्वन्द्वेउत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके

निषेधरूपेणप्रवृत्तिरितिपक्षेतुपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेतिबोध्यम्।सुब्विधिमुदाहरति।आत्वमित्यादिना।स्वरविधौतुपञ्चार्मम्।दिक्संख्येसंज्ञाया
मितिसमासेनलोपेकृतेअवर्णान्तंपूर्वपदंजातमिति अर्मेचावर्णाद्यचूत्म्यज्इतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वंप्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्नभवति।सञ्ज्ञाविधौपञ्चत्व
त्रनलोपेकृतेपीत्यादिनास्त्रीप्रत्ययेषुवक्ष्यति।कृतितुग्विधौतुवृत्रहभ्याम्।ह्रस्वस्यपितीतितुगन्।कृतिकिम्।वृत्रहच्छत्रम्।ङेचेतितुकस्यादेव।प्रतिदिवेति।
कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्।हलिचेतिदीर्घः।यत्तूपधायांचेत्युपन्यस्तम्।तन्न।दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्।इन्हन्। ७७ पृथिव्यादिपर्युदास

रूपधर्मिग्राहकस्यतथैवसत्त्वात्।अतएवाचः कर्तृयकि शतुरनुमोनद्यजादी त्यादौअचइतिअजादीत्यादिचचरितार्थम्।अतएवराजवतीत्यादौनलोप
स्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तोवत्यादितिस्वरोन।उदश्वित्वानित्यत्रह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुबुदात्तत्वंचनेत्याकरः।इदंसमासस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।इदमेवाभिसं
धाययतोनावइत्येतन्निषेधमूलेकंहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषान्तरंभाष्येतत्रैवस्पष्टमुक्तम्।अनुपधात्वादिति।धातोरुपधाभूतरेफव
कारयोर्हल्यरयोरितितदर्थादितिभावः।प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विप्यपिअनुनासिकस्येतिदीर्घइदंरूपंदुर्लभं,वस्तुतोहलन्तेभ्यआचारक्विपोनभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

तयेति। यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घाप्रवृत्तिस्तथासर्वनामस्थानग्रहणासंबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। पञ्चमीसमासोमास्त्विति। सार्वत्रिकोमास्तुअनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेनस्थानिवत्त्वाभावेएकाज्झाभावादेवैकाजुत्तरेतिणत्वप्राप्तिः सिद्धेतिभावः। णत्वग्रहणमिति। माषवापिनावित्येतद्धितत्रयोजनं तच्चबहिरङ्गतयायस्येतिचेत्यल्लोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमितितन्मास्त्वितिभावः। इदन्त्रिपाधान्तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन।

उपधायादिति। उपधादीर्घस्यैवायंनियमः। तेनवृत्रहायतइत्यत्रअकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोभवत्येव। तथावृत्रहणीइत्यत्रानुनासिकस्यक्विझलोरितियोदीर्घः सोपिनियमेनव्यावर्त्यतेउपधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञानादितिभावः। हन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रंयोगविभागेनव्याचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। नचाल्लोपेकृतेएकाच्त्वंनास्तीतिवाच्यम्। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वात्। नचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिवाच्यम्। तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः। यत्तुअट्कुप्वाङितिसूत्रेरत्रघ्नः स्रुघ्नइतिभाष्यमुपादायकैयटेनव्याख्यातंप्रातिपदिकान्तेतिणत्वप्रसङ्ग इतितत्पञ्चमीसमासोमास्त्वित्याशयेन। तस्यदोषइत्यत्रणत्वग्रहणंमास्त्वित्याशयेनवाबोद्ध्यम्। णत्वग्रहणप्रत्याख्यानंतुभाष्येध्वनितंकौस्तुभेप्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तुकुमतिचेतिनित्यंणत्वमिहन्याय्यम्। सर्वथापिवैकल्पिकंनित्यंवाप्राप्तंणत्वंनियमेननिवर्त्यतइतिसिद्धम् ॥

भाष्येध्वनितमिति। अन्यथासिद्धमाषवापनीत्येतस्यतदुदाहरणत्वोक्तेरित्यभिमानः। न्याय्यमिति। तस्यप्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादितिभावः। नचसन्निपातपरिभाषयातदप्राप्तिः। सर्वणत्वेषुकवर्गव्यवायाश्रयणेनतद्विषयेतस्याअनित्यत्वावश्यकत्वात्॥

हादेशे ष्विति। हादेशकवर्गव्यवाये इत्यर्थः। आर्षत्वाद्वार्तिके समासः। वार्तिके हादेशे लुक्ते र्दुघण इत्यादौ पूर्वपदादिति णत्वं सिद्ध्यति। तत्र हि हन्तेरपूर्वस्य योघनादे
शश्च। अत एवागारैकदेश इति सूत्रे प्रघण प्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम्। तत्रापि हन्तेर्घनघानादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। न च वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति
णत्वमायाति। सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्यायस्त्वात्कथं न्याय्यत्वं बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राघानीत्यत्र दोषः। तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघनदूत्यत्र णत्वं प्रा
भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। वृत्रघ्नः। स्रुघ्नः। प्राघानि। हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम्।
एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वा
दिति दिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्यं हितदीयो ग्रन्थः। भसंज्ञायाम ल्लोपे उत्तरपदमनचकं स्यात्। स्यानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाभा
वात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति। तद्भाष्येति। किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मि
न्निस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात्। विकल्प इत्यप्यसंगतम्। कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् इत्यवधेयम्। मघवा बहु
लम्। अर्वणस्त्रसावनञ इति सूत्रात्तृ इत्यनुवर्तते। तदपेक्षयाच मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह। मघवन्शब्दस्येति। अथातोरिति। अथा
तुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्। धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति ॥ ७७ ॥ नोतिवार्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम्। आत्पूर्वस्येत्यनेन हस्या
निककवर्गाभाववद्धन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात्। प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेश इति सूत्रे उच्चारणमत्र त्वात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वे मानम्। णत्वनि
पातनकल्पनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद्धृ नयतोक्तम्। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां बीजमाह। अञ्चतिग्र
हणं हीति। अञ्चतेरिति। नलोपिनो ञ्चतेरित्यर्थः। नलोपेन निर्देशात्। सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वद्गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादावुगितश्चेति ङीबपि नेति दिक्। स्पष्टं चेद

कैयटेनेति। अयंच कैयटः केशाद्व इति सूत्रस्थः। अर्वणस्तृ इत्यादि। अर्वणो मघोनश्चत नशिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपि केषांचिद् घ धात्वादिवन्नि
यतविषयत्वादित्यर्थः। एवंच छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भ इति तात्पर्यम्। एवं हि छान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेणा
पि सिद्धिमाह। मतुब्वन्योरिति। मह धातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तृ आदेशोऽर्वणः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोपी
त्यत आह। छन्दस्युभयेति। आदेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारो दात्तत्वं च लभ्यते। एतेनास्य छान्दसत्वाच्छन्दसि

एवंच गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विद्ध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। ननु कुर्वन् इत्यादाविव संयोगान्त
लोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह। इहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यद्भवेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हका
रस्य घकारः अबुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथा च छन्दसीवनिपाविल्यत्र कैयटेनोक्तम्। मघवा
बहुलमित्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्तु वार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तृम
घोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति ॥ ७ देशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं तच्च मत्वन्तस्य छान्दसत्वाद्दीर्घाभावेन सा
द्ध्वमिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम्। वार्तिकाक्षरस्वारस्येन तथा प्रतीतेर्मघवान्जीषीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च। तदे
तत्कैयटेनोक्तं भाषायामसाधुतेति। केशाद्व इति सूत्रस्थ उक्तकैयटस्तु एतत्सूत्रस्थ वार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयम्। यत्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषा
यामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति। तन्न। तज्ज्ञापकस्य वयस्यासु मूर्ध्नो मतुबिति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्यान्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः ॥

तदुनिबन्नेति। इदंचिन्त्यं। नशिष्यं छान्दसं हितदिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसंकोचे
यत्र तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्दुनिबन्नमद्योदात्तमघवन् शब्दविषयकम्। छन्दस्येव वनिविधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वाप
रविरोध इतिध्वनयन्नाह। छन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तं त्विति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तं लभ्यते त
थापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो नयतु अग्निर्मूर्धा निर्मज्ञानं न पर्वणो जभार त्वमर्यमा भवसि यत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनाम
न्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येतिलोपम
शङ्क्य नैतदस्ति। अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथाहि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यत इति न्यासकारोपि मघवन् शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषा
यामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मतुपमाश्रित्य त्रादेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेपि दीर्घं स्वीकुरुत एव। फलभेदे
प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसंमतमेव। यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येवं भाष्यस्या
शय इति। तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन श्वन्नुक्षन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादे
शे दीर्घाभावान्न मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्त्रसूत्रं सौ मघवान् मघवा चेति। विचारचिन्तामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तम्।
काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना। अर्वणस्तृ। ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्ताविस्यादि सेत्स्यति। छन्दसीवनिपा
विति वनिपि वेदे अर्वेति। लोके तु ऋधातो रेव वनिपि सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायम् । ॥
नमानत्वमिति दिक्। उचित इति भाव इति। तथा च वनोर चेति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन् शब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति

प्राग्युङ्क्ते। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्। इति पक्ष इति। अस्थिदधीत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रे विनायत्नं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञाप
नादिति भावः। उञः ऊँ इत्यत्र नासिकाव्यापारेणकेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोषः
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयइत्यमरकोशात्। अतोर्थोपि न भिद्यते। तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तृज्वत्क्रोष्टु
रितित्रिसूत्रीवत्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायां स्त्रं मधुत्वमेव। अर्वणश्च मघोनश्चेत्यादि भाष्यादिति। तदापातरुः। भाष्यस्य वि
शेषविषयताया: प्रागेवोक्तत्वात्। तथाच श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यतसहस्रदृगर्वगर्वइति प्राग्युङ्क्ते। ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽस्मिन्नानुनासिकोच्चारणे
पि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आआदिति। यत्त्वाहुः। इह अनुनासिको न। अनण्त्वेन सवर्णग्रहणाभावात्। नच तपरस्तत्कालस्येति
अनणि विध्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्। गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति। अत्रेदं
वक्तव्यम्। अनणि विध्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसङ्गतम्। तस्याणविषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोणित्यादि। अन्यथा चोःकुरित्या
दावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्। किमनेन बकबन्धनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृ
ताऽननुवर्तितत्वाच्च। किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फ
लितः सच गुणानामभेदकत्वे सत्येव सगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत्।
तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवंच तत्र सूत्रे तत्संबन्धे मानाभावः। एवंच भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोष
इति भावः। नान्यथेति। एवंच गुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्य नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरितिभावः। तद्धिशिष्टस्येति। थ इति स्थानिश्रवणात् तदन्तविध्यभावाच्चेतिभावः। अयम् इत्रस्त्रियामिलेष। एवंच ऋक्पूरित्येषत्वेन निषेधेनापिवारयितुं शक्य इतिभावः। थोन्थश्चेति। थोन्थ इति सूत्रमित्यर्थः चादिलोपः। प्राप्तमिति। तदन्तग्रहणादितिभावः। नभवतीति। नचटिलोपोन विभक्तिनिमित्तकोऽन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्प्रवृत्तेः। अतएव युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये घ्नयुवे त्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभाव्यमानोण् सवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधादाकारोनानुनासिक इति प्रसाद ग्रन्थोपि प्रत्युक्तः। दीर्घस्यानण्त्वेन मूलशैथिल्यात्। थोन्थः। स्थान्यादेशौ द्वावप्यनचकौ। येन्थ इत्येवसिद्धे इतोद्वचनम् ऋभुक्षिन्नर्थम्। न्यादेश इति। केचित्तु अन्यादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्लेषोव्यर्थः। यत्तु न्यासकृता प्राचाचोक्तमनेकाल्त्वेपिथकारमात्रस्यायमादेशो निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादिति। तन्न। तद्धिशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषाया इहविषयाभावात्। प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। सुपथीति। इनस्त्रियामितितुकब्नकृतः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीतिभाष्याच्च। नपूजनादितिनिषेधस्यतुनायंविषयः। षचः प्राचीनेषेवस इतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथी त्यालं थोन्थश्च लिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयाप्राप्तं विभक्तौलिङ्ग·विशिष्टाग्रहणान्नभवति। शाविति। यत्तु प्राचा इतोत्सर्वनामस्थाने थोन्थ इति सूत्रद्वये सुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थाइतिन्यायेनकथमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतत्परकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः। नचनकेवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्तीतियुवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपोनभिधानमितिवाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्यात दङ्गीकारेप्यस्तेः विभक्तौलिङ्ग·विशिष्टाग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे हिभाष्येतदुक्तम् ॥

नरापणिति। ननु तद्भावेपीयङ् दुर्लभः। सुब्विधावन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्ताङ्गभावादिति वाच्यम्। सुप्तत्वाप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेवग्रहणात्। अतएव दण्डिपिवत्यादौ षत्वेन लोपस्यासिद्धत्वं न। नचन्यादेशेङ्‌वत्परिभाषयानेयङ्। तस्या अनित्यत्वात्। नचेयङि कृतेलंदुर्वारम्। सन्निपातपरिभाषयास्वातिरिक्ततद्विघातकस्यबाधेनादोषादिति भावः। नच प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यापेक्षत्वान्तरङ्गत्वाद्यणेवस्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्याप्यत्रप्रकृति

तदसत्। निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबेऔङः श्यांसुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानिपश्येतिशसिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पन्थानमात्मनइच्छतिपथीयति। ततः क्विप्। अल्लोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथीत्यात्वम्। थोन्थः। पन्थाः। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वन्नभवति। इतइतितपरकरणात्। एरनेकाचइतियणंबाधित्वापरत्वादनित्यत्वाच्चथोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्नयण्। पन्थियौ। पन्थियः। पन्थियम्। पन्थियौ। भस्यटेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्याम्। पथीभिः। इत्यादि। एतेनइतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतपरकरणंमुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः। यत्तुन्यासकारस्तदनुसारिणोन्येचसुखीः सुतीरिति वत्पथीः पथ्यौपथ्य इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिन्त्यम्। सावात्वस्यदुर्वारत्वात्। यत्तुपथिमथ्यृभुक्षामितिनान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति। तदप्यनर्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्यदुर्वारत्वात्। पन्था इत्यत्रापिनित्यत्वात् विशेषविहितत्वाच्चपूर्वमात्वेकृतेनान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥ त्वेनहलादेरपितन्निमित्तत्वेनयणप्रकृतितन्निमित्तत्वाप्यत्वाभावात्। नदोषः। सावितिसूत्रेनन्त्ययोरित्यस्यातत्स्याख्यानाय भाष्यकृतादसदितियोगविभागकरणेनचतादृशान्तरङ्गत्वस्यसर्वत्रानाश्रयणाच्चेतिबोधनात्। सावात्वस्येति। न्यादेशस्याप्युपलक्षणम्। यदिवैयात्याभात्रातिदेशइतिवदेत्तत्राप्याह। पन्थाइति। न्यादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥

नात्वादीति। नचनपदान्तेतिनिषेधः। अनान्ततयानः क्येद्रुतिनियमेनसञ्ज्ञाविधौनलोपासिद्धत्वेनचेकारान्तेपदत्वाभावादेतेनपदान्तत्वादिकोसवर्णइतिद्रष्टव्यः
त्वंदुर्वारमित्यपास्तमितिभावः। आश्रितत्वादिति। नत्प्रकृतिकसख्युरितिरूपेङसनिमित्तोयणक्यजकारनिमित्तकत्वेहिक्विनिमित्तकलोपापत्तिः। ङसनिमित्त
कस्यतुबहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः स्थानिवत्त्वेहिव्यवधानात्तन्निमित्तकोपिनस्यात्। अनुकूलत्वाच्चेति। आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्धि

यदप्याहुः। अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नात्वादि क्वौलुप्तंनस्थानिवदितिनेहाश्रीयतेइति। तदपिचिन्त्यम्। तथासतियणप्रसङ्गात्। त्वत्यादितिसूत्रे
सुखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय क्वौलुप्तंनस्थानिवदित्यस्यकैयटादिभिराश्रितत्वात्। इतोदित्यत्रतपरकरणंकुर्वतः सूत्रकृतोपिइहानुकूलत्वाच्चात
स्मादात्वंस्यादेशश्चन्याय्यएवेतिस्थितम्। एतेनमथीः। मथ्यौ। मथ्यः इत्याद्यपिप्रत्युक्तम्। मन्थाः। मन्थियौ। मन्थियः इत्यादेरेवन्याय्यत्वात्। यदपिऋभुक्षीः ऋ
भुक्ष्यौ। ऋभुक्ष्यइत्यादि। तत्रसावात्वंदुर्वारमित्युक्तमेव। औङादिषुयणतुदुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मात्ऋभुक्षाः। ऋभुक्षियौइत्यादिबोध्यम्। ष्णान्ताषट्।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्याविशेषयितुम्। तत्सामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापरमपिसंख्याग्रहणमिहसंज्ञिपरंसंपद्यतइत्याशयेनाह। संख्येति। यत्तुप्राचाउपदेशकालेषां
न्तानान्ताचेत्युक्तम्। तत्पञ्चेत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यनान्तत्वेपिउपदेशेनान्तत्वमासीदितिकिमसिद्धत्वेन। नन्वयंपूर्वापरविरोधः काशि
कायामपितुल्यइतिचेत्किंततः।

७ षयेः प्रवृत्तिबोधकतयेतिभावः। विशेषयितुमिति। विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येतिभावः। तत्सामर्थ्याच्चेति। ष्णान्तेतिअनेनविशेष
णसामर्थ्यादित्यर्थः॥ संख्याशब्देतत्वासंभवादितिभावः। इहेति। अनुवृत्तमितिशेषः। संज्ञिपरमिति। यद्यपिसंज्ञिशब्दहगणवतुडतिषपितदसंभवस्तथापिलोकेसं
ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादयइहतत्वेनविवक्षिताइतिबोध्यम्। किमसिद्धत्वेनेति। नलोपेकृतेपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेतिभावः ॥

बाधे दूषणे। अवयवेनेति। स्रान्तपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः। समुदायेन। स्रान्तपदेन। ससंबन्धिकः नित्यसंबन्ध्यन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्य समासे हि ततो बोधाभावो बीजं न च नित्यसमासपक्षे तद्बीजमस्तीति भावः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। आकाङ्क्षा। अवयवान्। गुर्वादीन्। संसृष्टस्य युज्यन्ते

बाधे इदं ऽन्यसाम्यात्किंचिदन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। यत्तु व्याचख्युः उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्ते इत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् समुदायेन संबन्धान्नासमर्थसमास इति। तदापाततः। अवयवेन संबन्धं व्याख्याय समुदायेन संबन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात्। किंच यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबन्धिकस्तत्र द्वयी विधा। सापेक्षोपि समस्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनापि संबन्धः स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भः देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वाद्युत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा। उक्तं च हरिणा। संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति। समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टस्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति च। अत्र उपसर्जनं न संबन्धिकम्। येन द्वयी विधावकाशमासादयेत्। ननु इहाप्यन्तशब्दः ससंबन्धिकार्थोस्तीति चेत्। उपदेशकाले यौ षकारनकारावितिवदद्विस्तदन्त्वमस्यत्यक्तत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकालेन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि न ॥

इत्यस्य तद्वारकसंबन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः। उपसर्जनम्। ष्णपदम्। न ससंबन्धिकं न संबन्ध्यपेक्षेनित्यसाकाङ्क्षम्। साकाङ्क्षो नित्यसाकाङ्क्षः ॥

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समंप्रकृतेपीति। अन्तशब्दस्य उपदेशकालंप्रति न नित्यसाकाङ्क्षतेतिभावः। सञ्ज्ञिपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणंसमास संपादनद्वारान्यपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमितिभावः। किंचान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतया सङ्ख्यन्तत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्ति पक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन त्वदुक्तार्थासंगतिश्चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति। वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिप्रत्ययोपदेशकाले सान्ते त्यर्थस्त्व

अन्तःशब्दो हि अवयविनि साकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इतिस्यात्। राज्ञोपि ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात्। राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरितिकोशात्। यदि तु ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षतेति ब्रूषे तर्हि समंप्रकृतेपि। सन्निपातेति। तथाचोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीतिभावः। यस्त्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुकस्यादिति। न तत्साहसमात्रम्। दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निष्फलत्वापत्तेः। किंचोपदेश इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादोपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन सञ्ज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्ष यात्। नोपधायाः। नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम्। गौणत्वेत्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः। प्रियपञ्चानमिति। अकार द्वयमध्ये चकारः। अष्टन आ। हलादाविति। रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमितिभावः ॥

यातु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथान्वयो वक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्। हलीत्यपकृष्यत इति। हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरितिभावः। स न्निपातेति। नान्तत्वप्रयुक्तषट्सञ्ज्ञकसन्निपातेन जातस्य लुटस्तद्विघातकत्वमिति न तस्याः प्राप्तिः ॥

अनित्यत्वादिति। नचनुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेन। नचनलोपस्यापि सन्निपातपरिभाषया प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तद
प्राप्तेरिति वाच्यम्। कृञ्चेजन्त सूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे हे गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपे पितस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्त सन्निपातविघाताभावान्नत्रानित्या
न्निपरभाष्यासङ्गतेः। सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नस्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय। किंच पूर्वत्र कर्तव्ये तदसिद्धत्वेपि तत्र कृतेतस्यासिद्धत्वेमानाभा

तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं नतु प्राक्। अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृते नान्तत्वेषट्सञ्ज्ञा
भावान्नुट् नस्यात्। नचयथोद्देशपक्षेन्नरङ्गत्वात् प्रागेव कृताषट्सञ्ज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपि सुलभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भा
वः। अष्टाभ्य औश्। कृताकारादिति। ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तम्। तत्कथं कृताकारता इत्यत आह। आष्टभ्य इति। कृतात्वस्येदमनुकरणं नतु लक्षणवशसंपन्न
मात्वम्। तथाहि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घा
न्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात् किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वाझल्युपोत्तम
मित्यस्य प्रवृत्तेः ॥

९५ वः। अन्यथा। हलीत्यस्यात्रासंबन्धे। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायास्तत्र दृष्टत्वाद्वाक्यतयाषट्त्वात्व
योर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः। अल्विधित्वादिति। षट्सञ्ज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधि
करणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलूधर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन चनुट् सुलभस्तर्हि सू
त्रैककार्यकालपक्षेन सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम्। श्रुतम्। हलादौ। अनुमितम्। जश्शसोः ॥

ह्रस्वन्यावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वेन्तोदात्तन्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। व्यर्थं स्यादिति। ननुज्ञापितेपि व्यर्थमेव तत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न। दीर्घग्रहणेनैव सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। यद्वात्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते तत्रात्वस्य बहिरङ्गतया प्राक् षट्त्वेजाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यालब्धधर्मत्वाभासेन स्वरादेरल्विधित्वाभावात्स्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्या येन वाऽकारान्तस्यापि षट्त्वेन तत्रापि झल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्या ह्रस्वस्वरस्य तदपवादत्वात्। तत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण घसञ्ज्ञाप्र वृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वात्। स्पष्टं चेदं षट्सञ्ज्ञासूत्रे ऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः॥ आकारान्तस्य षट्त्वेप्यौश्रविधिसामर्थ्यादष्टाविलत्र लुग्न। नन्वेवमष्टाविलत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यम्। हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्राप्राप्तेः। न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः। स्वरात्पूर्वं संधिकार्याप्रवृत्तेरेहीत्यत्राङ्‌निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः। एवं स्थिते ह्रस्वन्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वे व्यर्थं स्यादि त्यर्थः ॥ ५७ यातसिद्धये यद्धितपरगिति सूत्रे भाष्येध्वनितत्वादिति चेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनोदात्तइ त्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः। ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः, षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणेन तदप्राप्तेः। अत एव चतुरः शसीति सूत्रेस्त्रि यांप्रतिषेधो वाच्यः। चतस्रः पश्य, चतसृणामुदात्तनिपातनात्तत्सिद्धम्। तन्निपातने ष्चिवतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः। षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणे न निपातनस्वर स्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्। आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदनश्चतसृशब्दादिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्य या प्रियाष्टानद्य्यादेः संभवेन तदसङ्गतिः। अष्टौ परमाष्टाविस्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धेः। न च कद्‌ष्टाविस्यादिव्यावर्त्यसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयो

त्तरपदार्थप्रधानसमासेसमुदायस्यापिषट्त्वात्।स्पष्टंचेदंसर्वादीनीत्यत्रभाष्ये।ततोविहितत्वाच्चेतिवाच्यम्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनतदनभिधानादितिचेन्न।एतज्ज्ञापक
परभाष्यप्रामाण्याद्दृष्टनइत्यस्यापिविहितविशेषणाश्रयणेनसमासेऽप्रवृत्तेः।प्रियाष्टादीनामनभिधानस्यषट्संज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टत्वाच्च।तिसृभ्योजसइतिसूत्रस्येनोप
समस्तार्थमेकइतिभाष्येणतुल्यन्यायात्षट्स्वरस्यापितदन्तेप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च।चतुरःशसीतिसूत्रस्थन्तुवार्तिकंजसग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादितितिसृभ्यइतिसू

पूर्वस्मादपीति।एवंचप्रियाष्टाइतिहरदत्तोदाहृतंष्टुत्वंनसंभवतीतिभावः।नचपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनिषेधः।तस्यदोषइतिसापवादत्वात्।
ननुरषाभ्यामितिप्रतिपदोक्तंणत्वंतत्रग्रहीष्यामः।नतुष्टुत्वविधिलभ्यमितिचेत्।मैवम्।भाष्यमतेतदयोगात्।तथाहि।रषाभ्यामितिसूत्रेऽपदान्तस्यमू
र्द्धन्यइतिसूत्रमनुवर्त्यणग्रहणंपदान्तस्येतिनिषेधसूत्रंचभाष्येप्रत्याख्यातम्।नचमूर्द्धन्यशब्देनष्टुशब्देनवानिर्वर्त्यमानेणकारेवैषम्यंसुवचम्।यथो
त्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिस्थानिवद्भावएवोचितः।शाब्दकौस्तुभेतस्यदोषइत्यत्रणत्वग्रहणंमास्त्वितिनिष्कर्षः कृतस्तद्धीत्याप्याह।कार्यकालपक्ष
इति।नचयथोद्देशमाश्रित्यष्टुत्वमस्त्वितिवाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेवदूष्य,मेके इतिचमुख्यार्थकमितिदिक्।प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्याण्णत्वस्यैवेतिभावः।प्रत्याख्यातमिति।तदेकवाक्यतयात्र
नित्यत्वेनणत्वांशेप्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः।प्रत्याख्यानेनचस्पष्टार्थमेवतयोरुपादानंनतुफलान्तराभिनिवेशः कार्यइति
सूच्यते ॥

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तरीत्याभाष्यध्वनितणत्वग्रहणेत्यादिः णग्रहणेतिवा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधावितिवक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्यवार्तिकव्या
ख्यानावसरेकैयटध्वनितेत्यर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ्निरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते। फलैक्यायेति। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वंध्वनयन्पञ्च
मीसमासपक्षेलक्ष्यसिद्धिंशङ्कते। निष्ठायामिति। सेड्ग्रहणादिति। तत्रहि सेड्ग्रहणंनानिड्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तात्तदसंभवात्। नचञ्यत्ययेः सनीवन्तेतीड्विकल्या
त्तंज्ञपितइत्यादौ यस्यविभाषेति णिनिषेधेनतत्संभवतीतिवाच्यम्। यस्यविभाषेत्यत्रेकाचइत्यनुवृत्तेः। अन्यथादरिद्रातेरपि सनिविकल्पितेट्त्वेनदरिद्रितइती
णनस्यात्। वादान्तेतिसूत्रेज्ञप्ताइतिनिपातनेनेडभावस्येवणिलोपस्यापि निपातनाच्च। तस्मात्तद्योगविभागेनकालानवधारणार्थमिदिकृतेएवणिलोपोनतुत

फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेनकार्यकालपक्षस्यैवेहन्याय्यत्वादितिभावः। अतएवपञ्चमीसमासस्यप्रत्याख्यानोपष्टम्भेनापि
ष्टत्वंप्रत्याशानकार्या। फलैक्यायकार्यकालपक्षस्यैवन्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात्। निष्ठायांसेटीतिसेड्ग्रहणाज्ज्ञापकात्पू
र्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावस्यानित्यतयानेहप्रवृत्तिरितितुसंभवेदुत्प्रेक्षायदिलक्ष्येष्टत्वंप्रमितंस्यात् ॥

तः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वानित्यत्वाण्णिलोपेएकाचइतीण्निषेधः स्यात्पूर्वस्माद्विधौस्थानिवत्त्वेत्वप्राप्तएवनिषेधोणिचाव्यवधाना
दितिभावः। यदितुएकाचउपदेशेइत्यत्रविहितविशेषणपक्षेसेटीतिचिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यतेतदाप्रविगणय्येतिभाष्योदाहरणादेवतदनिस्तम्। अन्य
थाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाल्ल्यपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशोनस्यात्। ल्यपीतिसूत्रंप्रगामय्येत्यादौचरितार्थमिति दिक् ।

स्पष्टमिति। वस्तुतस्तु षड्भ्यो लुगित्येतत्साहचर्यादस्य गौणेन प्रवृत्तिः। तस्य च विहितविशेषणाद्गौणे प्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। गौणे औशो प्रवृत्तौ त
ज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति बोध्यम्। इत्येव स्यादिति। यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टावितिन सिद्ध्यति। प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। तथापि अपकर्षाभावेप्या
त्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेव गर्भतया तद्व्याख्यानम्। प्रियाष्ट इतीति। आवादेशे वकारस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपो त्र
गौणत्वेप्यौश्त्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। कैयट इति। अत्रास्य विबीजं तु यथालक्षणमित्यस्य तत्कृतानैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव ल

लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारो नुचित एवेत्यास्तां तावत्। जः शसोरिति। औश्त्वं हि लुग्वदादाविव गौणत्वे न भवति। अष्टाभ्य इति बहु
वचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति। अष्ट इति वा। एतच्च स्सान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। त
था च औत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितम्। तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्योक्तं भाष्ये
यथालक्षणमप्रयुक्त इति। न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः ॥

७) क्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्यैव युक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इ
ति वाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव
योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः। किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैषैव व्याख्योचिता। एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यपङ्क्तिव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयो
रनौचित्याच्च। तस्मादत्रत्यं मूलं टीकाद्यैर्व्याख्यातं कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ॥

आत्वस्याभावादोष्वंनेनि। अत्रवृत्तिकृताऔशोभावादात्वंनेतिवक्तुंयुक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हलङ्याब्भ्यादिलोपात्परत्वादात्वेसोर्लोपाप्राप्त्यारुत्वविसर्गौ। नचलोपा न्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेनसमत्वादित्यभिमानः। नलोपाभावस्त्विति। कुञ्चधातुर्नोपधइतिसंमताकारीयधात्वनुवृत्त्यनुसारेणेदम्। परेश्चेतिसूत्रभाष्या

वामनोपि। अष्टाभ्यऔशितिसूत्रेतदन्तग्रहणात्परमाष्टाविति स्वस्त्वाप्रियाष्टानइत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वनभवतीत्याह। हरदत्तस्तुतत्रैवप्रियाष्टानइत्य त्रेतिवृत्तिग्रन्थमुपादाययथापुनर्गौणतायामात्वंनभवतितथातद्विधावेववक्ष्यतइतिप्रतिज्ञायअष्टनआविभक्ताविति सूत्रेएकवचननिर्देशादुपसर्ज नेप्यात्वम्। भविषयेआतोलोपः। प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतंभाष्यवृत्त्यादिविरुद्धंकथमभिहितवानितिसएवप्रष्टव्यः। हलादावे वेति यद्यपिहलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापिव्याख्यानंभाष्येप्रतीयते। तथापितस्यापरितोषग्रस्तत्वंप्रपञ्चितमन्यत्रेतिभावः। प्रियाष्टाइतिप्रथमैक वचनम्। उक्तंसंगृह्णाति। प्रियाष्टइति॥ नान्ताः॥ भुदिति। बुध्यतेः क्विप्॥ धान्ताः॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावुपपदेयजेः क्विन्। धृ ष्णोतेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंच। सृजेः कर्मणि क्विन्अमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्उपसर्गान्त्यलोपःषत्वम्। अञ्चेः सुप्युपपदेक्विन्चेत्य र्थः। युजेरिति। कुञ्चेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविति ॥

सुभयंञोपधइतिलभ्यते। तत्रहिकुञ्चेत्यत्रकुत्वमाशङ्क्यकुञ्चामितिऋत्विगादिसूत्रस्यनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम्। तस्यनकारजत्वेतुपरसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वा प्राप्तौभाष्यासङ्गतिः। निर्देशेनचचयोगेकुत्वाभावोनिपात्यतेइतिकुञ्चिक्त्वादौकुत्वंभवत्येवतदानलोपस्यप्राप्तिरेवनेतितत्त्वम् ॥

उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यंभागयमतो विशिष्यत स्यनोक्तासाउच्चारणे सहायसंम्पादनेन वर्णोच्चारणस्यचारितार्थ्येविधेयेतदपगममात्र फलि कातु साभस्येवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्थ भाष्य विरोध इति बोध्यम्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरिति कुत्वस्येत्यर्थः। इदं सर्वंन्यायसिद्धार्थकथनमात्रम्। परत्वादिति हलङ्यादिलोपादित्यादिः। असंनिहितत्वादिति। स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचोबशइत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेनविच्छेदाच्च। एतेनात्रैवचोरितिवक्तव्यंतत्रे

इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। सन्निहिते इति। यत्तु प्राञ्चस्तुतीयेधात्वधिकारे इति। तन्न। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वस्याभा वात्। युजेरसमासे। सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तंसुटीति। तन्न। सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्। लक्षणायांबीजाभावात्। क्लीबेयुजीइतिद्विवचनेः तिव्याप्ते श्च। यत्तु वदन्ति नपुंसके शसियुञ्जी त्यत्र नुम्नस्यादिति। तन्न। नपुंसकस्य झलचइति नुमः सम्भवात्। सुलोप इति। कुत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वादादै नुम्। ततो हलङ्यादिलोप इति भावः क्विन्प्रत्ययस्य कुः। पदान्ते इति। यत्तु प्राचोक्तंझलीति। तन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तु न त्वौत्रेण व्याख्यातम्। झलोझलीत्यतोमण्डूकप्लुत्याझलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिनकश्चिद्दोषइति। तन्न। स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः। खन्इति। खञ्जनीतिख न्। खजिगतिवैकल्ये। परौव्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचाव्याख्यातंविणणित्वादुपधावृद्धिरिति। तन्न। पञ्चपायांदशपायाञ्चानेनक्विप्दीर्घयोरेवविधानात्। स्कोः। संयोगेति लुप्तषष्ठीकम्। झलन्ताभ्यांविशेष्यते इति व्याचष्टे। पदान्त इत्यादिना ॥ ५७ ववाक्विन्प्रत्ययस्येतिवक्तव्यम्। एवंचकुग्रहणंव्यर्थमित्यपास्तम् चोरित्यत्रतत्संबन्धादत्रनदसंबन्धाच्च। निष्फलत्वाच्चेति। सिद्धान्तिसमतफलाभावादित्यर्थस्तध्वनयन्नाह। अतिव्याप्तेरिति। लुप्तषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्यसविशे षणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्तेझलिचयौस्कौसंयोगादीतयोर्लोपइतिनसूत्रार्थः। संयोगादित्वस्यपदान्तत्वस्यचैकस्मिन्नसंभवात् ॥

तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक्पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं न त्वश्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च। अस्य नलोपे पि न वृद्धिः। उक्थशास्‌शब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियत इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात्। दाशृ दाने इत्यस्मात्पुरः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि दाशृ आदेर्डत्वं चेति। वहिर्यज्योरिति।

भञ्जनीति भट्। क्विप्। सस्येति। जस्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं षत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचोपि विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्तात् भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। णिलोपः। सच चोः कुत्वे न स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जान्ते ष्ववया इति नोदाहृतम्। मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पन्तेड सश्च छान्दसत्वात्। यत्तु श्वेतवाडुक्थशासुपुरोडाशवयजां ड सिति प्राचोक्तम्। तन्न। डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवया इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम्। तन्न ॥

शंसेरप्युपलक्षणमिदम्। किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामसंगतम्। न च डस्त्वविधेयः अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति पदान्तविषये रुत्वे रूपसिद्धेरिति वाच्यम्। वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ॥

अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्तविषयेवासरूपन्यायेनण्विनप्यस्तु निपातनंचेदुभयोरर्थं तत्रैव रुप्रकरणेअवयाइतिसूत्रपाठः। अन्यथाडसन्तेससजुषोरुरितिरुत्वसिद्धे दीर्घमात्रस्यनिपातनात्तत्प्रकरणेएवकृतंस्यादितिचेन्न। डस्वक्तव्यः किंप्रयोजनंदीर्घार्थम्। क्रियतेदीर्घार्थेनिपातनम्। अवयाः श्वेतवाइति। तन्नवक्तव्यम्। अवश्यंतद्वक्तव्यंडसारंभोपिसंबुद्धौदीर्घार्थंतर्हिडस्नवक्तव्यः। डसपिवक्तव्यः श्वेतवोभ्यामित्यर्थमितिभाष्यविरोधात्। अन्यथाण्विन्पक्षेरुत्वार्थमपितस्यावश्यकत्वेनसंबुद्धौदीर्घार्थमितिभाष्यस्यनिर्दलतापत्तिः। तस्मादत्रवार्तिकनयेवासरूपाप्रवृत्तिः क्तादिषुविवव्यवस्थितविभाषयाङ्गीकार्या। रुप्रकरणेसूत्रंतुसूत्रकृताडसोऽकरणात्कृतंणिनन्तेरुत्वमात्रस्यैवतदिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामितिप्रयोगंतुसूत्रकृन्नजानात्येवेतिस्पष्टंभाष्यविदाम्। केचित्तुण्विनआदे

अपवादस्यडसोविषयेउत्सर्गस्यण्विनोप्रवृत्तेः। तदोःसःसावनन्त्ययोः। अनन्त्ययोःकिम्। हेस परत्वात्त्यदाद्यत्वंबाधित्वासत्वंस्यात्। ततोहल्, ङ्यादिलोपेरुत्वविसर्गौस्याताम्। किंच स्त्रियांसेतिनस्यात्। वस्तुतस्तुअनन्त्यग्रहणंशक्यमकर्तुम्। नचोक्तदोषः ॥

शोडस्। श्वेतवहादीनांडस्पदस्येतिवार्तिकात्। एतत्संबन्धिनोण्विनः प्रत्ययस्यडसतदन्तेपदत्वस्यभावित्वेइतितदर्थः। अतएववृत्तिकृताण्विनंप्रक्रम्यश्वेतवाइत्युदाहृतमेवंचवासरूपस्यात्रविषयएवनेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वंतुनात्वस्यशब्दान्तरस्यप्राप्तेः। सत्वंस्यादितिः उभयोरपीतिभावः। अंसोलास्णिकत्वेनालसन्तस्येत्यस्यनप्रवृत्तिः। नचप्रत्यय विशेषापेक्षसत्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादत्वेरूपसिद्धेर्द्व्यर्थंतादृशान्तरङ्गत्वस्यशास्त्रेनाश्रयणज्ञापनार्थत्वाद तएवभाष्येईदृशमन्तरङ्गत्वंनकाप्याश्रितम् ॥ रामः
१००

पुनः प्रसङ्गेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणानित्यता यां सापि सुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोर्द्वित्वे तदेव सकृदिति न्यायसूचकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुतस्त्वेषामनभिधानमेव। एतदाशङ्क्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थस्याष्टन्या इष्टेः उक्तः। द्विवचनेनोपपत्तये आह। पृथक्पदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्द इति। एवं च तस्यैकत्वान्ङे शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्या

पुनः प्रसङ्गविज्ञाने त्यदाद्यत्वसम्भवात्। सकृद्गताविति पक्षेपि तदोः सः सावित्यस्यानन्तरं मदस्त्विति योगविभज्याद स एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे द्वीयतेः क्विपि स्व इति प्राप्नोतीति नियमेत्त्वदिति स्यादिति चेन्नैवम्। गौणेत्वसत्वयोरसम्भवेन द्विरित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। ङे प्रथमयोरम्। ङि इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे ङि इत्यस्येत्यादिना। ङे सु टोरम् इति सुवचम्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। युवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति। तद्भाषापेक्षया। छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम् ॥

७७ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्। किं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः। अन्त्यलोपे प्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्तन्निपातपरिभाषया वृद्ध्याविरस्य त्रेवटापो निवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। ससुड्निर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया स्य प्रत्याख्यानमेव न्याय्यः। त्यदादीनाम इति सूत्रभाष्योक्तोप्ययं पक्षस्तत्रैवाद्वरित्युक्त्या बोधिता रूपिकदूष्यस्यत्र निरूपितम् ॥

अन्यस्य। अङ्गवृत्तशास्त्रस्य। दीर्घोभविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व
इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वनेन दीर्घे पचामिभो इतिवदजानाम्भो इत्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्य दीर्घग्रहण
स्य प्लुतनिवर्तकत्वात्॥ न चानन्त्यस्य पदस्य च टेरिति तदर्थात्कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्यविषय एव तत्संबन्धात् वाक्यस्योः क्लृप्त
संबन्धत्यागे मानाभावात्। तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः लपरकरणे न तु न प्लुतव्यावृत्तिः। प्लुतस्यासिद्धत्वात्। अत एव गीः पूरित्यादौ
मपर्यन्तस्य किमिति। अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। अङ्गकार्ये इति। एतेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा। अङ्गे अङ्गाधि
कारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम्। तस्मिन्कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायाम विधिरिति हितस्या अर्थः। एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः
ज्ञाजनोर्जेति सूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात्। बहोर्लोपइत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत्। अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं
ज्यायानिति। ज्ञाजनोर्ज्ञ जं विदद्ध्यात्। अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यतीति। न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। द्वयोरेक
नि स्येत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। यत्तु केचित्परिनिष्ठितस्येति पठन्ति। द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति। तद्भाष्यविरुद्ध
म्। ज्यायान्। जानाति। जायत इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि प
रिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि याचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः ॥
दीर्घः। अन्यथा तस्यापीदुदिति न परत्वसामर्थ्याद्प्रवृत्त्यापत्तिः दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः। आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टम्, अस्तु वा तदुपाया
न्तरमिति चेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये प्लुताप्रवृत्तेः। अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलि लोप इति सूत्रे हल्यशिति
वक्तव्ये लोपग्रहणवत्स्पष्टार्थं न तु नार्थसाधकमिति दिक्। निर्देशेनेति। अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः ॥

वाचनिकत्वेगौरवंज्ञापकद्वयशैथिल्यंचापरिहृतमित्यतआह। अनित्यत्वबलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमेतद्भाष्येऽत्रैव। अभ्यमितिच्छेदस्यैवमुख्यत्वंध्वनयन्नुप्र कृते । नचेति। अतएवयुष्मदस्मदोरितिसूत्रेनचादेशोहलादिरस्तीतिभाष्यंसंगच्छते। एत्वनिवृत्त्येति। अङ्गवृत्तपरिभाषायाअनित्यत्वबोधनद्वारेतिभावः। एवंच

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनंतन्नतुज्ञाप्यांशप्रविष्टमितिवास्तु। एवंतुकाशिकादिग्रन्थोपिकथंचिन्नेतुंशक्यइतिदिक्। मकारान्तरमित्युपल क्षणम्। जसःशीत्यत्रजसःसइतिसकारंप्रश्लिष्यसान्तस्यजसइतिव्याख्यानादतोमितिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्यअम्अमेवेतिव्याख्यानाद्वेतिबोध्यम्। अविभक्तिकमिति। तथाचङेप्रथमयोरितिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यामःप्रतिषेधोयमितिभाष्यसङ्गतम्। नचतथैवकिंनस्यादितिवाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्न त्वाप्राप्तेर्युष्मान्ब्राह्मणीःकुलानिवा। अलिङ्गत्वेयुष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च। योचि। अचिकिम्। युवाभ्याम्। यदितुयुष्मदस्मदोरनादेशइत्य त्रायोहलीत्यतोहलीत्यनुवर्ततेतदाद्वहाचीतिमास्तुपरिशेषादेवसिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम्। रायोहलीत्य तोनुवृत्यालब्धंवा। नन्वेवंकिमनादेशग्रहणेननत्वादेशोहलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमःसत्त्वात्। अभ्यम्यक्षेतुयोचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणंबोध्यम्। प क्षद्वयेपीति। नचान्तलोपपक्षेपररूपंबाधित्वासवर्णदीर्घःस्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादितिवाच्यम्। एत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वात्। युष्मदस्मद्भ्यांङसोश। शित्वंसर्वादेशार्थम्। अन्यथाह्यादेःपरस्येतिस्यात्। नचवैयर्थ्यम् ॥

पररूपेणबाधात्सवर्णदीर्घइतितात्पर्यम्। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्त्यस्यैवाकारेऽतोगुणेचसिद्धत्वेत्यादीतिव्यर्थमेवशित्वमित्यर्थः। नच पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानंस्यादितिवाच्यम्। विधिबाधापेक्षयादेःपरस्येतिपरिभाषाबाधस्यन्याय्यत्वात् ॥

आदेशे नि। आदेर्विधाने प्यादेशत्वसंपादनेन यत्वनिवृत्त्या शेषे लोपार्थं चाकारविधानं चरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्य बाधेमानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्वमिति भावः। न च योच्य ड॰ सीत्युक्तैव यत्वनिवृत्त्या शेषे लोपे सिद्धा विति वाच्यम्। पर्युदासे एकवचनत्वादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्य प्राप्तेश्च। हलादा विति हि परिशेषण सिद्धोऽर्थस्तत्रेति भावः। अनादेशतास्त्येवेति। अनादेश इति हि तत्पुरुषेण लाघवात्। एवं च त्वमहमित्यादौ संपूर्णविभक्त्यादेशे यत्वाभावसंपाद कमनादेश इति प्रकृते यत्वं स्यादेव। नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्त्यस्य स्यात् तत्र चातो गुण इति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वाप्राप्तिः। न च वर्णादाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वं यत्वप्राप्तिरिति वाच्यम्। वर्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्व एव धर्मिग्राहकमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न। युष्मद

आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात्। न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम्। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात्।
इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थवत्येवस्यान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिच्चङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि
बोध्याः। इदं त्ववधेयम्। अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तः। अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः ॥

स्मदोरनादेश इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेन विहितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणे नान्यादेशे पररूपे पिता दृशविभक्तेरभावेन यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् पररू पादेशस्तु न तथेति भावः। सर्वे सर्वेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। एवं चाकारविधाने पि यत्वव्यावृत्त्या तस्य चरितार्थेनादेः परस्येत्येतद्बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्वं सार्थ कमिति भावः। अत्र पदशब्देनार्थवद्गृह्यत इत्याह। अर्थवत्येवेति। अर्थवत्त्वं च कल्पितमेव गृह्यते। एतेन कृत्वा इत्यस्य कृ य इत्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययसंमोहे ल्यप इ तितुगस्यादित्यपास्तम्। सिजादीनां कल्पितोप्यर्थो नास्तीत्यत आह। सिच्चङादय इति। द्योत्यार्थेन सोप्यर्थवानित्यन्ये ॥

दुराग्रह इति। ज्यादादीयसइत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम्। अकारान्तत्वात्प्राप्त इति। ससुड् निर्देशाभावे इति शेषः। निर्देशसामर्थ्यादित्यत्र अ
यंभावः। साम: प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थस्तेन आम्सकारयोरत्र विषये ऽत्वन्तम प्रयोगो बोध्यते स्थान्यादेशभाव विषयेसर्वत्रैवमेव। यथार्धधातुकविषये ऽस्तेरप्र
योगो भुवः प्रयोगश्चा ऽस्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः। शब्दानित्यत्व प्रसङ्गात्। किंतु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः। तत्र सकारबुद्धेः प्रकृतेसौ प्रक्रिया असंभ

यदित्वङ्ग स्य यत्कार्यं तद्विषयिण्ये वसा परिभाषा न त्वङ्गाधिकारमात्रपरेति दुराग्रह, स्तर्हि अशि स्यश्चातो गुण इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याका
ररूपएव अश् भवति न विधियते इति व्याख्येयम्। यत्तु स्यादेशस्यापवादो ऽपि तित्वन्त्र अणादेश प्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः। भाविन इ
ति। कृते हि शेषे लोपे ऽकारान्तत्वात्प्राप्तः सुट् ससुट्क स्यस्यानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इतिभावः। शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु सुट् ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमि
मिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात्। नचाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एत्वनिवृत्त्या ऽभ्यम इवचरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावे
-कवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ किंत्वर्थपराविति व्याख्यातम् ॥

वाद्वाविन्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यत्र

-च्येस्पष्टम्। तन्निवृत्तिश्चामो ऽभावात्। अत्र साम: स्थानित्वोक्त्या ऽकमि स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वमत एवातित्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदा
हृते आकम्नुडभावो सिद्धौ। आम्येव सास्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः। आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र न नुट्। नच यत्र भावी सुट् तत्रैवायम्। साम्नो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वा
दिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक्। किंत्वर्थपराविति। व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरेकस्य वचने बोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाच्योर्थः ॥

भूतपूर्वेति। जहत्स्वार्थावृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्बाधादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्यासञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्ये स्थितेति तत्त्वम्। अन्यथाह्यो रेकस्मिन्निस्युक्तैव युष्मदादिविशेषणतयासिद्धेर्वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमितिबोध्यम्। बाधादिति। आकमुत्पत्तिकालेन्त्यलोपाभावेन सुटोऽसत्त्वादिति

तत्फलं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। द्व्येकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो मुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्। युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः। त्वदिति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामि — त्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं चतुर्थश्लोकेपि युवावौत्वमौनचेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। अचकृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसंभवादिति भावः। अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं तस्यानिविशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं भवति। तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम्। न चैतत् गौणे संभवतीत्याकम् न प्रवर्त्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति। न च सुडामोः पृथक्स्थानित्वमिह निर्दिश्यते। चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात्। यदि तु सुट् च आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत

भावः। न चैतद्गौणत्वे इति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः ॥

योग्यताबलाच्चेति। आमस्समभिव्याहारे युष्मदस्मद्भ्यां न्तस्यैवसंभवादितिभावः। साहित्याभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। कृतिति। तेभ्यो... द्
ण्निषेधादितिभावः। उभयत्रतुल्येति। एवंच पूर्वमाम आकमिततः सुटितद्विशिष्टस्य पुनराकम् मुख्येगौणत्वे त्वाम स्व। सूत्रेसकारग्रहणंतु सुड्विशिष्ट... मि

योग्यताबलाच्चस्शब्देनसुडेवगृह्येत। तथापि यदि सुट्ग्रहणमन्वाचयशिष्टंततः समासोनस्यात्। अन्यत्रतु साहित्यविवक्षयाकेवलस्यामोऽ
प्रसक्तेरिति॥ अत्रेदंवक्तव्यम्॥ यस्मामः सुड्ग्रेभावीत्वादितावद्बाधितम्। आकमाः पद्रतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावीति चेत् तर्हित
मेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेणपरम्परासंबन्धेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेत्। हन्तैवंयुष्माकमित्यादौसुट्श्रूयेत। सामइतिनिर्देश...सामर्थ्यान्नश्रूय
तइतिचेन्न। निर्देशस्यगौणत्वाद्वृत्त्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। यदपिसमाहारद्वन्द्वंप्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वेदूषणाभिधानम्...दप्यसम्बद्ध
क्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते। तदपिन। प्रक्रियादशायांस्थितस्यामउत्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटः श्रै...कृद्व्य
पारे हे णैवसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयं द्रष्टेतिवत्। तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबन्धइति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेइतितुल्यम्। तथ
चइरयोरितिसूत्रेदध्रेइत्यादौधाञोभ्रस्यइरेचिआतोलोपेरेभावेतस्यकृसृभृप्रभृतिषुचरितार्थतयाइदिकृतेइरयोरितिद्विवचननिर्देशाज्ज्ञा...णि
कस्यापिरेभावः पुनः क्रियतइति स्थितमाकरे। इरयोरित्येकशेषः सामइतितुद्वन्द्वः। सहविवक्षातूभयत्रतुल्यैव ॥

तिभावः। एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेपिगौणे आकममुप पाद्यस्पदस्य सुड्विशिष्टेलक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तंप्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपरा
क्तैतइतिन्यायेन दृष्टमितिबोधयन्ननुवदति। वस्तुतइत्यादिना ॥
य

फलैक्यमिति।तत्पक्षेपि प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानादिति भावः।सिद्ध्यतीत्यस्यैवं त्वदीयैरुक्तमिति शेषः।एतेन साम्पदस्याम्पदेन न तत्र्वम सारूप्यात्सारूप्यस्यैव तद्बीजतयाहर्यादिभिरुक्तेः।पूर्वं तन्त्रं कृत्वा ततः सुपदेन समासे उभयोरपि तत्संबन्धबोधापत्तिः।किंचैवमपि गौणेनुङ्कारयितुमशक्यः।नचामासहितस्यामश्चा कमित्यर्थः।गौणेनुटि तत्सहितस्याप्यानः [illegible] इति वाच्यम्।प्रथमप्रवृत्त्यैवेत्यादेरसंङ्गत्यापत्तेस्तन्त्रे एवमर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्।अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेप्यदोषात् तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तदेतत्तत्कलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहरति।सर्वथेति।अत्रनुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक्।ननु पदस्येत्यधिकारेपि युष्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ संभवाद्विशिष्टयोरित्य

वस्तु नस्तु।साम आकमिति सूत्रे केवलो प्याम् तन्त्रेण निर्दिष्टः।नस्याकमिति स्थानिवद्भावेनाम्त्वात् ससुट्कत्वाच्च साम इति प्रवर्तते।गौणत्वेन प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानम्।अत एव शेषे लोप इष्टिलोप इति पक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्ध्यति।सर्वथापि अतित्वयामतिमयामिति केचिद्दुत्वेष्टिं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यम्।अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्।षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति।एतच्च सर्वस्य पदस्येत्यधिकाराल्लभ्यत

र्थालाभः।षष्ठीद्वितीययोरसंभवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेपि त्वदुक्तार्थे न मानम्।न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः।[illegible]वृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह।सर्वस्येति।तत्सामर्थ्याद्युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः।अत एव युवाभ्यामित्यादौ [illegible]कृतिभागस्य न।असहायेऽएव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च।एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च।अतितवेत्यादीनां तु न ते इत्यादेशाः षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्याश्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥

तेनैव कारणेनेति। श्लोकस्थं तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः। विधिरिति। स चाज्ञातज्ञापनरूपो न तु प्रवर्तनारूपः। दिगिति। तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षायामश्र
स्य ग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति। वेदैरशेषैरिति। युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदावतु इति तु प्रा
चः पाठस्त्यक्तोऽस्मान्नित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्य ग्रहणादिति। तिष्ठति रहातौ वर्तते। यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा अहासी
ति गम्यते। तेन षष्ठ्यादीन जहतो रेवादेश इत्यर्थः। युष्मत्पुत्र इति। युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। पदात्परत्वं संपादयितुमिति शब्दस्य प्राचा तु नास्ते
प्रयुक्तस्तत्र पदात्परत्वाभावादेवादेशो न भविष्यतीति किं स्य ग्रहणेन। नन्वा वा चादिति। पञ्चकेति। पञ्चानां मध्ये न्यतमेन योग इत्यर्थः। युक्ता इति नपुंसके भावे
क्तः। पश्यार्थैः। अत एव निपातनाद्भावेशः। दर्शनं पश्यः। तच्चेह ज्ञानमात्रम्। अदर्शनं लोप इत्यत्र यथा। न तु चाक्षुषज्ञानमेव। अनालोचन इति नि[illegible]त्[illegible]ह तदा[illegible]
अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। भक्त इत्यादि। अत्र व्याचख्युः। येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम्। यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्यते।
ततः सापेक्षविधानेत्वमेव तदिममिति वदन्वादेशो न स्यादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतम्। आदेशो हि विधिः किंत्व
हि धाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशो न तु निरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थत्वात्। शास्त्रे तथाऽपरिभाषितत्वाच्च। न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम्। आन्व
दिपे नोन्मथितालगस्य। अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपि एनादेशदर्शनात्। तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न। तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधे
हि कीनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात्। नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः किंत्वनुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवं स्थिते येनत्वं भक्त
इति यत् शब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः किंतु तेन त्रायतद्वित्येव संबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् ॥
वः। त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तथापि दुर्निवारं च शब्दमर्यादया तेनेत्यस्य त्राण एवान्वयप्रतीतेः शाब्दमर्यादात्यागश्चेति ॥

नचेति।त्रायतइत्यनेनहरिस्त्वामित्यनेनशृण्वे त्वयः समामित्यत्राध्याहारः।वैपरीत्यंतुनाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैवयुक्तत्वात्।किंचाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनि
वेशइतिन्यायेनान्त एवनिवेशेनसमामित्यस्यतदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेनचसइत्यस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः।श्रूयमाणंतुनसमानवाक्यस्थमितिभावः।अनुष

अत्रतेनेतिपूर्वविद्यमानं नत्तोहरिरि[illegible]र्मान्तंततः परस्यादेशः तथात्रायतइत्यस्यापरंसइतिप्रथमान्तम्।नचत्रायतइतिभिन्नवाक्यस्थमितिभ्रमितव्यम्।सह
रिस्त्वांमांत्रायतइतिनन्त्रेणानेकभा[illegible]रक[illegible]संबन्धात्।अनुषङ्गाभ्युपगमेप्येकतिङ्वाक्यमितिपरिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च।सामन्त्रितम्

सञ्ज्ञाविधावपिमहासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यात् तदन्तग्रहणम्।आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधनेवृत्तिः।विभक्त्यन्तेनचामन्त्र्यतेनतुकेवलयाविभक्त्येत्यभि
प्रेत्याह।तदन्तमिति।आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्।यत्तुप्राचोक्तंविशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वंचसंबोधनंहित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैतेआदेशाइतिकेचिदिति।
तत्रकेचिदित्यनुचितम्।उक्तार्थस्यप्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात्।यच्चव्याचख्युः।त्रिसूत्र्यामयमर्थइतितन्न।तृतीयसूत्रार्थस्यतेनासंस्पर्शात्।पादः पतु।नदव[illegible]वस्येति।
निर्दिश्यमानस्यादेशाइतिपरिभाषयेदंलभ्यते।दान्ताः।अग्निमन्यतीति।मथ्नातेर्मन्यतेश्चक्विपिएतदेवरूपम्।इदितस्तुनलोपाभावात्।अग्निम[illegible]न्थौ।अ[illegible]
मन्थः।यान्ताः।ङकारइति।आन्तरतम्यादितिभावः।ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति।व्यञ्जनस्यहिह्रस्वईषत्सदृशोदीर्घस्तुविसदृशइतिभावः।उक्तंचेति।वार्त्ति[illegible]कृतेतिशेषः।केचि
त्तुपूर्वस्यैवमुत्वादमुङ्याङिस्युदाहरन्ति।तद्भाष्यादौनोक्तमित्युपेक्षितम्।उदई्त्।अचइत्यस्यापवादः।चान्ताः ॥ ७ङ्केति।अनुषङ्गोहितत्सजातीयश[illegible]ब्दान्तरवा[illegible]
नाउपात्तस्यैवतदर्थकत्वंवा,तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेनसमानवाक्यत्वंदुरुपपादमितिभावः।एकतिङिति।एकशब्दोहितत्रसमानवाचीतिभावः।केचित्तुपूर्वस्यैवेति।अदसो
द्रेः पृथङ्मुत्वमितिपृथग्वाक्यम्।तेनकदाचित्पूर्वस्येतितदाशयः।उपेक्षितमिति।केचिदन्त्यसदेशस्येत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम् ॥

विभज्यतेइति। तत्रचासन्तस्येत्येकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावतएवतत्रसंबन्धइतिभावः।अतइतिवात्तु प्रषष्ठीकंपृथक्पदम्।कैयटेति।उगिदचामितिसूत्रेहिते[illegible]दसुक्तम्।हेइत्यनुवृत्त्यैवेति।अनुवृत्तंचपूर्वोभ्यासइत्यादाविवात्रवाद्यमितिभावः।समुदायेति।गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामित्यत्रेवेतिभावः।अन्यथाब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं[illegible]क्तास्यादितिभावः।अन्यथा। प्रत्येकंसञ्ज्ञायाम्।अभ्यस्तानामिति।अभिटिअजादौलसार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरुदात्तइतितदर्थः।इतिआदिरिति।आदिशब्दः पूर्व[illegible]वाची।भाष्ये

भत्वसन्तस्यचाधातोः।इहाधातोरितियोगोविभज्यतेतत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैवप्रतिषेधः।नात्वन्तस्येतिकैयटहरदत्तादयः।तदेतद्दर्[illegible]यति।धातुभिन्नासन्तस्येति।उभेअभ्यस्तम्।हेइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमितिव्याचष्टे।उभेसमुदितेइति।अन्यथाहिनेनिज्[illegible]स्यत्राभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्रत्येकंपर्यायेणस्यात्।जक्षित्यादयः षट्।जक्ष् इति पृथक्पदम्।इतिशब्देनजक्षितिरेवपरामृश्यतेइतिआदिर्येष[illegible]णसंविज्ञानोवहुव्रीहिस्तदेतदाह।षट्धातवोन्येइति।तान्ताः॥ गोपायतीतिगुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः।ऋतेरीयङ्।कमेर्णिङ्।आयादयआर्द्धधातुकेवेत्यायाभावः॥पान्ताः।त्यदादिषु।[illegible]लोचनेकिम्।तंपश्यतीतितद्दर्शः।कर्मण्यण्।तादृशादयस्तुरूढिशब्दत्वादसत्यपिअवयवार्थेनव्युत्पाद्यन्ते।अतएवअज्ञानार्थाद्दृशेरितिसंगच्छते।भाष्येतुक[illegible]कर्त्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शिता।तमिमे[illegible]पश्यन्तिजनाः सइवायंपश्यतिज्ञानविषयोभवतीत्यर्थात्तत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणवृत्तित्वादज्ञानार्थादितिसंगच्छते।नशेर्वा।अत्रझल्[illegible]ाणिनीयम्।नष्टमित्यादावतिप्रसक्तंच।नगिति।षडगकाः प्राग्वत्। शान्ताः ॥

तुकर्मकर्त्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितेतितमिवेमंपश्य[illegible]न्ति जनाः सोयंसइवदृश्यमानस्तमिवात्मानंपश्यतीतिभाष्येउक्तं तत्राध्यारोपितप्रेषणपक्षेकर्मकर्त्तृत्वम्।पश्यतीत्यस्यचदर्शयतीत्यर्थइतिस्पष्टमेवतत्राधिकार्थत्वादज्ञानार्थत्व[illegible]बोद्ध्यम्।निवृत्तप्रेषणकर्मकर्त्तर्यपिसैषाकर्माव्युत्पत्तिंदर्शयति।तमिवेममित्यादि।अत्रपक्षेकर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादितिबोद्ध्यम्।

पूर्वस्य। विसर्गस्थानिकसस्य। अस्मिन्। संयोगान्तलोपे। पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येतिभावः। पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति। बहिर्भूतसुब्निमित्तकेत्यादिः तदपेक्षयाबहुपेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वं प्रबलमितिभावः। प्रागुक्तमिति। पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्यास्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः। अतिदेशेनेति। विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। रुत्वेनेति। सुत्र्। सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति विकल्पात्पक्षे सकारः। तेन शराव्यवायेसुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं नत्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपादान्तस्येतिनिषेधादितिभावः। एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे शर्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्। व्याख्यानादिति। असम्भवादिति हरदत्तोक्तिर्नादर्तव्या। सुहिन्सु इत्यत्र सम्भवादितिभावः। संयोगान्तेति। नचास्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्। पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वात्। कथं तर्हि कार्यं कलत्रं शालत्वं वाचक्षाणे संयोगान्तलोपो नेति प्रागुक्तमिति चेन्न। तत्र यणः प्रतिषेधो न वा झलो लोपादिति पक्षद्वयेपि लोपाभावे निर्णीते तदैकरूप्याय पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम्। अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्र युक्तलोपस्य च लक्ष्य पूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात्। इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टत्वात् तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक्। तसिरसि भ्यसि ...पि नुवत्। स्पि। मुक्ष्णुं चक्रं मुर्कं वाचक्षाणे सुकलोपः। मुल। मुक्षौ। मुल्भ्या ...। चः चक्रौ। चर्भ्याम्। मूः। मुर्श्री। मूर्भ्यामित्यादि तत्सर्वमनेन प्रयुक्तम्। अयं तु विशेषः। तत्राग्नित्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः। नत्र तु सोपि दुर्लभ इति। दिध गिति। यत्तु दहे र्ढोढः षढोरिति कत्वासिद्धत्वात्। संयोगान्तलोपे ठस्य जश्त्वे दिधडिति... क्रम। नत्वामादिकम्। दादेर्घ इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात्। षान्ताः॥

लक्ष्यपूर्वभागे इति। काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे याधन्ते इत्यर्थः। बहिर्भूतेति। बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तेषामनभिधानेनैव पूर्वपूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। दुर्लभ इति। यरूत्वाद्भलत्वाच्चेतिभावः॥

स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेरिति। ङित्त्ववदितिभावः। नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत्। निरनुबन्धकत्वेनापितत्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेनपद्मन्तइतिसूत्रेछन्दसीतिनिर्देशे कल्पनयातस्यचारितार्थ्येनै तदर्थज्ञापकत्वासंभवइतिसूचितम्। प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादितिभावः। निवर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवनप्रवर्तयिष्यतइतिभावः। अन्तरङ्गेइ

विद्वानिति। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिक्वसुः। सेदुषइति। ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयावि

देः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तं भवतुक्वसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धग्रहणंक्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्त्वस्यस्थानिवद्भावेनापिसिद्धेः। दृहगमिप्रभृति

भ्यःक्वसुर्नेदाहृतच्छान्दसत्वात्। कवयस्तुप्रयुञ्जते। श्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्तेतंनतस्थिवांसंनगरोपकण्ठेइत्यादिछान्दसाअपिक्वसिद्धाभाषायांभवन्तीतिभाषास्छन्दसी

तिसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्। पुंसोसुङ्। विवक्षितइति। तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वादसुङिकृतेसमासान्तोदात्तत्वंभवदसुङःस्वीकारस्यैवभवति।

परसप्तम्यांतुनैतत्सिद्ध्येत्। सर्वनामस्थानेत्यस्यतुनेः प्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेकृतेलंसनधर्मिणोहलःस्थानेनद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्यप्रसङ्गात्। नचोकारस्यैवकृते

पिस्वरेणनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते। असुङश्चान्त्यत्वातकरिष्यतइतिवाच्यम्। अन्तरङ्गेस्वरेकर्तव्येबहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वादितिभावः। एतच्चकैयटहरदत्तानामनुरोधे

क्तम्। वस्तुतस्तुपरसप्तमीपक्षोपिश्लिष्टपादः। अकृतव्यूहपरिभाषायाअन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम्। नन्वेवमसमासेप्यसुङिकृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति

शिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधादसुङउदात्तत्वंस्यात् दृष्यतेतूकारस्य । पुमान्संपरिपालितव्याद्दीत्यैवपाठादितिचेत्सत्यम्। डुम्सुनोनित् करणसामर्थ्यात्प्राति

पदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः ॥ ॥

ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेतिभावः। हृ। कैयटेत्यादि। भाष्येप्युपदेशिवद्भाववचनंकर्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषायाइति। सत्त्वेइतिशेषः ।

नन्वेतदिति।अन्तोदात्तत्ववारणाय निस्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः।फिट्स्वरस्यैवात्र प्राप्तेरितिभावः। दृदम्। डुम्सुनौनित्वम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्वाभावेपिफिषोन्त ट्
तिकर्तव्ये असुङोबहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्स्वस्य स्त्रीणीकारस्योदात्तत्वे एवस्थितेततोसुङनुदात्त एवेतिभावः।निस्करणमिति। अत्स्वपक्षे दूत्यादि। उङ्गावितावितीतिलो
तिकर्तव्ये असुङोबहिरङ्गस्यासिद्धत्वा... येनरेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमितिभावः।न ... यन्तव्याख्याताह। उगित्कार्यार्थमिति। इत्वप्रसङ्गादिति। नचेत्वविधायके आआपीतिप्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्वम्। कारिकेत्या

नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागमूलेष्वेवफिषइत्यस्यप्रवृत्तिरितिचेत्सत्यम्। क्वचित्तत्खण्डेष्वपिप्रवृत्ताविदंलिङ्गम्। यद्यपिअसिद्धंबहिरङ्गमिति सेवेदं
सिद्धंतथापिबहिरङ्गपरिभाषायाअनित्यत्वमपिज्ञापयितुंनित्करणमितिनिष्कर्षः। उच्चारणार्थइति। यत्तुप्राचोक्तमुङावितावितियच्चतन्मौत्रेणव्याख्यातमु
कारउगित्कार्यार्थइतितदसंगतमितिभावः। हेपुमन्निति। असंबुद्धाविक्युक्तेर्नदीर्घः। उंक्षितिसंयोगान्तलोपेमोनुस्वारः।नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्ष
णान्नुमविसर्जनीयेतिनषत्वम्। अस्यसंबुद्धाविति। एतच्चवाचनिकम्। यत्तुहरदत्तादयआहुः।सोडेतिवाच्येअनङ्सावितिवचनेनक्वचिदनङ्एवश्रव
स्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति।तत्तुप्रागेवदूषितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषयावासमाधेयम्। अदसऔसुलोपश्च। ननुसोरेवौकारोविधीयतांत्यदाद्य ... विति
सिद्धंकिंसुलोपविधानेन।मैवम्। असकौस्त्रीत्यत्रटापिप्रत्ययस्यादितीत्वप्रसङ्गात्। असुकइति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वंसादुत्वम्। अमुकइतित्वसोः। सत्वेनमु
त्वस्यबाधात्। एवममुकौअमुकशर्मादित्यादयोप्यसाधवएव। असुकाअदकः शर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात् ॥ ... द्वावपीत्वानापत्तेः।तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशोनात्वेत्यत्रैवभा

ष्यस्पष्टम्। एतेनविभक्ताविस्त्यस्यदादीनामद्रत्यत्रविषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवंहिविभक्त्युत्पत्तेःपूर्वंत्यदाद्यत्वेटापिसावदसइत्यन्त्यसौत्वेपिस्थानिवत्त्वेनादृत्वापत्तेःनि
र्दिष्टपरिभाषायांसत्यांविषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेतिदिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्सान्तत्वेनमुत्वाप्राप्तेः। क्वचित्सत्वेनबाधादितिभावः ॥

नस्यादिति।इनादेशगुणौ चस्यातामित्यपिबोध्यम्।हशिचेत्यस्येति।नर्व्वर्थमित्यादावतोरोरित्यस्यव्यावृत्त्यर्थमित्यपिबोध्यम्।तत्रैवचरितार्थत्वादिति।सामर्थ्याच्चोत्वंसर्वादेशः।
एवंच।योगविभागेनासिद्धत्वाभावेच।अशग्रहणंचेति।अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंप्राक्।इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः।ननुसन्निपातपरिभाषयानत्वंनस्यादतआह।इष इति।ष्टुत्वेकृते
एत ईद्बहुवचने।पारिभाषिकस्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपिजसिअमीतिनसिद्ध्येत्।नह्यत्रैकारस्यबहुवचनपरतास्यतोव्याचष्टे।बह्वर्थोक्तावितिानमु
ने।नेइतिविषयसप्तमीत्याह।नाभावेकर्तव्येइति।अन्यथाघेःपरत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः।नन्वेवमपिकृतेनाभावेसुपिचेतिदीर्घःस्यात्।दीर्घप्रतिमु
त्वस्यासिद्धत्वादतआह।कृतेचेति।सन्निपातपरिभाषयावासमाधेयम्।अत्रेदमवधेयम्।अधुनेतिवदमुनेतिवक्तव्येनमुनइत्युक्तिर्नेतियोगविभागार्था।तेनरामः
रामेभ्यइत्यादिसिद्ध्यति।अन्यथारोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौकथंस्याताम्।नचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौप्रत्यसिद्धत्वंनेतिवाच्यम्।नरुमूलमित्या
दौहशिचेत्यस्यव्यावृत्तयेऽतोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैवनिर्देशेनतत्रैवचरितार्थत्वात्।नचाऽतोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकःप्रतिपदोक्तग्रहणेनैवनिर्वाहादितिवाच्यम्।
– एवमपिदेवरुहीत्यत्ररुधातोर्ह्रस्वोरत्वात्।रामइत्यादावप्यनुनासिकस्यरोःश्रवणस्यापाद्यमानतयाचरितार्थस्यसुवचत्वाच्च।एवंचस्यानिवत्तत्रस्यापिप्रवृत्तौपदत्वा
द्विसर्गोपिलभ्यते।प्रत्ययःपरश्चेत्यादिनिर्दे[illegible]यत्वविधावशग्रहणंचेहलिङ्गमितिदिक्॥ इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः॥नहोधः।दइत्येवनोक्तम्।तथाहिसतिनद्धमित्यत्ररदभ्या
मितिनत्वंस्यात्।भषस्तथोरितिचनस्यात्।अत्रेदमवधेयम्।सुष्टुअनड्वाहोयस्यामितिबहुव्रीहौस्वनड्वानित्यादिपुंवदेवरूपम्।यत्तुगौरादिङीषंकृत्वास्वनडुहीत्युदाज
हृःतच्चिन्त्यम्।अनुपसर्जनादित्यधिकारविरुद्धत्वात्।गीरिति।गॄनिगरणेशब्देच।क्विप्।ऋतइद्धातोरिति।रत्वम्।र्वोरुपधायादीर्घः।पूरिति।पॄपालनपूरणयोः।उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्व
म्।आशिषाविति।आशासःक्वावुपसंख्यानम्।शासइदङ्हलोरित्युपधायाइत्वम्।शासिवसीतिषत्वम्॥*इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः *॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः ॥
सन्निपातपरिभाषयाअनित्यत्वान्नद्धमित्यादौजश्त्वंबोध्यम्।इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः* ॥ श्रीकरवीरपुरवासिन्यैनमः ॥

अम्येवेति। औरुसादिष्वनेनैव सिद्धिरिति भावः। सदाद्यत्वेनेति। नचयेननाप्राप्तिन्यायेनैतदस्य दाद्यत्वापवादत्वेनतत्र कृते कथमस्य दाद्यत्वम्। नचोपसर्जन एनच्चरितार्थम्। त्यदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गःस्यात्। अन्यदोप्युपसर्जनेएनदस्य नसोरितिसाहचर्येण प्रवृत्तेः स्वीकारात्। नचनपुंसकेपि तच्चारितार्थ्यं द्वितीयादिग्रहणस्यैत्रमप्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्। आर्धधातुके इत्येतत्साहचर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं भाष्ये यत्नेन न क्रियत इत्याद्येकदेश्युक्त्या ध्वनितम्। स्वमोर्लुकेति। तद्विषयेन न प्रवृत्तिनिषेधबाधेनचारितार्थ्येन बहिरङ्गलुग्विषये तद्बाधेनमानमितिभावः। वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोधेन। नका

अन्वादेश इति। अयंचाम्येवेतिव्याख्यातारः। तस्य लुका लुप्तत्वेपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तु सूत्र एवैनदूक्तव्यः। एनम्। एनौ। इत्यादितु त्यदाद्युत्वेनसिद्धम्। क्लीबे इमिलुका लुप्तेपि तकारोच्चारणसामर्थ्याद्देदादेशः। नचैवमेतक्तिदित्यत्रापि तदापत्तिः। एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भातीति। प्राञ्चस्तु अहन्निसुपन्यस्तं तदिहानुचितम्। अह्नोभ्यामित्यत्रार्थं तयाकथं विद्योज्यम्। असकृच्छब्दस्त्विति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम्। बहूर्जीति। अन्त्यादिति च वाचनिकम्। तथाचवार्तिकम्। बहूर्जिप्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वो नुमित्येके इति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापिसामर्थ्यादेवैनेत्यवृत्तेः। नच बहिरङ्गत्वम्। लुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः। अत एवैनदादेश एतक्तिक इति न सिद्ध्यति। एनक्तिक इति प्राप्नोतीति भाष्यं संगच्छते। एतद्विधानेन एतत्सूत्रविषयेन लुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः। वस्तुत एषामनभिधानमेव। अर्थाशङ्कायां यथालक्ष्यमप्रयुक्ते इतिभाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यां मानाभावेत्वेनेन तौ पृथग्वक्तव्यौ इत्याहुः ॥

अचः परइति। नपुंसकस्येतिसूत्रेऽजग्रहणसामर्थ्यनाहत्याः चइत्यस्यझल्विशेषणत्वमन्यथेगन्तानामिकोचीत्येवसिद्धाद्यजन्तेषुनपुंसकह्रस्वत्वेनचाकारग्रहणमे वकुर्यात्। आरसौमानंचदाण्डिनायनेतिसूत्रेहिरण्मयानीति निर्देशएव। काष्ठतक्षीत्यादौझलत्वजालेरचः परत्वाद्वस्त्वेवनुम्। ऊर्क्शब्दादौतुनेतिभावस्तदाह। एवमिति एतेनयुजशब्दान्नपुंसकेशौनपुंसकस्येतियुजेरितिचनुम्द्वयमित्यपास्तम्। युजेरित्यस्यनित्यत्वात्पूर्वप्रवृत्तौअचः परझलोभावेननपुंसकस्येत्यस्याप्राप्तेः। वस्तुतऊदीदेः

भाष्येतुअचः परोयोझलतदन्तस्यनुमित्यर्थमाश्रित्यप्रथमंवार्तिकंप्रत्याख्यातम्। एवंतुउर्द्दमानेगर्हगर्हामित्यादीनामपिक्विबन्तानांनुमानभाव्यमेव। य थोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यादितिदिक्। अल्लोपस्येति। कौलुप्तेनस्थानिवदितितुनेहाश्रीयते। तस्यक्वाचित्कत्वात्। क्वौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यस्यैवसार्वत्रिक त्वादितिस्पष्टमाकरे। अभ्यासिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः। तथाहि। सौनवानामन्त्यस्यद्वित्वेष्टादश। औङि चतुर्णामध्येपूजार्थानांत्रया णांञद्वित्वेसप्त। अनुनासिकस्तुनास्तिप्रगृह्यत्वात्। जसिञद्वित्वस्यानुनासिकस्यचविकल्पात्द्वादश। संकलनयासप्तत्रिंशत्। एवंद्वितीयायामपि। टायांच तुर्दश। भ्यामिअष्टचत्वारिंशत्। भप्राग्वर्णयमानांद्वित्वात्। भिसिचतुर्विंशतिः। ङ·सिसप्त। अनुनासिकस्तुनास्ति। एकारस्यानप्लुत्वात्। भ्यसिभ्यांवत्। ङ सौङसादिपञ्चकेषप्रत्येकंचतुर्दश। सुपिगत्यर्थेत्रयाणांककारषकारयोर्द्वित्वेनउकारस्यानुनासिकेनचतुर्विंशतिः ॥

किपिनपुंसकेनुम्विषयेऽनभिधानमेवेति। अनुरोधात्। अन्यथाभाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः। आकरेइति। दीधीवेवीटामितिसूत्रेनपदान्तसूत्रेचभा ष्यकैयटयोरित्यर्थः। संकलनयेति। तत्कृत्यंमन्तृबोधनम्। चतुर्दशेति। पूजार्थानांत्रयाणांभद्वित्वात्प्लुतानामनुनासिकविकल्पाच्च। चतुर्विंशतिरिति। भप्राग्वर्तिव र्णविसर्गद्वित्वात्। विसर्गेतुनानुनासिकः। अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिकेष्वेवतत्प्रवृत्तेः ॥

ङ्षयोरिति। षकारद्वित्वं शरः खय इत्यनेन भाष्यव्यतिरिक्तमत इति। भाष्यमते च परो योऽत्तलित्यर्थेन प्रकृते च परस्य झलजातेरभावान्नुमो प्राप्तेरेवं चनैतान्यसाधून्येवेति भावः। उ
एवं कुक्पक्षे षण्णां ङ्षयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्व अनुनासिके च द्वादश। सु १८ औ ७ जसि १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४
भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङ्से सि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकम् १४ सुप् ४८ अत्रेदमवधेयम्। पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य
पाक्षिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपमद्रूम। एवं शस्यपीति संकलनया द्वादश। तथा रूपं ग्रहाग्नि ५३९ भूतारव्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमत इति दिक्। यत्तु वदन्ति।
ऊह्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पिनेः। अष्टपञ्चाशतोर्द्व्यात्रिसप्तत्यधिकं शतमिति। तच्चिन्त्यम्। पुनर्द्वित्वस्याप्रमाणिकत्वात् रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च। अष्टपञ्चाश
तोर्वृद्धावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक्। तिरश्चीदिति। भत्वादच इत्यल्लोपः। अलोप इति वचनान्नियादेशाभावः। स्वबिति। शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरि
ति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः। यत्त्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तत्प्रामादिकम्। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इति तु न भवति। तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति व
क्ष्यमाणत्वात्। सुपुमांसीति। पुंसो सुङ् इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिद्ध्येत्। औङि चातिव्याप्तिः। अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथा सूत्रं ब्रुवतां स
र्वेष्टसिद्धिरिति भावः॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अन्तरिति मध्ये। प्रातरि
ति प्रत्यूषे। पुनरिति अप्रथमे विशेषे च। सनुतर् अन्तर्धाने। स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः। उच्चैस् महति। नीचैस् अल्पे। शनैस् क्रियामान्द्ये। ऋधक् सत्ये। वियोगशीघ्रसामी
प्यलोपने षित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद् दूरसमीपयोः। पृथक् भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽह्नि। श्वस् अनागतेऽह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति
निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक् ईषदिमावल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने ॥
पपत्त्यभावादिति। नियमे मानाभावादिति भावः। प्रामादिकमिति। शास्त्रेणैव सिद्धेरिति भावः॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

इत्यादिभिरिति।आदिना तत्र तस्यैव तदर्हम्।इत्येक इति।अत्रारु चिबीजं किमेत्तिङ् इति विहितस्य तद्धितश्चेत्यनेनासिद्धिः।कास्प्रत्ययादिति विहितात्परस्याम इत्यनेन लुक्
बहिस्।अबसद्दूमै।बाह्ये।समयेति समीपे मध्ये च।निकषेत्यन्तिके।स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे।वृथेति व्यर्थे।नक्तमिति रात्रौ।नञ् निषेधे।हेताविति निमित्ते।इद्धेति प्राका
श्ये।अद्धा इति स्फुटावधारणयोः।तत्त्वातिशययोरित्येके।सामीत्यर्द्धजुगुप्सतयोः।वत्।तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः।यस्तु उपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः सने
हग ह्याने।यदुतो निवतो यासि।सनासनत्सनात् इत्येते नित्ये।उपधेति भेदे।तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च।अन्तरेति मध्ये विनार्थे च।अन्तरेणेति वर्जने।ज्योगिति
काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च।कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु।शं सुखे।सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः।विनेति वर्जने।नानेत्यनेकविनार्थयोः।स्वस्तीति मङ्गले।
त्वधा पितृदाने।अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु।वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने।अन्यदित्यन्यार्थे।अस्तीति सत्तायाम्।उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।
क्षमेति क्षान्तौ।विहायसेति वियदर्थे।दोषेति रात्रौ।मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे।मुधेति व्यर्थे।पुरेति विरने चिरातीते भविष्यदासन्ने च।मिथोमिथस् एतौ रहस्सहार्थयोः।प्रायस् इति
बाहुल्ये।मुहुस् पुनरर्थे।प्रबाहुकं समकाले सिद्धार्थे च।प्रवाहिकेति पाठान्तरम्।आर्यहलमिति बलात्कारे।शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे।हलमिति प्रतिषेधविवादयो रि
त्याह।आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये।साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे।नमस् नतौ।हिरुक् वर्जने।धिक् निन्दाभर्त्सनयोः।अम् शैघ्र्ये अल्पे च।आम् अङ्गीकारे।किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्य
यादित्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययो पी हार इत्येके।पपाचतराम्।कारयामास।प्रतान् ग्लानौ।प्रशान् समानार्थे।प्रतान्विस्तारे।मामाङ् एतौ शङ्कानिषेधयोः।आकृतिगण इति।
तेनान्येपि ज्ञेयाः।तथाहि।कामं स्वाच्छन्द्ये।प्रकाममित्यतिशये।भूय इति पुनरर्थे।सांप्रतमिति न्याय्ये।परमिति किंत्वर्थे।साक्षात्प्रत्यक्षे।साचिति तिर्यगर्थे।सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे।मङ्क्षु आशु
एतौ शीघ्रे।संवत् वर्षे।अवश्यं निश्चये।सपदि शीघ्रे।बलवदित्यतिशये।प्राहुस् आविस् इति प्रकाशे।अनिशं नित्यं नित्यदा सदा अजस्रं संततम् एते सातत्ये।उषेति रात्रौ।रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे।ओं
मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च।भूरिति पृथिव्याम्।भुवदित्यन्तरिक्षे।झटिति झगिति तरसा इति शैघ्र्ये।सुष्ठु प्रशंसायाम्।दुष्ठु अनिकृष्टे। ५ सिद्धान्तस्य तत्त्वे फलाभाव इति ॥ ॥

अनुपसर्गत्वादिति।अवदत्तंचेत्यादिभाष्येतकारकरणेनगुणभूतोपसर्गत्वबाधोबोध्यतइतिभावः।यदपीति।स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्तइतिकाशिकायाम्।प्रामादिकमिति।
सुपूजायाम्।अहआश्चर्ये।कुइतिकुत्सितेषदर्थयोः।अञ्जसातत्त्वशीघ्रार्थयोः।मिथुइतिद्वावित्यर्थे।भाजक्इतिशीघ्रे।चिरायचिररात्रायचिरस्यचिरञ्चिरेणचिरादित्येतेवि
रार्थकाः।अस्तमितिविनाशे।आनुषक्आनुपूर्व्ये।अनुषक्अनुमाने।अम्रसशीघ्रसांप्रतिकयोः।स्थानेइतियुक्ते।वरमितीषदुत्कर्षे।सुदिशुक्लपक्षे।वदिकृष्णपक्षे।इत्यादि।
वेतिसमुच्चयादिषु।वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसमुच्चये।हेतिप्रसिद्धौ।अहेतिपूजायाम्।एवेत्यवधारणे।नयक्लृप्तौच।एवमितिउक्तपरामर्शे।नूनमितिनिश्चयेतर्केच।श
श्वदितियौनःपुन्येनित्येसहार्थेच।युगपदितिएककाल्ये।भूयस्पुनरर्थेआधिक्येच।कूपदितिप्रश्नेप्रशंसायांच।कुविदितिभूयर्थेप्रशंसायांच।नेदितिशङ्कायांप्रतिषेधविचारसमु
च्चयेषु।चेदितियद्यर्थे।चण्अयंचेदर्थे।णित्।समुच्चयादौत्वननुबन्धः।कच्चिदितिदृष्टप्रश्ने।यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु।नावकल्पयामिनमर्षयेगर्हेआश्चर्यंवा यत्रभवान्वृ
षलंयाजयेत्।नहेतिप्रत्यारम्भे।हन्तेतिहर्षविषादेअनुकम्पायांवाक्यारम्भेच।माकिः।माकिंनकिरितित्रयोपिवर्जने।माङ्नञौस्वरादिषुउक्तौ।इहपाठस्तुनिपातत्वार्थः।तेनआद्यु
दात्तत्वंसिद्ध्यतीतिप्राञ्चः।तच्चिन्त्यम्।फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः।यदप्याहुः।सत्त्ववचनानामपिअव्ययसञ्ज्ञार्थं स्वरादिपाठइतितदपिचिन्त्यम्।लक्ष्मीवाचकस्यापिमाशब्दस्याव्य
यत्वापत्तेः।तस्मादुभयत्रपाठेफलंचिन्त्यम्।यावत्तावत्एतौसाकल्येवधिमानावधारणेषु।साकल्ये।यावत्कार्यंतावत्कृतम्।अवधौ।यावद्गन्तव्यंतावत्तिष्ठमाने।यावद्दत्तंतावद्भुक्त
म्।अवधारणे।यावदमत्रंब्राह्मणानामन्त्रयस्व।त्वैविशेषवितर्कयोः।द्वैवितर्के।न्वैइतिपाठान्तरम्।रैदानेअनादरेच।रैकरोतीदानीत्यर्थः।त्वंरैकिंकरिष्यसि।श्रौषट्वौषट्एतौहविर्दाने।
स्वाहादेवताभ्योदाने।स्वधेतिपितृभ्यः।श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्रपाठःस्वरभेदार्थः।तुमितितुङ्कारे।गुरुंतुङ्कृत्यहुङ्कृत्य।तथाहिनिदर्शने।खलुनिषेधवाक्यालङ्कारनिश्चये
च।किलेतिवार्तायामलीकेच।अथेतिमङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु।अयंस्वरादिरपितेनमङ्गलवाचकस्यसत्त्वार्थत्वेप्यव्ययत्वंसिद्ध्यति ॥
न्यङ्स्वरौस्वरिताविति फिट्सूत्रेणस्वरितत्वात्तनाच्चहोतानव्यः तिरः पुरू चिदश्विनेत्यादौसनात्तिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च ॥

निर्मूलत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादितिभावः ।

तथाचश्रीहर्षः।उदस्यकुम्भीरथशातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे।यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजांपुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूवताम्।अत्रहिअथस्न पयांबभूवेत्यस्यमङ्गलस्नपनंचकारेत्यर्थः।निपातस्तुस्वरूपेणैवमङ्गलंमृदङ्गध्वनिवत्।सुष्ठुस्वरभेदार्थः पाठः।स्मेत्यतीतेपादपूरणेच।आदहेत्युपक्रम हिंसाकुत्सनेषु।अवदत्तमिति।दहानुपसर्गत्वादचउपसर्गात्तदितिनभवति।अहमितिसुबन्तप्रतिरूपकम्।एतेनगेयेकेनविनीतौवासितित्याख्यातम्।युवामर्थेहिवामित्यव्ययम्।अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकम्।एवमसीत्यहमर्थे।त्वामस्मिवच्मि।आहेत्युवाचेत्यर्थे।आसेतिबभूवेत्यर्थे।इत्यादि।अइतिसंबोधनेधिक्षेपेनिषेधेच।आइतिवाक्यस्मरणयोः।इइतिसंबोधनजुगुप्साविस्मयेषु।ईउऊएऐओऔसंबोधने।पशुसम्यगर्थे।पशुमन्यमानाः।शुकंशैक्षे।यथाकथाचेत्यनादरे।पाट्प्याट् अङ्गहेहेभोःयेएतेसंबोधने।घेतिहिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु।विषुनानार्थे।एकपदेइत्यकस्मादित्यर्थे।पुतकुत्सायांहेतौ आतइतीपीत्यर्थे।आकृतिगणइति।तद्यथा।यत्ततइतिहेतौ।आहोस्वित्विकल्पे।सिमसर्वतोभावे।कंपादपूरणे।सुकमतिशये।अनुकंवितर्के।शंबट्अन्तःकरणेआभिमुख्येच।वपादपूरणेइवार्थेच।दिष्ट्येत्यानन्दे।चइचाइप्रियवाक्येहुमितिभर्त्सने।इवेतिसादृश्ये।अद्यत्वेइदानीमित्यर्थेइत्यादि।अत्रेदमवधेयम्।स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपियेषांनिपातस्वरोदृष्टस्तेचादिषुअन्येस्वरादिषुस्वरद्वयभाजस्तूभयत्रबोध्याः।यथाउतशब्दः स्वरादिषु।इड्योनूतनेरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्।यत्तुउतशब्दस्यस्वरादितामुक्त्वानिपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्यसमादधुस्तद्भसात्स्वरादेरनिपातात्।अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च।यदपिकाशिकायामुक्तम्।स्वरशनैस्त्रऋधक्दिवारथानक्तमित्यादयोन्तोदात्ताइति।यच्चसनत्सनात्एवमादयआद्युदात्ताइतितत्सर्वंप्रामादिकम्।लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेतिशब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितम्।तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।सर्वेति।वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः।नेति।किंतुएकवचमेवोत्पद्यतेइतिभावः।तद्धितःकिम्।एकः।द्वौ।त्रयः।असर्वेत्यादिकिम्।औपगवः ॥

म.श. १११ सिद्धान्तादिति। व्यत्ययेनयगभावइतिभावः। अन्तग्रहणमिति। मेजस्याकृतो विशेषणात्तदन्तलाभेसिद्धेइत्यादिः। लक्षणेति। क्वचिद्वर्णग्रहणेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिज्ञाप कंचतदनित्यत्वमात्रज्ञापकमितिभावः। भूतमिति। भूतशब्दः पैशुन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वेशब्दान्तरसन्निधानोत्तरंटापिल

रुक्मेजन्तः। जीवसेइति। तुमर्थेसेसेनिति असेप्रत्ययः। पिबध्यैइति। तैनैवशध्यैप्रत्ययः। पाघ्रेतिपिबादेशः। घस्वाहुः। कर्त्तरिशबिति। तद्भसात्। अव्ययकृतोभावेइ तिसिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेहन। आधये। चीकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिपरिभाषाभ्यांसिद्धेतयोरनित्यत्वज्ञापनायेद म्। क्त्वातोसुन्कसुनः। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिणोभावलक्षणेस्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यः तोसुन्। विसृपइति। सृपितृदोः कसुन्। आबुग्रहणमिति। तथाचवा र्त्तिकम्। अव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यंलिङ्गाभावादिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तुस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणादितिपक्षंगृहीत्वाबोध्यः। सचनस्थितः। भू तमियंब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। अलिङ्गत्वेआथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। सदृशमिति। लिङ्गकारकेतिविभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापराविति भावः। यथावाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुः। वगाहइति। आदिरेवाकारोलुप्यतेनान्त्यः। अपिनासाहचर्यात्॥ इत्यव्ययानि॥ खट्वेति। अभ्रू पुषिलटिखटिकणिविशिभ्यःक्वन्। पञ्चाजीति। नचतदन्तविधिविरहादेवटाब्नेतिवाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिज्ञापनात्। मूषि केति। वृश्चिकृषोःकिकन्नित्यधिकारेमुषेदीर्घश्चेतिकिकन्निदुकारमध्योमूषिकशब्दः। यस्तुमुषस्तेयेइतिदीर्घोपधात्सञ्ज्ञायांकुन्निमूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्ततोप्ययंटा प्प्रत्ययस्यादितीत्वमितितुविशेषः। यत्तुकुन्नन्तोसौअजादिगणेपाठंनप्रयुङ्क्ते। तस्यजातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्। सञ्ज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः॥

स्येलक्षणस्येतिन्यायेननपुंह्रस्वइतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥ अनुपसर्जनाधिकारेणचेति। तस्यहिबहुकुरुचराव्यावर्त्याएवंचवनोरचेत्यत्रेवात्रापितदन्तविधिरितिभावः॥ राम: ११२

जातित्वानपायादिति।कुनादिविधौसञ्ज्ञापदेनरूढिरेवगृह्यतेनतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपंसञ्ज्ञात्वंगृह्यते।अतएवघ्रःसञ्ज्ञायामित्यादिनाव्याघ्रादिसिद्धिरितिदि
क्।गौणीवृत्तिरिति।लाक्षणिकत्वापरपर्यायंगौणत्वमित्यभिमानेनेदम्।सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेववागौणत्वम्।गौणमुख्यन्यायश्चपदकार्यविषयः।तएवा
जस्यस्त्रीअजेत्यर्थःजेत्येवेति ———————————————— सिद्धान्तेतुजातिरित्यावश्यकमितिबोध्यम्।जा
त्यन्तरेइति।ब्राह्मणादुग्रजातिकान्यायामुत्पन्नेआभीरजातावित्यर्थः।नृपात्शूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या।नतुशूद्रत्वंतत्रास्ति।अतएवशूद्रसधर्माणस्तेइत्येवस्मृतिषूक्तंनतुशूद्राइति।

तच्चिन्त्यम्।व्याघ्रीत्यादिवत्सञ्ज्ञात्वेपिजातित्वानपायात्।भस्त्रफलेति।भस्त्रेवफलानियस्याइतिविग्रहः।ङ्याापोरिति।एतच्चफलनिष्पत्तावितिधातौमाधवग्रन्थेस्थितम्।भाष्ये
तुप्रायेणादीर्घएवपठ्यते।प्रत्यक्पुष्पेति।पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्।तेननसत्प्राक्काण्डेतिपाठोनादर्तव्यः।शूद्राचेति।शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति
जातिश्चेत्।महत्पूर्वस्तुन।जातिश्चेदितीहापिसंबध्यते।पुंयोगेत्विति।पुंयोगोदाम्पत्यरूपएवेतिननियमः;किंतुजन्यजनकभावोपि।तेनवैश्याशूद्रौस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौस्मृ
तावितिसिद्धम्।महाशूद्रीति।आभीरीतुमहाशूद्रीजातिपुंयोगयोःसमेत्यमरः।अत्रेदमवधेयम्।अजादिगणेशूद्रेत्येवपाठ्यम्।जातिरितिव्यर्थम्।मुख्येकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्ष
णोङीषेवबाधिष्यते।पुंयोगेहिगौणीवृत्तिः।अमहदित्याद्यपिव्यर्थम्।महाशूद्रशब्दोहिविशिष्टएवजात्यन्तरेवर्तते।तत्रावयवस्यानर्थकतयाशूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्
टापःप्रसङ्गएवनास्ति।यातुमहतीशूद्रातत्रमहाशूद्रेतीष्यतएव।कुञ्चेत्यादित्रयोमीहलन्तादित्येके।क्रुञ्चानालभेतउष्णिहककुभौइत्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादन्ताअपिभाष्येस्वीकृताः।
इष्यतएवेति।अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थंनैतदितिभावः।भाष्यवार्तिककारौतुशूद्रजातिवृत्तित्वेनतांजातिंतत्रारोप्यशूद्रशब्दप्रयोगइति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्यसत्त्वादस्त्येवटापः प्रा
प्तिरित्यमहत्पूर्वेति।शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्रशब्दादेवटाप्स्यान्नतुतदन्तादितिनदन्तविधिज्ञापकतापिभाष्योक्तानासंगता।अतएवशङ्खेन्नमातृजात्यारोपेणैवब्राह्मणक्षत्रि
यवैश्यैःक्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाःक्षत्रियवैश्यशूद्राएवेत्युक्तम्।नत्रजातिरित्यस्याभावेपूर्वजातिमात्रविवक्षयाकुक्कुटाण्डवत्शूद्रशब्देनसमासेततःस्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति

निषेधेनटापूनस्यादितिमत्वेतद्दूष्यत्वाविस्तरः।

ख्युत्यादितश्चेति। न्यासकृतेतिशेषः। इदंख्युत्पादनमप्रामाणिकम्। अत्रत्यभाष्यासंमतेः॥ दधातेः क्वनिबिति॥ घुमास्थेतीत्वम्॥ पावान इत्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्य ईत्वमत्र
कारादावित्यस्यतत्रैवभाष्येप्रत्याख्यानात्। स्थः कचेतिसूत्रभाष्यस्थेशंस्थाइत्यत्राम्बाबेतिसूत्रभाष्यस्थेसव्येष्ठाइत्यत्रचस्यसिजित्यतोवाग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यव्यवस्थि
तविभाषाश्रयणात्तद्भावः। तत्रविजेवेत्यन्ये॥ अतएवधीर्द्धायतेर्दधातेर्वेतिध्यायतेः संप्रसारणमितिवार्तिकस्थंभाष्यंसंगच्छते॥ घुमास्थेत्यत्रहलीत्यस्यानजादावित्यर्थात्त्व

पुंयोगेपीति। यदाज्येष्ठादयः प्रथमजातादौवर्तन्तेतदाअदन्तत्वादेवटाप्सिद्धः। यदातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्यादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङीष्प्राप्तः सोऽनेनबाध्यतइति
सूचयितुमपिशब्दः। मूलान्नञः। नञः किम्। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियम्। उगितश्चभवतीति। सर्वादिषुभवतुइत्युदित्पठितः भातेर्डवतुरितिख्युत्यादित
श्च। शत्रन्तात्तुङीपिशप्श्यनोरितिनित्योनुम्। वनोरच। सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अतिधीवरीति। दधातेः क्वनिप्। शर्वरीति। शृधातोर्वनिप्। गुणेकृतेहशन्तात्परत्वेपि
हशन्ताद्विहितत्वाभावाद्ङीब्रयोर्निषेधोन। अवावेति। न्यासकारस्तुप्रायिकोयंनिषेधः। तेनअवावरीत्याह। नत्वेतद्भाष्यादौदृष्टम्। पक्षेडाबिति। तथाचद्विवचने। बहुधीव
र्यौ। बहुधीवानौ। बहुधीवेइतिरूपत्रयंभवतीतिभावः। टाबृचि। पूर्वेणप्राप्तस्यङीपोपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षेणेदम्। यदितुयथोद्देशंषट्सञ्ज्ञायदिवाउप
देशकालेस्वान्तेतिव्याख्यानंतदाअसिद्धत्वोपवर्णनंनोपयुज्यतइत्याहुः। वस्तुतस्तुयथोद्देशपक्षेपिअसिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंहिस्थानिव
त्सूत्रेपठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेसर्वपदादेशाइत्याश्रित्यआनुमानिकोप्यादेशः स्थानिवदितिवाव्याख्यायते। उभयथापिअत्विधौनतत्सूत्रप्रवृत्तिः ॥

त्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेपिप्रत्ययलक्षणकार्यंसुलभमितिदिक्। निषेधोनेति। वनोनहशइतिवार्तिकेविहितविशेषणस्येदमेवफलमितिभावः। नत्वेतदिति। अप्रामाण
मेतदितिभावः। व्याख्यानमिति॥ उपदेशइतिवक्तव्यमितिवदतोवार्तिककारस्येतिभावः॥ आनुमानिकोपीति। एरुरित्यनेनतेस्तोरनुमानादितिभावः ॥

एतच्चाकरे इति॥अत्राहुर्विवीजं तु षट्त्वं नात्यर्थमिति तदाश्रयविधीनां नाप्त्विविधित्वमिति॥सिद्धे इति॥एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः॥ङीपेति।ऋन्नेभ्य इति विहि
तेन।अनो योसौ विकल्प इति।अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः॥अन इति सूत्रेप्यन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वाद्विकल्पनियमलाभोऽन्यथा स नित्यार्थो विधिरेवस्या
दिति भावः॥स उपधेति।स उपधालोपिनोनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः।निषेधार्थमिति।योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः॥इत्येव ङीबिति।नि[illegible]शास्त्रा
णां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्।तेनेति।अन उपधेत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः।ऋन्नेभ्य इति।अस्यान्यथेत्यादिः।अन उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः।प्रकरणान्तरस्थे

एतच्च ३।आकरे स्पष्टम्।बहुयज्वानाविति।न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी तेन अन उपधालोपिन इति न प्रवर्तते।डाबुभाभ्याम्।ननु निषेध
डापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः।सत्यम्।अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते।तत्र मन इति निवृत्तम्।अनो बहुव्रीहेर्ङीब्वा स्यात्।ङीपा सह विक
ल्पलाभार्थमिदम्।अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम्।अनो योसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति।तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनि निषे
धार्थमिदम्।बहुराज्ञीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप्।तेन बहुधीवरी सिद्ध्यति।ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तर
स्थेन ङीपि कृते न सिद्ध्येत्।ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न।उभयविधौ गौरवात्।किं चैवमपि ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः ॥

नेति।तेनानन्तरत्वं बोधितम्।गौरवादिति।मम तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः।ननु वनो र चेत्यस्योभयविधा
यकत्वेऽनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुत येनेति न्यायेन ऋन्नेभ्य इत्यस्य,नाद्य इत्याह।किं चेति।अन उपधेत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः।किं चैवं ब
हुश्वेत्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीबापत्तिः।किं च बहुव्रीहौ वेति वार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपर्वन्शब्दे ङीब्रयोरापत्तिः।सिद्धान्ते त्वन उपधेत्येतत्प्रापितङीबनुवादेन
रभावस्य तेन विधानान्न दोषः॥एतेनान्यपक्षो बाध्यसामान्यचिन्तयोभयबाधकमिति पक्षश्चापास्तः॥बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन्शब्दे ङीब्रयोरापत्तेरिति दिक् ॥

इत्यस्यानन्तरमिति। अनो बहुव्रीहेर्ङीबुभाभ्याम्। अनुपसर्जनात् उपधालोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः॥ यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबंधो दुर्घटः। अतएव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीब्न॥ ग्रहणं चेति। चेन बहुव्रीहेर्वेत्यस्यापि संग्रहः॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः॥ इत्युक्तमिति। डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यामिति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः॥ पूर्वेणेति। उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः। अकच्विनस्यादिनि। तदकारो हि पचनकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवायीति भावः। यत्नसाध्य इति। एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। सन्निहितत्वात्साक्षाद्दुद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः॥ तत्र सामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति सन्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितम्। तद्यथा। अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्विति। अनउपधा। बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्नन्तादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ डाबन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविवक्षायां तु एनिकाश्चरम्नीत्यादावकच्विनस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः। आपि पर इति। एतच्च अकारस्य विशेषणम्। तत्र सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति। न तु रथकट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति ॥

शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेण व्यवधानं सह्यते। आ अकारयोस्त्वेकादेशे कृते चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि श्रौतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः। अवे [illegible]ब्देनात्वजातिग्रहणम्। तेनैनिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। अतएव नयासयोरितिचरितार्थम्। त्रिचतुरादीति। श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः। आद्याकारस्येति। इदं च कात्पूर्वस्येत्यंशेऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोद्ध्यम् ॥

वचनसामर्थ्यादिति। श्रोताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। साक्षादनूद्यमानविशेषणतयावानूद्यमानस्येत्यर्थः। विशेषणेषु, आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अ
स्यैतैरुक्तमिति शेषः। अनेनतत्रसूत्रे एतस्यैवज्ञापकत्वं वर्णयतोत्रचैवं वदतस्तव पूर्वापरविरोध इतिभावः॥ यदित्वन्तरङ्गत्वेनस्यानसंबन्धलाभ इत्यर्थः, षष्ठीस्या
नेइत्यत्रभाष्येस्पष्ट इतिस्थानेग्रहणं व्यर्थमेवतस्यपरिभाषालभ्यत्वाभावे नज्ञापकासंभवात्। वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तुमालादीनांचेतिज्ञापकात्, तद्वि
प्रस्थेऽवृद्धमितिपर्युदासेप्राप्तेआरभ्यतेअनुवादेइतिचनिर्मूलम्। यद्वाइक्परिभाषाच परिभाषयोर्विधीयतेइत्यध्याहारात्तत्रतस्याअप्रवृत्तिरनुवादेइतिचतद्विषयमे
तदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापिपर इति। ककारविशेषणत्वेतु विवक्षितेआपूपरात्ककारात् पूर्वस्यात इत्यवक्ष्यत्। यत्तुप्राञ्चः। आपीति ककारविशेषणं
सर्विकेत्यादौतु एकादेशस्यस्थानिवद्भावादकारेणव्यवधानेपिवचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्न। रथकट्यादावतिप्रसङ्गात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात्। न
चनिर्दिष्टपरिभाषयानिस्तारः। अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणेष्विति हितदर्थः। अत्रच उदीचामात इतिसूत्रेस्थानेग्रहणं लिङ्गम्। फलन्तु
वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीतिविधीयमानस्येतोविशेषणमिति। तत्तुच्छ्वीयः। आपीत्यस्याङ्गविशेषणत्वं त्वना
शङ्क्यमेव। रथकट्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात्। श्वाकेति। पचाद्यच्। स्यग्रहणंविस्पष्टार्थम्। ककारमात्रस्यप्रत्ययस्याभावादेवतात्स्यलाभात्। पूर्वस्यकिम्। सर्विके
त्यादौटाबेकादेशंबाधित्वाकात्परस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषणात् ॥
यत्एवाल्लोपोन इत्यत्रयजादिस्वादिपर इत्यस्यान्विशेषणत्वेपिअव्यवधानलाभ इतिष्यङ इतिसूत्रेभाष्येध्वनितंसंगच्छते इति विभाव्यतेतदासंनिहितत्वादिनैवा
पीत्यस्याकारविशेषणतेतिबोध्यम्। तत्स्थवीय इति। विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासंभवादितिभावः। अनाशङ्क्यमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवे श्रुतेनान्वयायोगादितिभा
वः। लक्ष्यविसंवादमप्याह। रथेत्यादि। तात्स्यलाभादिति। कान्तात्प्रत्ययादितितुनार्थः क्षिपकादीनांनिषेधस्यव्यर्थत्वापत्तेः ॥

म॰श॰ ११४

अपवादे इति॥ येननाप्राप्तिन्यायेन बाधकविषये तेनैव न्यायेन बाधसिद्धेरिति भावः। प्रत्ययस्थेकीति। प्रत्यये कीत्येवमुक्ते नयासयोरिति ज्ञापकात् कादौ प्रत्यय इति नार्थ इति बोध्यम्
एवं चाप्यरस्य प्रत्ययस्थे ककारपरस्य चात इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादाप्यरत्वांशे ककारव्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः॥ विग्रह इति। दक्षिणा पश्चादिति त्यक्। अन्यथा। दिग्वाच
यत्तु वार्णादाङ्गं बलीय इति परिभाषया एकादेशो बाध्येत इत्याहुः। तन्न। अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्फलत्वात्। वस्तुतस्तु प्रत्ययस्थे किदिति सप्तमीनि
र्देशएवोचितः। पूर्वग्रहणं च सुत्यजम्। अत इति तपरः किम्। कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः। धाका। राका। मामिकेति। केवलमामकेत्यादिना सञ्ज्ञाछन्दसोरेवेति नियमा
न्ङीप्। त्यकृत्यपोरिति। उदीचामातस्थान इति विकल्पस्यापवादः। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा। आजन्तः। दक्षिणाभवेति विग्रहः। यत्तु दक्षिणस्यां दि
शि भवेति प्राचा विगृहीतम्। तन्न। त्यब्विधौ अव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात्। अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च। यत्तु समा
से एव पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते। त्यकिकिनिचेत्यादि। ढौ टापू। ततो ज्ञातादर्थे कः केण इति ह्रस्वः टाप्। इहत्यिकेति। अव्ययात्त्यप्। नयासयोः। अत्र न्यासकारः। याद
त्येतस्योदीचामातस्थान इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यमिति। तन्न। आन्नस्थाने दूत्यंशस्येहाभावात्। यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह। यत्तदोरिति। स्वरूप
स्याविवक्षायां फलमुदाहरति। यकां तकामिति। यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितम्। उपत्यकेति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः। क्षिपकादीनां
च। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः। ततो ज्ञातादौ कः। चरभेदने। पचाद्यच्। ततः कः। तारकेति। तरतेर्ण्वुल्। ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनि
का च। वर्णका प्रावारविशेषः। तन्तूनां विकारस्तान्तवम्। औरञ्। अन्यत्र वर्णिकेति। ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या। स्तोत्रकर्त्री च। वर्तयतीति वर्तका। शकुनौ॰ न्यत्र
वा। अन्यत्र नित्यमेव। पितरश्चताः देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत् ॥
कस्यापि ग्रहणे। चेन साहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः॥ इहाभावादिति। अकचः सत्त्वादिति भावः। प्रावारविशेष इति। वर्णयत्याच्छादयतीति व्युत्पत्तेः ॥ रामः ११४

ञागरूके इति। स्थाने पदाभावेप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यम्॥ प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः। विशिष्य तदनुपादानात् कथं
तल्लाभ इति चिन्त्यम्॥ इच्छन्तीति। तद्भाष्यादावदर्शनादयुक्तम्। शुभंयाः विच् ततः क इति। नदीसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादादन्तेभ्यः क्विपो नभिधानादित्युक्तेः। तत्र हि
भ्रमन्ति ब्राह्मणाः यस्यां सा अष्टका। इष्यशिभ्यान्तकन्। अष्टिकान्येति। अष्टौ परिमाणमस्याः। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे ऽध्यारोप्य एक
पूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। साङ्काश्यिकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं साङ्काश्यम्। वुञ्छण्णादिसूत्रेण संका
शादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च साङ्काश्यभवा स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत, तस्मादात इत्युक्तम्। ननु यथायमकारो नाकार
स्थानिक एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको नेति द्व्यङ्गविकलमेतत्। अत्राहुः। सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते। अस
ति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावल्लभ्येत ततः साङ्काश्यिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानेशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठी
त्वं गम्यताम्। न च वुञः स्थानेऽयमिति वाच्यम्। अक इति समुदायस्य तथात्वेपि अकाररूपावयवस्य तथात्वात्। वुञो यकपूर्वत्वाभावाच्च। न हि तस्यामवस्थायां यस्येति लोपो लभ्यते। किं च
प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थविहितस्य वुञादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव। अश्विकेति। कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्येऽश्वशब्दमपि पठन्तोऽस्यापि विकल्पमिच्छन्ति। शुभंयातीति शुभंयाः। वि
च्। ततः कः। केऽणः। शुभमिति मान्तो निपातः। सुष्ठु नयो यस्याः सुनया। ततः कः। भस्त्रैषा। तदन्तेति। आङ्गत्वादिति भावः। एवं चेति। उक्तं च हरदत्तेन। अत्रात स्थान इत्येतत्स्व
शब्दस्य विशेषणम्। संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः। काकचोः सतोः। द्वैषयोः संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता। सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् इति। इह स्वश
ब्दस्येत्यस्यानन्तरमत इति शेषो बोध्यः। एतच्च इह मूले ध्वनितम्॥ ७ त्यायस्माविति पदे आदन्तलक्षणो विज्ञुक्तो न तु क्विप् इत्याहुः। कै यटस्तु शुभंयातीति क्विप्। शुभमिति निपातो
ऽज्ञाताद्येकः केण इति ह्रस्व इत्याह। मूलेऽपि ध्वनितमिति। स्वशब्दस्यातो विशेषणमित्यादिना भवत्युदाहरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः ॥

स्विकाचामितीति।स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिकेके इत्वेसाधुः।नह्यकच्अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः॥व्याचक्षाणा इति।अकचमुक्त्वावैकल्पिकमित्वंव्याचक्षाण इत्यर्थः।स्त्रीत्वमेवनास्तीति।
स्वोज्ञातावात्मनिस्वंस्त्रियात्मीयेस्वोस्त्रियांधनेइतिकोशादितिभावः।सञ्ज्ञाविषयकमिति।सञ्ज्ञायाअपिसञ्ज्ञापूरण्योश्चेतिपुंवत्वनिषेधेनभाषितपुंस्कत्वबोधनादभाषितपुंस्का
त्वेत्यनेनन सिद्धिरितिभावः।अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयंचेत्तपिबोध्यम्॥उपलक्षणमिति।भस्त्राशब्दसाहचर्येणव्याख्यानेनचश्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्यग्रहणमतएवैषाद्वे
एवंचहंसततैर्मनिहितंचरन्तंमुनेर्मनोवृत्तिरिवस्विकायामितिश्रीहर्षश्लोकेभस्त्रैषेतिवैकल्पिकमित्वमितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्या इतिभावः।आत्मीयायामिति।आत्मज्ञातिध
नेषुतुस्त्रीत्वमेवनास्तीतिभावः।यत्तुज्ञातिधनयोःस्वकास्विकेतिरूपद्वयमाकरेस्थितमित्याहुः।तच्चिन्त्यम्।तादृशस्याकरस्याप्रसिद्धेः।लिङ्गानुशासनविरोधा
च्च।यत्तुस्वकास्विकेतिकाशिकायामुदाहृतंतत्सञ्ज्ञाविषयकंनतुज्ञातिधनविषयकम्।यदपिस्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितोलिङ्ग·वचनान्यतिवर्त्तन्ते इतिपरिज
हुः।तदपिचिन्त्यम्।उक्तरीत्याकप्रत्ययान्ताट्टाप्सम्भवेप्रकृतेरस्त्रीलिङ्ग·तयाआतस्थानेइत्वंशस्यदुरुपपादत्वात्।प्रत्युदाहरणान्युक्त्वाउदाहरणान्याह।निर्भ
स्त्रिकेत्यादि।निष्क्रान्ताभस्त्रायाःनिर्भस्त्रा।उपसर्जनह्रस्वः।टाप्।ततोऽज्ञातेकः।कृतषत्वेति।सूत्रेविकृतनिर्देशोविवक्षितविषयोनतुन्यासयोरितिवदुपलक्षण
मितिभावः।स्त्रीलिङ्ग·निर्देशादजादयःस्त्रीलिङ्गाएवगृह्यन्ते।तेनेहन।शुभोजोस्याःशुभ्राजिका।जानातीतिज्ञः।प्रियोज्ञोऽस्याःप्रियज्ञिकेति।अभाषित।——वि
हितविशेषणतयाव्याख्यायाःफलमाह।बहुव्रीहेरिति।नित्यमिति।अस्यविकल्पस्याप्रवृत्तेःप्रत्ययस्थादित्युत्सर्गएवप्रवर्ततइत्यर्थः।परविशेषणत्वेत्वयंविक
ल्पःस्यादितिभावः।बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणंतेनातिखट्विका।निःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेव ॥ ७ नञ्पूर्वेउदाहरणमितिभाष्येप्येषेत्येवोक्तम्।अन्य
थाएतद्धीत्येववदेदितिभावः।शुभ्राजिकेति।बहुव्रीहेशापिततःस्वार्थिकः कइतिभावः।एतेनातःस्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम्॥परविशेषणेत्वेत्विति।[illegible]स्य
भाषितपुंस्कत्वेपितदवयवस्यखट्वशब्दस्यतथात्वेनततःपरत्वात्परविशेषणेदोषःस्यादेवेतिभावः ॥

ह्रस्वपक्षे इति॥बहुजसख्वट्वाजसित्यवस्थायांकपिसुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेनभागद्वयस्यसुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायांसमासान्तादिति शास्त्रबलात्कबन्तस्यैवसमासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया न्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावा द्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वाभावेकेणइति ह्रस्वत्वेचनकपीतिनिषिद्धेआपोन्यतरस्यामितिह्रस्वेकपःप्रागवर्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्कादिति तत्वेनतत्स्थानिकाकारस्यायंविकल्पः ह्रस्वाभावेतुबहुखट्वाकेतीतिभावः।प्राञ्चआहुरिति।नचस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्रदोषः।अनुपसर्जनाधिकारेणतदन्तविधिःस्त्रिया मित्यस्यस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्चज्ञापनेनादोषात्।अतएवधीवानमतिक्रान्ताअतिधीवरीसिद्धाति।प्राधान्येनतद्विशेषणतायान्याय्यत्वाच्च।अनुपसर्जनादितितुगृह्यमाणस्यैव

शैषिकेकपीति।आपोन्यतरस्यामितिह्रस्वपक्षेइतिभावः।अभिव्याप्येति।अतएवबहुयुवाशालेत्यत्रयूनस्तिरुपसर्जनत्वान्नेतिप्राञ्चआहुः।टिड्ढा।इहवृत्तिकृतासूत्रेख्युनपक्षिप्तः।

औत्सीति।उत्सेभवा।उत्सादिभ्योञ्।नचशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीनासिद्धमिदमितिवाच्यम्।तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः।अन्यथापुंयोगेपिस्यात्।एतेनइहअञ्ग्रहणंस्पष्टार्थमितिप्राचोग्र

न्थः प्रत्युक्तः।इहानेकंवाक्यंतत्रअनुपसर्जनमण्योकारस्तदन्तादितिव्याख्यानान्नेह।आपिशलमधीतेआपिशलाब्राह्मणीति।अत्रहिप्रोक्तार्थेऽण्उपसर्जनम्।अद्ध्येत्रणतुलुप्तः।

वर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणम्।अतष्टाबेवभवति।ताच्छीलिकेति।अयंभावः।शीलंछत्रादिभ्योणइतियोणस्तस्मिन्अण्कार्यंभवति।कार्मस्ताच्छील्येइतिज्ञापकात्।अनेनहिअन्नि

तिअणिविहितंप्रकृतिभावंबाधितुंटिलोपोनिपात्यते।चौरीति।चुराशीलमस्याः।हलस्तद्धितस्य।उपधाभूतस्येति।ननुयस्येतिचेतियञोकारलोपेकृतेयकारस्यईकारपरत्वमस्त्येव।

किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या।नचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः।यलोपेतन्निषेधात्।मैवम्।यलोपेकार्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्॥७ विशेषणम्।अतएवकौम्भकारेयसिद्धिः।अन्यथाकुम्भका रेयोप्यापद्येतकुम्भेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्थस्यापिस्त्रीत्वेनयोगात्तनोङीपिकुम्भेनैकार्थीभूतस्यापिविशिष्टस्यापत्येनयोगेतस्यायोगस्यवक्तुमशक्यत्वात्तेनापियोगेकदाचि त्ततोढकिविशिष्टस्यतन्निरूपिताङ्गत्वाभावेनकुम्भशब्दोकारवृद्ध्यनापत्तेः॥निष्कृष्टैकार्थीभावस्यैवप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनमानम्।समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापितस्यैवसत्त्वात्।नचसमुदायाङ्डी व्यपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनटादिनियमाभावेनकदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तवापीतिवाच्यम्।एतदधिकारसामर्थ्यादेवतदादिनियमाभावेनाधिकस्यैवकार्यबोधात्ते ननुन्यूनस्येत्यदोषादिति

तदाशयो विस्तरस्त्वन्यत्र बोध्यः। पुंयोगे पिंस्यादिति। इष्यते तु ङीषित्यर्थः॥ प्रत्युक्त इति। अनेनैव सिद्धे तत्राञ्ग्रहणं तु तस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षण ङीष्बाधनार्थमिति बोध्यम्। अत्र हीति। नचैवमनुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्यमूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम्। लस्यानुसारिव्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतयापि तद्द्वारणसम्भवात्। तस्माद्दुकुरुचरित्येव तद्व्यावर्त्यम्। तच्च तदन्तविधिं विना नोपपद्यत इति तज्ज्ञापकत्वं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वं चेति बोध्यम्। तत्करणे एतद्व्यावृत्तिरपि अनेनैव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रह
अनपत्येति। यद्यप्यपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्तादृशश्च गर्गादियञेव न तु द्वेवायञ्। तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात्। अत एव भाष्यकृ
ताकञ्छक्ररपोयञश्चेति गर्गादिभ्यः अयञिति च अकारः प्रश्लिष्टः। यस्कादिभ्यो गोत्रे ऽयञञोश्चेति सूत्रे प्येवम्। प्राचां ष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थम्। नन्वनुक्तं विनापि षि
त्करणसामर्थ्यादेव ङीष्भविष्यति। एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित् ष्फ इति ज्ञापयति। यञन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात्। तेन आसुरेरु
पसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिद्ध्यति। आयने। फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम्। फिनोनित्करणसामर्थ्यात्। कौरव्या। कथं तर्हि यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवै
तावनिकः स्मय इति भट्टिः। अत्राहुः। कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम्। इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति तस्येदमित्यण्। कुमारीति। प्रथमवयोवाचीए
षशब्दः। नत्वनूढत्वप्रयुक्तः। वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः। त्र्यनीकेति। त्रयाणामनीकानां समाहारः। अत्राजादिराकृतिगणत्वात् टाबिति त्र्यनीकाधिकरणो मीमांसकाः। पञ्चा
श्वेति। नन्वत्र द्विगोरिति ङीप्माभूत् ठगन्तत्वात्तु स्यादेवेति चेत्। न। ठको यो ऽकार इति व्याख्यानात्। द्विबिस्तेति। सुवर्णबिस्तौ हेम्नोसे इत्यमरः। आचितो दशभाराः स्युः॥
णमित्याशयात्। अण्कार्यमिति। ङीबित्यर्थः। ताच्छीलक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणमिति णे दाण्डेत्येव। अकारः प्रश्लिष्ट इति। तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानायेति शेषः॥ अभिजिद्विदे[illegible]त्यादि स
त्रे ऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेपि न तत्र ङीप्प्रसिद्धान्तेपीष्टः। संघाङ्केति सूत्रे एतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्या गर्गादियञ एव ग्रहणमिति भावः॥ एवमिति॥
अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः। प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति। तत्फलं च ङीषिति भावः। न च लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः॥ एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे नु

पस्थितेः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रातिपदिकत्वेपीतिभावः॥उच्चारणार्थइति।तेनद्रकआदेशासिद्धिः॥नित्करणेति॥असञ्जातविरोधन्यायसहकृतेनेत्यर्थः॥नत्विति।अल्पवयसो द्रु
यामपिप्रयोगादितिभावः॥गौणइति॥पुंसाऽसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगन्तत्वादिति।द्वाभ्यांशताभ्यांक्रीताद्विशतेत्यादौनिषेधश्चरितार्थोऽत्रहिकनोलुक्।कम्बल्यमिति।अप्र
रिमाणत्वेप्येतयोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विस्तकम्बल्ययोरेवेति।तेनान्यत्रोन्माने द्विपलीद्विनिष्कीत्यादिसिद्धिः॥श्रुतत्वादिति।अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
द्विकम्बल्येति।द्वाभ्यांकम्बल्याभ्यांक्रीता। कम्बल्यमूर्णापलशतम्।कम्बलाच्चसञ्ज्ञायामितियत्।क्रीतार्थस्यठञोलुक्।द्व्याढकीति।द्वावाढकौपचतीति।आढकाचितपात्रात्खोन्य
तरस्याम्।द्विगोष्ठंश्चेतिखठन्भ्यांमुक्तेप्राग्वतीयष्ठञ्।तस्यलुक्।एतेनद्व्याचिताव्याख्याता।काण्डान्तात्।षोडशहस्तप्रमाणोदण्डःकाण्डम्।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
स्तथापिअन्तग्रहणेअसतिक्षेत्रइत्येतत्श्रुतत्वात्काण्डस्यैवविशेषणंस्यान्नतदन्तस्य।ततश्चेहापिस्यात्।द्वाभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमिताभ्यांक्षेत्राभ्यांक्रीताद्विकाण्डावडवेति।इ
हतुनस्यात्।द्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिरिति।अतोन्तग्रहणम्।मात्रचइति।यत्तुप्राचोक्तंद्वयसचोलुगिति।तन्न।प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेतिसिद्धान्तात्।द्विकाण्डीरज्जुरिति।नन्वि
हापरिमाणान्तादितिपूर्वेणनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दस्यायामपरतयाऽपरिमाणार्थत्वात्।परितःसर्वतःआरोहतःपरिणाहतश्चयेनमीयतेतद्धिपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
तुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्।यदाहुः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबह्यातुसर्वतइति।अतएवद्विहस्ताभित्तिरित्यत्रङीब्न।अत्रा
हुः।नियमार्थमिदम्।क्षेत्रेस्वनिषेधोयथास्यादिति।अतोद्विकाण्डीरज्जुरित्यत्रङीबेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्प्रमाणे।यद्यपिपुरुषशब्दोजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
इतिकर्मक्येप्रमाणेवर्ततएव।प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्।वृत्तौतुतत्स्वभावादेव।तथाचशूल्बसूत्रम्।पञ्चारत्निःपुरुषइति।द्विपुरुषीति।अत्रन्यासकारः।प्रमाणेलोद्विगोर्नित्य
मितिद्वयसचोलुगित्याह ॥ तत्कालेश्रुतत्वात्तेनैवसंबधेजातेपश्चात्तदन्तविधावपिपुनर्व्यापारेमानाभावइतिभावः॥इहापीति।इहैवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थका
ण्डशब्दस्तुतिर्यङ्मानमितिनतस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणेवर्ततएवेति॥परिच्छेदकेवर्त्ततइत्यर्थः॥तत्स्वभावादिति॥वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसचोलुगिति॥तस्यायंभावः।आयामोदैर्घ्यं

तद्बुद्धिविषयमितिपर्यूर्ध्वानुमानंवतत्यादिवारोपयेतमीमते
तदिदञ्चाविनिगमनाविरहादिति ॥

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति। तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात्। तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं न तूर्ध्वमानस्य। ऊर्ध्वं किलोन्मानमित्युक्तेरितिभावः॥ द्विगोर्लुगित्यं शोऽपि प्रमाणे इत्यनुवर्तते एवेति तात्पर्यम्। प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति। तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः॥ शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽपि परिच्छेदकत्वात्तत्त्वेन प्रसिद्धिरस्त्येव। अन्यथेति। न च प्रमाणे ल इत्यत्र समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः॥ आद्यपदयोरननुवर्तनेन वेत्यस्याप्य

तन्ना। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति सूत्रे पदमञ्जर्याम्। न चैवं द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचावपि नास्मात् स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात्। एवं पुरुषात् प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयत इति। तदपि चिन्त्यम्। मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियाव्याचक्षाणैरुक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति। तदपि विसंभोक्तिमात्रम्। उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत्। वस्तुतस्तु। पुरुषात् प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते। हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवं परतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयम्। प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। ऊधसोऽनङ्॥ ॐ संबन्धात्॥ लुक् स्यादिति॥ शमदत्वादाविवेति भावः॥ सामर्थ्यादिति॥ तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि सामर्थ्यात् प्रमाणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः॥ लुगप्याक्षिप्यत इति॥ इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमात्रम्। वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति ठञ् कृते [illegible] ति लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्यात्तदाक्षेपेन मानम्॥ तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम्॥

नादेशेनेति।अतएवऊधसोनकारोलिङ्गाधिकारेइति वार्तिककृतोक्तम्।एतेनलाक्षणिकत्वादस्यानोऽल्लोपोनइतिनस्यात्।कुण्डोध्न्यादिभ्यआचारक्किप्यात्मनेपदार्थंचङ्का रइत्यपास्तम्।अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानङ्ग्रहणेप्रतिपदोक्तपरिभाषायाआचारक्विबभावस्यचतदन्तेआत्मनेपदाभावस्यवाकल्पनात्।तदयुक्तमिति।अन्तर्वर्तीत्यत्रमनुपेक्ष प्रिरितिभावः॥तमुधेति।विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयत्तसंयोगइत्यस्यासंबन्धात्।अतएवाशायाःपतिराशापत्नीतितत्रोदाहृतंभाष्ये।आशापूरकत्वेनकस्याश्चित्तत्पतित्वमितिभावः॥सु
नादेशेनैवसिद्धेऽनङ्करणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्।दाम।बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेअन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्।संख्यादेरिति।स्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्ततइतिभावः।
केवलमामक।इत्यादीति।अद्यास्यांमामकीतनू।मित्रावरुणयोर्भागधेयी।अनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः।उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये।समानीवआकूतिः।आर्यकृती।सु
मङ्गली।शिवारुद्रस्यभेषजी।प्रत्युदाहरणंत्विति।यत्तुप्राचाअन्तर्वतीपतिवतीतिप्रत्युदाहृतम्।तदयुक्तमितिभावः।व्यस्तेकथमिति।यत्तुप्राचा समस्तेष्वुपचारइ
तिवर्णितन्तन्मुधेतिभावः।पूतक्रतोरैच।ऐकारआदेशः।नतुप्रत्ययः।उत्तरसूत्रेउदात्तइत्युक्तेः।नत्विति।अन्यथावृषाकपिशब्दोलघावन्तेद्वयोश्चबह्वषोगुरुरिति
मध्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति।अग्न्यादिषुत्रिषुस्थानेन्तरतमइत्येवसिद्धमितिप्राचांग्रन्थाविरुद्धोरत्नितिभावः।उदात्तेकारइति।मनुशब्दोह्याद्युदात्तः।शृस्त्वृस्निहीत्या
दौमनेरुप्रत्ययविधायकेसूत्रेधान्येनिदित्यधिकारात्।समासनिर्देशेनेतद्दर्शयति।उदात्तइत्यनुवर्तमानेसंबन्धानुवृत्तैरैकारेणैवसंबद्धातेनत्वौकारेणापीति।ततश्चयदु
क्तंप्राचाऐकारौकारउदात्तौस्तइतितदुपेक्ष्यम्।वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादितिभावः।मनायीति।मध्योदात्तम्।इतरद्वयमाद्युदात्तम्।एता।कर्बुरा।वर्णानामिति।एतः।शोणः।
शितिः।पृश्निः।पृषत्।इत्युदाहरणानि।त्र्येण्येति।अत्रउत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यअनुपसर्जनत्वमितिभावः।सञ्ज्ञात्वाभावश्छान्दसत्वाद्वा॥७७ क्तेरिति।प्रत्ययत्वेहिआ
द्युदात्तश्चेत्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः॥नत्वौकारेणेति।ततश्चसआन्तरतम्यादनुदात्तएवेतिभावः।इतरद्वयम्।मनावामनुरित्येतत्॥समस्तस्येति।एतच्चगृह्यवृत्त्यनुसारेणो
क्तम्।रिद्भ्रुणञित्यादाविवात्रापिगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीतिसूत्रभाष्यसंमतेपक्षेत्रिषुस्थानेषुएनीत्र्येणीतिबोद्धम्।छान्दसत्वाद्वाङीप्।तस्यनयन्संज्ञात्वानङीकारेआह॥छान्द

प्राञ्च इति॥कैयटादयइत्यर्थः॥छन्दसेषुसूत्रेषुवाग्रहणवदिदमेकइत्यपीतितेषांभावः॥नप्रत्ययेइति।दशपाद्यनुसारेणेदम्।तत्रह्विनप्रत्ययप्रकरणेतृषिशुषिरसिकृषेश्च कि दितिइलच्प्रकरणेकपेश्चेतिपठितम्।कपिःसौत्रइतिचोक्तम्।पञ्चपाद्यांतुकृषेर्वर्णइतिनक्प्रत्ययः।कमेःपश्चेतिइलजित्युक्तम्।परुषतइति।इदंचासिद्धवत्सूत्रेभाष्येस्य मतस्यनामधातौदूषयिष्यमाणत्वात्।नस्थनयतोक्तम्।मुख्यमनेदृति॥नस्तद्धितइत्यस्यापिप्रकृतिभावइतिषपूर्वेतिप्रकृत्यैकाजितिनिषिद्धमितिवाच्यम्।अस्य क्रमेकेइति।अत्रछन्दसीतिभाष्योक्तेः लोकेगतोगणस्तूर्णमसिक्निकानामित्यादिप्रयोगाःप्रामादिकाइतिप्राञ्चः।वस्तुतस्तु छन्दस्येकेइत्यन्वयात्भाषायामपिइति भाष्याभिप्रेतम्।अन्यथाएकग्रहणंनकुर्यात्।नहि छन्दसिपलिक्नीरियुवतयइत्यादिप्रयोगेषुकश्चिद्विप्रतिपद्यते।विशुद्धवाचीति।दैपृशोधनेइतिस्मरणात्।अवदा तः सितोगौरइतिकोशेतुविशुद्धत्वसाधर्म्यात्प्रयोगउपनिबद्धइतिभावः॥लघाविति।अन्तेएकस्मिन्लघौद्वयोश्चलघ्वोःपरतोबह्वषोबह्वचूकस्यगुरुरुदात्तःस्या तेनऋत्वेभ्योङीपइत्यत्रयत्त्राचाशुनीत्युदाहृततत्स्त्रामादिकम्।यत्तुव्याचक्षते।श्वानमाचष्टेश्वेवाचरतीतिवार्थेणिचः क्विपोवाक्वौउपसर्जनत्वात्ङीषभावेनिः शुनीत्यादिवत्ङीबिति।तन्न।णिचिसंप्रसारणटिलोपयोःकृते रूपं मुख्यमनेदुर्लभम्।अन्यत्रतुआस्तांकथंचित् ॥ संप्रसारणेवर्णादाङ्गंमितिपररूपात्पूर्वंटिलोपइतितस्यदौर्लभ्यम्।तदुक्तंसंप्रसारणटिलोपयोरिति।अन्यत्रक्विबन्तात्क्वौअनुनासिकस्येतिदीर्घेपिएकदेशविकृतेन्या येनान्नत्वमितिसंप्रसारणंभवतीतिभावः॥कथंचिदिति॥अनेनारुचिःसूचिता।तद्बीजमेषामनभिधानम्।अन्यथा॥नुपसर्जनादितिसूत्रस्यतदन्तविधिज्ञापकताभज्येत्।ऽत्य भज्येत।किंचाचक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापिश्वशब्दार्थत्वेनतस्यानुपसर्जनत्वादस्येवङीषःप्राप्तिरभिव्यक्तेतिन्यायस्तुपदकार्यविषयएवेति ॥

इत्याहुरिति । ।अत्रारुचिबीजंत्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तत्रहिसमस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्यगुणवचनसञ्ज्ञा
कृताबहुशब्दश्चसंख्या।अत्रार्थेबहुग्रहणमपिमानम्।सत्त्वेनिविशतइत्यादिगुणलक्षणमपितदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।व्यर्थमेवेति।उत्तरार्थमितिवृद्धतो
मतेइतिशेषः॥गौणीवृत्तिरिति।लक्षणेत्यर्थः।नत्वेषागौणीसादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायाएवगौणीत्वात्।इड्श्चेतिसूत्रेइति॥अपादानेस्त्रियांघञ्उपसंख्यानन्तदन्ता
आवपनंचेदिति।ओप्यतेनिक्षिप्यतेधान्यंयस्मिन्।गोणान्येति।यस्यायादृच्छिकंनाम।अकृत्रिमेति।यथा।सैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति।स्थलान्येति।कृत्रिमापुरुषेण
संस्कृता।यथास्थलयोदर्कपरिगृह्णन्ति।श्राणा।पक्वा।अयोविकारइति।फालइतिप्रसिद्धः।कुशान्येति।छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थान्औदुम्बरान्शङ्कून्कुशाइतिव्यवहर
न्ति।अतःकृकमीतिसूत्रेहानौतूपायनेतिन्यासस्सूत्रेकुशावानस्यत्याश्यतामायानेतिश्रुतौचप्रसिद्धएवायम्।पतिंवरेति।तथाच।पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोय
मितिभावः।बह्वादिभ्यश्च।बहुशब्दस्यगुणवाचित्वात्पूर्वेणसिद्धेउत्तरार्थग्रहणमित्याहुः।वस्तुतस्तुबहुशब्दोनित्यंछन्दसीत्युत्तरसूत्रंचेतिद्वयमपिव्यर्थमेव।सर्वविकल्पानां
छन्दसिव्यवस्थितत्वात्।पुंयोगादिति।तथाचगौणीवृत्तिरितिभावः।यदातुमुख्यार्थात्तस्येदमित्यण्तदागौपीत्येवभवति।योगश्चेहदम्पतिभावएवेत्येके।वस्तुतस्तु।संकोचेमाना
भावाज्जन्यजनकभावोपिगृह्यते।तथाचभट्टिः।कौशल्ययासाविसुखेनरामःप्राक्केकयीतोभरतस्ततोभूदिति।केकयदुहिताकेकयी।जनपदशब्दादित्यपत्यप्रत्ययेतुकैकेयी
तिस्यात्।नचतस्यअतश्चेतिलुक्।नप्राच्यभर्गादीतिनिषेधात्।तथाचकालिदासः।कैकेयिकायाःफलितास्तवेति।एतेनदेवकीव्याख्याता।दुष्टोयवोयवानीति।जात्यन्तरमेवानेना
भिधीयते।अयमेववातस्यदोषः।यदुक्तयवत्वजातेरभावेपितदाकारानुकृतिः।ङीष्वाच्यइति।इदञ्चततीयेभाष्येइड्श्चेतिसूत्रेस्थितम्।कथमिति।यत्तुवदन्ति।दीर्घोच्चारणसा
मर्थ्यादूआअनुकइतिपदंविभज्यते॥ ७७ क्ष्वाङीषितितत्रोक्तम्।उपेत्याधीयतेयस्मादितिविग्रहः।दीर्घोच्चारणेति।नचेन्द्रादिशब्देभ्यआचङाणणिचिटिलोपेइन्द्राणीतिसिद्धार्थंतत्।अ
दन्तत्वाभावेनतत्राप्राप्तेः।पदंविभज्यतेइति।तत्रनकारोच्चारणसामर्थ्यात्श्रुतक्रमानुरोधेनचपूर्वमाकारस्ततोतआनुगितिबोध्यम्।स्पष्टार्थंदीर्घाकारआदेशउक्तः॥

प्रसङ्गादिति। इन्द्रादिशब्दे इतिभावः। अकारोच्चारणेति। अनुकीर्तिशेषः। अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनेति अल्लोपोनइत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तेर्बहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रभाष्यसंमततयाऽकाराभावेऽवश्यप्राप्तस्य अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनाकारोच्चारणस्यचारितार्थ्यादित्यर्थः। नभविष्यतीति। एवंचनतद्बाधार्थमाकारोच्चारणमितिपररूपस्यतेनबाधादितिभावः। पररूपबाधनार्थमिति। अल्लोपबाधेनचरितार्थस्यपररूपबाधकत्वेमानाभावेनेन्द्रशब्देपररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेनत्वदुक्तकल्पनानवकाशइतिभावः।

तत्रेन्द्राद्रीनामनुकैवसिद्धेआकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपिविधानमनुमीयतेतेनब्रह्माणीसिध्यति । तच्चिन्त्यम्। अनुकिकृतेतोगुणेइति पररूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यतिअन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न। अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्। पत्युर्नइतिवदादेशेकृते त्वेआगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्न। सर्वशब्देककारस्यचारितार्थ्यात्। नहितत्रलोपोस्ति। नसंयोगादितिनिषेधात्। तस्मात्ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहेपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति। एतेनानुक्ह्रस्वादिरेवलाघवादुक्तव्यइतिहरदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ता। कर्मण्यणिति। तदन्तान् ङीप्। पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रेभिस्क्रीतइत्यस्यामवस्थायांप्राक्सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वान्ङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेबहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेनसमासः। तत्रचसुपःप्रागेवान्तरङ्गत्वात्टाप्। ततोदन्तत्वाभावान्नङीष्इतिभावः। तेनबह्वीति। अयंभावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्याम्। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः। इतिह्यन्तोदात्ततविधायकानि। तत्रजातिपूर्वादित्युक्तेबह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्युदासइति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वादिहस्वाङ्गपूर्वपदएवोदाहरणमित्याह। ऊरुभिन्नीति ॥ ७५ वः। ङीबिति। इन्द्रवरुणेतिसूत्रेत्विन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमुदात्तनिवृत्तिस्वरेणचस्वरेनविशेषइतिभावः। सुबुत्पत्तेरिति। टाबुत्पत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्। बहुलग्रहणादिति। ततएवगतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरितिभावः। सुखादिभ्य इति। सुखादयश्चसुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्रपठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयः। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तद्वितीयंलक्षणम् ॥

तत्राख्यातमुपदेशद्वयाशयेनाह॥ एकस्यामित्यादि॥ ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ सुग्रहमिति बोध्यम्। इयं च नाकृतिग्रहणाद्ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम्॥ बाधतेइति। गोत्राणीति शेषः। प्रतीकमादायेति। औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेन विशिष्य इति तदुक्तिरुपेक्ष्येत्यर्थः॥ एतेन जातिलक्षणे एको गोत्रे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन प्रजातान्तादिति। वर्णादनुदात्तादितिवद्बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे न्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। वा जातेइति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। सुमुखा शालेति। एवं च पंलमुखीकारणमुखी चानवस्थेत्यादि प्रयोगाः प्रामादिकाइति बोध्यम्। उरः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते दन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु नना क्रोडं भुजान्तरमित्याह। रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम्। माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जन इति धातावाह। क्रोडः। घञ्। क्रोडा। अश्वानामुरः। टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठाद्भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष् विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडी। कल्याणक्रोडा मयूरी। ङीषो ङीनादेश इति। दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात् प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्य निषेधानां चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भावः। वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथितेन तदपत्यतत्स्नेहोदरादेः कथनं विना तस्य सुग्रहादिति भावः। औपगवीति। अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञ् इति ङीबिति न्याय्यश्चाणा उपेस्यादिति भावः। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। कुरूरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त्वादयः। प्राचा त्वन्तादिवच्चेति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात्त्वादयइत्युक्तं न। अत्रेदं वक्तव्यम्। परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते। तथा चेहाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु त्वादयः ॥

रिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम्। अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम्। लिङ्गविशिष्टेति। यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यप्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वोत्तरपदादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत्राश्रयणे त्वादित्वाभावान्नात्रेयमिति। तन्न इन्द्राणीत्यसिद्ध्यापत्तेः॥ तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित्। नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते। तया

ननुसप्तम्यधिकरणेचेतिनिर्देशेनविभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्चह्रस्वस्यसत्त्वप्रधानेएवप्रवृत्तेश्चकाण्डेइत्यादौनदोषोतआह।श्वश्रूरित्यत्रेति।वचनमिति।रत्स्यादि
पठितमित्यर्थः।उपमानाभावादिति।उपमानंसादृश्यंतदभावात्तस्यसमासावाच्यत्वादित्यर्थः।यद्वोपमानत्वेनप्रतीत्यभावादित्यर्थः।शफोरूरित्यत्रापिसादृश्यमूलकःशफत्वारोपोनतुतत्त्वतीति
यत्तुव्याचख्युः।आदिःफड्पेक्षयापूर्वःप्रातिपदिकंतद्धद्भावात्तदवयवत्वेनग्रहणात्पूर्वान्तवद्भावादितियावदिति।तदपिक्लिष्टंस्वपरग्रन्थविरुद्धम्।उक्तरीत्यादिकाण्डेकुङ्येद्
त्यादावप्येकवचनमुत्सर्गतद्दितिसुःप्रवर्तेत।तद्वारणायचप्रत्ययइतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेप्रकृतेदोषः।श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाएवआवश्य
कत्वाच्च।यत्तुतत्रश्वश्रुरःश्वश्र्वेतिनिर्देशात्त्वादयइतितन्न।निर्देशस्यशब्दपरत्वात्।विपराभ्यांजेः।ङे:यइतिवत्।श्वशूरस्येति।पुंयोगलक्षणेङीषिप्राप्तेऊङ्।तत्सन्नियोगेनच
विधीयमानोलोपःसंनिहितत्वादन्तस्यैवाकारस्यनत्वादेः।एतच्चवचनंश्वशुरःश्वश्र्वेतिनिर्देशसिद्धार्थकथनपरम्।अतोपिप्रथमाकारस्यलोपोनशङ्क्यः।उपमानवाचिपूर्वप
दमिति।धात्रीकराभ्यांकरभोपमोरुरित्यत्रतु।करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात्।शफौखुराविति।यद्यपिशफंक्लीबेखुरःपुमान्इत्यमरः।तथापिशफशब्द
स्यपुंस्त्वमपिबहुसंमतम्।शफाविवजर्भुराणेतिश्रुतौग्राम्यपशुसंघेष्विितिसूत्रस्यव्याख्यावसरेन्यासहरदत्तादिग्रन्थेषुवाचस्पत्यादिनिबन्धेषुचप्रचुरप्रयोगदर्शनात्।लि
ङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिभाष्याच्च।शफोभुजोगुदंघोणेतिगणरत्नमहोदधौक्रोडादिगणेपाठाच्च।शफःखुरेगवादीनांमूलेविटपिनामपीतिहेमचन्द्रकोशाच्च।विश्व
कोशेचपुन्नपुंसकतोक्ता।वामौसुन्दरौऊरूयस्याइतिविग्रहः।इहसर्वत्रउपमानाभावादप्राप्तेविधिः।कथंतर्हिपीवरोरुपिबतीवबर्हिणइतिकुमारः।प्रमादएवायम्।सञ्ज्ञाभू
र्वकत्वात्संबुद्धिगुणोनेत्येके।हितेनसहेति।समोवाहिततयोरितिव्युत्पादितःसहितशब्दस्तुनेहगृह्यते।एकदेशविकृततयासंहितग्रहणादेवसिद्धेरितिभावः।भू
रितिभावः॥एवंचकरभोरुशब्देआरोपविवक्षायामूङ्नभवत्येव।एतेनकरभोरूभिरितिव्याख्यातम्।एकेइति।तस्यभाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेननियामकतेत्यरुचिरत्र॥ ॥

ङीषिति। अत एव न प्राच्येति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थं तद्धि पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थिकाञोतश्चेति प्राप्तलुकोनिषेधार्थम्। तत्फलं चाजन्तत्वान्ङीन्यथास्यात्। ठगन्तत्वात् ङीबू माभूदिति। नरशब्दादिति। यद्यपि नृशब्देन नारीसिद्धा नरी च प्रयोगे दुर्लभा तथापि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायां नरीत्यस्य वारणार्थं नरग्रहणं बोध्यम्। ननु वृद्धिविधान सामर्थ्याल्लोपबाधोत आह। गुणेत्विति। अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्य इति भावः॥ अन्तरङ्गत्वेनेति। सामर्थ्याद्बाधो ह्यनुचितः न्यायप्राप्तबाधस्तूचित एवेति भावः। कथंचिदिति।

अत्र यौकार इति। अत्र अकारविशेषणं किम्। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यञोतश्चेति लुकि जातिलक्षणो ङीष्। शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादपत्यार्थेण्। नृनरयोरिति।

नृशब्दादृन्नेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम्। ननु नरशब्देऽलोन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। यस्येति चेः। अन्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात्। गुणेत्वन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति। तन्न। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्यात्। किंचास्तु कथंचिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्नत्वकारस्य। अन्तरतमपरिभाषापेक्षयालोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात्। अपिचान्तरतमपरिभाषा सदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानिनं नियच्छति। तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः। किंच गुणेत्वन्याय्येति न्यायोपन्यसनं स्वग्रीय एव। परिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावायोगात्। अत्रेदं तत्त्वम्। नर इति रान्तलुप्ताकारानुकरणं नरः अः नरः नाच नरश्चेतयोरिति व्याख्येयम्। यद्वा नरस्य अः नरः कृतं तवत्परूपम्।

नाच नरश्चेतयोर्नरयोः। नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यात्। अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यम् ॥ ७ संनियोगेशिष्टत्वान्ङीकारेणेत्यर्थः। तत्कथमिति। स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रेत्यादौ यणनापत्त्या दूषितत्वादिति भावः। परिभाषयोरिति। तद्व्याख्यातग्रन्थानुसारेणेदं तद्धि अलोन्त्यस्येत्यस्यैव बाधो नत्वन्तरतमपरिभाषाया इति व्याख्यानम्। व्याख्येयमिति। नृनरयोरित्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ताभ्यां ङीन् नुर्नरोरकारस्य च वृद्धिरित्यर्थ इति भावः। अत एव वा नरशब्देनातिप्रसङ्गः। यतो नरशब्दान्ङीन्तदीयरेफान्तसंबद्धाकारस्यैव वृद्धिविधानात् वा नरेनरस्यानर्थक्यात्ततो न ङीनिति बोध्यम्। तदाह। अधिकमिति ॥

अमरोक्तेरिति। तत्रस्त्रीत्वबोधेईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। केवलाकारान्तपुत्रश[illegible]त्वविशिष्टस्यैवबोधको ऽतएवसपुत्रइत्यतो न सन्देहः। पुमांसंपुत्रमाधेहीत्या
दौपुंस्त्वेनविशेषणात्त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेतिभावः। चिन्त्यमिति। चिन्ताबीजंतु सूतादिपुंशब्देभ्यः परेङीनन्तेतत्पुरुषेपुत्रः पुंभ्यइत्यनेनपुंशब्दात्परपुत्रशब्दा
न्ततत्पुरुषेपुत्रस्यादिरुदात्तइत्यर्थकेनलिङ्ग विशिष्टपरिभाषयापुंशब्दोकारोदात्तत्वम्। पुत्रडादेशेतुनतत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तो

पुत्रशब्दोत्रपठ्यते। शैलपुत्री। पुत्रीवहर्षेहृदयेतनोति। कुर्वेतदुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्। नचपुत्रशब्दः कन्यायांनास्तीतिभ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र
स्त्रियांत्वमी। आहुर्दुहितरंसर्वेइत्यमरोक्तेः। अतएवप्रत्ययस्यादितीत्वप्रकरणेवासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामितिवार्तिकंतद्भाष्यादिकंचसङ्गच्छते। यत्त्वत्रहरदत्ते
नोक्तम्। केवलपुत्रशब्दः स्त्रियांनवर्ततेइतितद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्वप्रकरणस्यस्वग्रन्थविरोधाच्च। इदंतुचिन्त्यम्। कारेसत्यागदस्येतिसूत्रेसूतोग्रराजभोज
कुलमेरुभ्योदुहितुःपुत्रड्वेतिवार्तिकंकिमर्थमिति। यत्तुवदन्तिस्वरार्थमिति। तन्न। टित्वान्ङीपिकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः ङीनन्तेनतत्पुरुषेपिसमासस्व
रेणान्तोदात्तएवेतिस्वरेभेदाभावात्। यदपिशार्ङ्गरवादौपुत्रशब्दः प्रक्षिप्तोनतुसांप्रदायिकइति। तदपिनउदाहृतप्रयोगविरोधात्। वासूतकेत्यादिवार्तिकेकैयटहरदत्तादि
कृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तांतावत्। अम्बष्ठ्येति। वृद्धेत्कोसलेतियङ्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्येवगन्धोस्यकरीषगन्धिः। उपमानाच्चेतिगन्धस्येदन्तादेशः। तस्यगोत्राप
त्यंस्त्रीअण्अणिञोरितिष्यङादेशः॥ ७ दात्तत्वमिति। नादिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्यस्यपुत्रटिअप्रवृत्तिस्तुनफलम्। एतत्संबन्ध्यचः परस्यरआदिनीशब्दपरत्वासम्भवात्। पुत्रटः स्था
निवद्भावेनदुहितृशब्दत्वेपिनषदितिनिषेधोन। तस्यऋन्नेभ्यइतिङीबमात्रबाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च। इदंचवार्तिकंतत्पुरुषएवप्रवर्ततेकारेसत्येतिसूत्रेउपसंख्यानात्तत्रान्यासंभ
वात् पूर्वोत्तरसाहचर्येणचतत्पुरुषएव। एतेनबहुव्रीहौङीबर्थमिदमित्यपास्तम्। टितउपसर्जनत्वेनतत्रङीपोप्राप्तेश्चेतिदिक्॥

ङि-त्करणसामर्थ्यादिति।यङः श्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थङि-त्करणसामर्थ्यादित्यर्थः।द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्।अनुक्तानामिति।तेन अल्पार्थे ग्रामटिकादयः साधवः
इदन्तु भाष्येन दृश्यते।टापः प्रागिति।ङीबादिषु ङ-स्येत्संज्ञा तु चुटू इति सूत्रकरणे न सेत्स्यति टीबादयस्त्ववाते सन्तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि कित्स्वरेण।प्रकृतिप्र
त्ययविभागशून्ये एवतत्प्रवृत्तेः।पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापतेश्च।अतएव सिद्धान्ते लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः।ङाप्प्रत्यये विजातीयङकारानुबन्धश्च
नकार्यद्वयपरं लाघवम्।टिलोपस्य न स्तद्धितद्वयने नैव सिद्धेः।यस्येति लोपे इति।औङः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्।ओर्गुण इति।न चई द्रूहणं ङीबादिषु तद्धितकार्याभा
सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितः तथापि ङि-त्करणसामर्थ्यात्तदन्ताद्प्ययं चाप्।पौतिमाष्येति।पूतिमाषशब्दो गर्गादिः।तद्धिताः।बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येया
नां संग्रहार्थं महासञ्ज्ञाकरणं चा⌒न्वर्थत्वाय।तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति लेन यथाभिधानमेवस्युः।स्यादेतत्।टापः प्रागयमधिकारोस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रह
णं यस्येति लोपे ई द्रूहणं च मास्त्विति चेत् मैवम्।पद्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात्।शत्रन्तादिति।यौति मिश्रीकरोति पलेति न्युत्पत्तेः।केचित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कति प्र
त्ययं वदन्ति।उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव।भिक्षादि पाठ सामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा।भाष्ये तत्पाठ
स्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥✳ इति स्त्रीप्रत्ययाः ✳॥ संकष्टनाशिनी विजयतेतराम्॥ विश्वेश्वरो विजयते ॥
वज्ञापनार्थन्तेन पद्वीत्यादौ नोर्गुण इति वाच्यम्।कुरूरित्यादि सिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्फे पियस्येति लोपानापत्तेः।अतएव दण्डिनीत्या
दौ टिलोपो नेति दिक्।मिश्रीकरोतीति।आत्मानमिति शेषः।दिगिति।दिगर्थस्तु विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः।अतएव युवती करनिर्मथि
तन्द्धीत्यादि प्रयोगसिद्धिः।युवतिशब्दे लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेः त्र तद्धिता इति अधिकारो लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषा⌒नित्यत्वज्ञापनार्थ
इति दिक् ✳ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ✳ ॥ गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः॥करवीरपुरवासिन्यै नमः ॥ ✳ ॥

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्यादितिसूत्रस्थेनासुब्बतइतिभाष्यप्रयोगेणाक्वचिल्लाघवानादरस्यापिसूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपिक्वचिदितिज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरितिबोद्धम्। नामार्थयोरिति। नामार्थश्चनामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्गइति। यद्यप्यभेदेनसंसर्गः राहोः शिरइत्यादावौपाधिकभेदेनषष्ठ्युपपादनस्यभाष्येकृतत्वात्तथापिइतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यतेनशब्देनाभिधानान्नदोषइतिबोद्धम्। व्युत्पत्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौतथाक्लृप्तत्वादितिभावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावितिः। अत्रषष्ठीपदंसप्तम्याअप्युपलक्षणंवीराः पुरुषायस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवंच प्राप्तोदकादावित्यर्थः। नचव्यपेक्षावादेपिप्राप्तपदादिविषयेपचतीत्यादौक्लृप्तत्याग

श्रीः॥मात्रशब्दस्येति। तस्यचावधारणमर्थः। मात्रंकार्त्स्न्येवधारणेइत्यमरः। प्रातिपदिकार्थादीन्येवतन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। कृष्णइति। यद्यपिनीलरूपवत्त्वरूपेयमनियतलिङ्गः तथापिवासुदेवेभगवतिनियतलिङ्ग एवेतिभावः। ज्ञानमिति। भावेल्युट्। द्रोणइति। नचप्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमेहास्त्विति वाच्यम्। तथासतिपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्यसंसर्गविधयाभानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्गएवव्युत्पत्तेः। नचाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥ स्वप्रत्ययार्थप्राधान्यस्यवृत्तौत्यागेनविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्यसिद्धतयाप्रकारीभूतकर्त्रादकस्याभेदेनैवान्वयात्तद्व्यभिचारइतिवाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेतिपदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धोनियमइतिनामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्यव्यभिचारइत्याशयात्। पचतीत्यादौतिङं द्योतकतयाप्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेप्यत्रतस्यागेमानाभावइत्यन्ये। प्राप्तानुदकस्यकर्तृतयान्वयः। क्तस्यकर्मणिलक्षणेतितुनयुक्तम्। अन्यपदार्थस्यदुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवंचैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्चभिन्नोपस्थितिविषयाइतिनदोषइतिभावः। एतेनराजपुरुषइत्यादौव्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् संबन्धिलक्षणायां तुनमानमित्यपास्तम् ॥

नापीति। घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसंबन्धेनान्वयादिति भावः। द्योतकत्वेति। घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः। अत एवानुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम्। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाद्दोष इत्यन्ये। देवतार्थकेति। आमिक्षां देवता युक्तां वदत्येवैष तद्धित इति मीमांसकमते इति शेषः। एकार्थीभाववादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव। द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानात्। सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वविकल्पोपि व्यवस्थितविभाषयानेति दिक्। वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परिमाणोत्वस्य परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः। न च प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात्। द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव। द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम्। द्रोणत्वादिचेयत्ताविनापि निपातार्थे। तेषां द्योतकत्वाभ्युपगमात्। न च सिद्धान्तेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम्। देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः। वचनं संख्येति। तथैव प्राचां व्यवहारात्। इह सूत्रे अर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम्। इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम्। तथा हि। अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्मार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिः तस्येति लभ्यत एव। स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते। तदर्थत्वं च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव। एवं च मृडानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि ङ्यन्तान्नियतभानेन प्रथमा सिद्ध्यतीति अपरमनुकूलम् ॥

शेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मः। द्रोणः खारी आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु। द्रोणो व्रीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिवल्लक्षणया साधु। लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपा। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाद्योदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गन्याधिक्यस्य। परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तद्ध्वनयन्नाह। एतावदेव सुवचमिति। नियतोपस्थितिकत्वमिति। तच्च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम्। परिमाणं च प्रातिपदिकांशो। लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गं महत्त्वादिकं च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते। लिङ्गोदाहरणं तटस्तटमिति बोध्यम्। अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानु

पस्थितेस्तस्मात्तदर्थत्वाभावात् ॥

सौनस्यादिति। मन्वलिङ्ग- विशिष्टपरिभाषयांसिद्धिः। यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेवग्रहणे न लिङ्ग- ग्रहणे मतन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्वा दौमहत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेमहद्सिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्यात दपि तदर्थ एवेतितेभ्यः प्रथमासिद्धिः। परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथाबोधार्थं तस्या वश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवालक्षणाचेति। इदंस्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि यदस्य स्वार्थ एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लभ्यते इति सिद्धान्तात्। लक्षणान्तर्भूतेति। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः। पृथग्वेति। मीमांसकरीत्येदम्। त्रिकम्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि। इत्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारम्भे त्यानाश्रयणंध्वमितम्। एवंचलिङ्ग- स्यापिस्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरितिभावः। विचित्रत्वेपीति। क्वचिल्लिङ्ग-

यथान्यासेतु सौनस्यात्। यदितु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः। वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च। गौणीतु लक्षणान्तर्भूता पृथग्वास्तु। त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिङ्गेऽपि मास्तु। लिङ्गस्यापि विचित्रत्वेपि न क्षतिः। नियमांशत्यागात्। तथाच अर्थे प्रथमेत्येव सारम्। द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् सिद्धम्। गौर्वाहीक इति वत्। एको द्वावित्यादावपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम्। अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थम् ॥

[illegible] स्य नियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेपीत्यर्थः। तदाह। नियमांशेति। नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः। इत्येव सारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविशेषवाचकतयाऽव्ययेभ्यो प्राप्तातेभ्यो विधानार्थत्वं वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुषित्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता। स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः। उपचारात्। द्रोणत्वारोपात्। इति वदिति। अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत्। वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह। एक इत्यादि। एतदनभिहित इति सूत्रे भाष्येस्पष्टम्। न्याय्यत्वादिति। इदंच यथान्यासेप्यावश्यकम्। अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः

ज्ञापकेनेति। ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तदाधिक्ये प्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेन्न। यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु त
त्समानाधिकरणार्थान्तरस्यात एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपि द्वितीया भवति। तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्वे
एव कर्मत्वादेरिति भावः। न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्या नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्ति
रिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात्। न तत्सत्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः। संख्याधिक्ये तु भव
संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्च व्याख्यातं योर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरू
पो न लिङ्ग-संख्याकारकयोगी स विवक्षितः। यथाऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न। उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां स
न्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्। न लिङ्ग-संख्याकारकयोगीति स्वदुक्तिविरोधाच्च।
पदान्तरोपस्थापितस्य अस्ति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न। तस्य अव्यावर्तकत्वात्। न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च। कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्तेश्च। न च लिङ्ग-ग्रहणा
त्तत्सिद्धिः। मात्रशब्देनाधिकव्यवच्छेदात्। यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्॥ ६। स्यैव ह्येकवीरित्यादिभिर
स्यैकवाक्यत्वात्। वार्त्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं संबोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। जात्यादिरूप इति। जात्यादिना रूप्यते इति व्युत्पत्त्या जात्यादि
धर्मविशिष्ट इत्यर्थः। ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यत स्तद्व्याचष्टे। न लिङ्गे ति। ईदृशस्तादृश इति। अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः। ननु स
न्नित्याकारकप्रतीत्यभावेपि अस्ति सामानाधिकरण्यं स्यादत आह। अस्त्यादीति। विरोधाच्चेति। सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेति।
तत्सत्वे लिङ्गादेरपि संभवेन तद्विरोध इति भावः। अव्याप्तेश्चेति। ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः। अधिकव्यवच्छेदादिति। कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः

अलिङ्गेति।अलिङ्ग-संख्यावेतौ।केवलमनाश्रितंनिरपेक्षंलिङ्गादिनिरपेक्षंस्वार्थंजात्याद्याहुरित्यन्वयः।असंभवीति।प्रकारतया विशेष्यनिरूपितत्वात्।कारकादीत्यादिना लिङ्गम्।
सिद्धान्तादिति।औत्सूत्रेकैयटेस्फुटमेतत्।इदमेवयुक्तंविशिष्टरूपोपादानाभावादस्या।अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानांलाक्षणिकत्वेपिगौणत्वाभावाच्चेत्यपिबोध्यम्।संबोधनपदमि
ति।अत्रपुञ्जराजः।आख्यातंसविशेषणंवाक्यमितिवाक्यलक्षणंतत्रास्यक्रियाविशेषणत्वाभावेवाक्यत्वंनस्यादितिसमानवाक्येइतिप्रकृत्यविहितोनिघातोनस्यादितिभाव
स्तथाउच्चैर्नीचैरिति।अलिङ्ग-संख्यावेतौकेवलंजात्यादिनिरपेक्षंस्वार्थमाहुरिति।तदपिन।प्रवृत्तिनिमित्तमिहप्रकारीभूतमभासतेतथाचतन्मात्रबोधोऽसंभवी।यदिसोपीष्ट
स्तर्हिघटादिशब्देभ्योपिस्यादितिसंख्याकारकाद्यनन्वयएवस्यात्।यद्यपिद्रोणपरिमितेव्रीह्यादौद्रोणशब्दःसोयमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्ततेतत्रगौणमुख्यन्यायान्नप्राप्नोतीति
परिमाणग्रहणमिति।तन्न।पदकार्येष्वयंन्यायोनप्रातिपदिकेष्वितिसिद्धान्तात्।अन्यथासिंहोमाणवकइत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। यदप्याहुः।द्रोणादयःशब्दाःलौहदारुमयंना
परिमाणमेवनव्यभिचरन्तिपरिमेयंतुव्यभिचरन्त्येव।अतस्तस्यप्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेपरिमाणग्रहणमिति।तदपिन।गौणलाक्षणिकेषुसिंहोमाणवकःमञ्चाःक्रोशं
तीत्यादिष्वव्याप्यापत्तेः।तत्रविशेष्यस्यमाणवकादेर्भेदेपिसिंहसदृशइत्यर्थोगौण्यानियतोपस्थितिकएवेतियदितर्हिव्रीह्यादेर्भेदेपिद्रोणपरिमितोनियतोपस्थितिकएवेति
तुल्यम्।संबोधनेच।मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येनप्राप्नोतीत्यारम्भः।इहसंबोधनंप्रकृत्यर्थंप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणमितिसिद्धान्तः।उक्तंचसंबोधनपदंयच्चतत्क्रिया
याविशेषणम्।व्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोत्रतथासतीति।एवंचरामसंपाहीतिवाक्यस्यरामसंबन्धिसंबोधनविषयोमत्कर्मकंरक्षणमर्थः।इतिप्रथमा॥ इति।वस्तुतस्तुएवंसति
नद्यायत्कूलंतत्रतिष्ठतीत्याद्यर्थकेनद्यास्तिष्ठतिकूलेइत्यादौषष्ठ्यन्तस्यक्रियायांविशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्यवाक्यत्वानापत्तौसमर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्यतत्रानापत्तिः।तस्मात्सविशे
षणमित्यस्यसाक्षादन्यद्वारावायद्विशेषणंतत्सहितमित्यर्थोवश्यंवाच्यः।एतेनयतःपदात्परस्यपदस्यनिघातादयःक्रियन्तेतयोःपरस्परान्वयनियमइत्यपास्तम्।वस्तुतोव्रजानि
देवदत्तेत्यादौजानीहीतिशेषस्तत्रव्रजनस्यकर्मत्वेनदेवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्नदोषः।प्राप्तकालेत्रलोडितिदिक्॥इतिप्रथमा॥शंकरोविजयतेतराम्॥

आप्नोतेरित्यादि। अनेनव्याख्यानात् क्रियाशब्दएवात्रेप्सितशब्देनत्वभिप्रेतपरोरूढइतिसूचयति। आप्तुमिति। संबन्धुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्॥ विशेषणीभूतेने
ति। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः। लभ्यतेइति। एवंचेप्सितपदेनकर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते। यथा
तण्डुलंपचतीति। फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः। वाक्यभित्वेति। योगविभागेनेत्यर्थः। सञ्ज्ञा
विधीयतेइति। तदुक्तंभाष्येकिमिदंकारकइतिसञ्ज्ञानिर्देशइति। वाक्यभेदंदर्शयति। अपायेइत्यादिना। नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः। नचक्रियाजनकानांसञ्ज्ञिनामासे
कर्तुरीप्सिततमंकर्म। कर्तुरितिक्तस्यचवर्तमानेइतिकर्तरिषष्ठी। आप्नोतेःसन्नन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः। मतिरिच्छानतुबुद्धिःपुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवंचक
र्त्राआप्तुमिष्यमाणंकर्मेत्यर्थः। कर्ताचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। सचकेनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्य
येनोपस्थितंवर्तमानत्वंनेहविवक्षितम्। तेनकटंकृतवान्कटंकरिष्यतीत्यादिसिद्ध्यति। कारकमिति। एतच्चकारकेइत्यधिकाराल्लभ्यते। तत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्त
मी। प्रतिसूत्रंवाक्यभित्वाकारकसञ्ज्ञाविधीयते। तद्यथा। अपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्। ततः। अपादानम्। उक्तंकारकमपादानसंज्ञंस्यात्। पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसा
मर्थ्यात्विशेषसञ्ज्ञाभिःसहसमावेशः। अन्वर्थाचेयंसञ्ज्ञा। करोतीतिकारकमितितेनक्रियानन्वयिनोनभवति ॥ ७ पेणतेषांयोगविभागानुवृत्तिभ्यांविना
धिकारकसञ्ज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसञ्ज्ञाविधानंसमावेशार्थमितिवाच्यम्। आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसञ्ज्ञापत्तौनटश्रुतमित्यादौ
स्वरवारणायकारकाद्दत्तेत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणेधिकगौरवादित्यतआह। पुनःकारकेति। विभक्तेष्वपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनुवादेनविशेषसञ्ज्ञाविधा
नादित्यर्थः। समावेशफलंतुग्रामेवासइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिबोध्यम्। करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः। तज्जनकंचप्रत्या
सत्त्यातत्रैवान्वेति। क्रियानन्वयिनइति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ॥

ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत्यनेन दुहिकर्म पुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजनकत्वं तु न तस्य। पुत्रेणान्यथासिद्धेः। अकथितं चेत्येतत् प्राप्तापादानत्वाद्यविषये
यां सर्वथा तद्प्राप्तौ च प्रवर्त्तते। अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह। न त्विति करोतीति। स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। यावद्ब्रूयात् क्रियायामिति
तावत्कारके इति। क्रियायां विषय इत्यर्थः। विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम्। क्रियान्वयिनामिति। क्रियान्वययोग्यतावच्छेदक क्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः। गृह्यते
इति। अत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ न दोषः। क्रियान्वयीत्यर्थ इति। तदन्वययोग्यतावच्छेदक क्रियाजनकत्ववदित्यर्थः। यथाश्रुते तु न युक्तं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य
ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि। यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः। करोतीति कर्त्रादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा च अपा
दानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयन्ते। कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते। तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादि
षट्कमेव गृह्यते। अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात्। तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादित्यस्यार्थः। अनभिहिते। ननु बहुप
टुरित्यादौ बहुचाउक्तार्थत्वाद्यथा कस्य बाद्योन एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भविष्यति। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया। कृतः
कट इत्यादिषु प्रथमया बाध्यते निरवकाशत्वात्। न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः॥ ७ घटत्ववतां घटत्ववत्त्वेत्येतत्तुल्यतापत्तेः। अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्त
म्। तज्जनकत्वं चैषां तत्क्रियोपयोगि क्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम्। अत एवैषां क्रियान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाते कासा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाङ्क्षायां तत्रैवान्वयस्यौ
चित्यात्। अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम्। तिङादिभिरिति। तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूत[illegible]क्तावद्वृत्तेः क
र्मणि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्द्वितीयापि तदनापत्तिरिति भावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव[illegible]तात्पर्यग्राहक
मिति बोध्यम्। सावकाशेति। मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रतीयमानामिति।अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकन्यासः संगच्छते।अनावश्यकत्वादिति।तदभिमानादित्यर्थः।संख्येति।द्व्येकयोः कर्मणि ल्यौ जसित्यादेरेकवा
क्यतयान्वये कर्मणि नित्स प्तम्या द्व्येकयोरिति सूत्रीपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि सा विभक्त्यर्थ इति पक्षः।न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणिए
कत्वेचामित्येवार्थ उचितः संख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तोर्थो संगत इति वाच्यम्।संख्यासंख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेन दृशे विषये गुणयोरपिप
रस्परान्वयाङ्गीकारात्।स्पष्टंचेदमत्रैव वक्ष्ये यदे।तदेकत्वस्येति।प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः।एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधाना
तत्रापि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात्।अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्ति क्रियाया अनावश्यक
त्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु।एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्।मैवम्।संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्।तथा चान
भिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनममित्यर्थः।सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इति हि वाक्यार्थः।तथा सति कृतः कट इ
त्यादौ चक्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः।परत्वात्प्रथमेत्यपि न।कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रस
ङ्गात् ॥ ७ थविषय एवेति भावः।कर्त्तव्यः कट इति।न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तामपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभ
क्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम्।अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात् कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ कर्तृकर्मणोरिति सूत्र
स्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य चैवैयर्थ्यापत्त्यात्ममानेरवश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया त्रकृते नोभयप्राप्तिरि
त्याशयात्।आकृष्टव्य ग्रामं शाखेत्यत्र कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य भाष्योदाहरणे आश्चर्य पदकर्तृपदे अध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या।इत्यादाविति।आदिना
भवतो लाभो घ्वः कटस्येतत् ॥

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतयाभानादेकत्वे यत्कर्मेत्यर्थः। वृक्षे शाखेतिवदेकत्वे इति सप्तमी आधेयस्याधारत्वविवक्षया। एवं चैकत्वविशिष्टकर्मणीत्यर्थ इति भावः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः। अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्षेप्यावश्यकता सूचिता। तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्तेपि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदम्। एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेप्यावश्यकं तत्। एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम्। प्रीतेरिति। तत्प्रीतिरेव च शुभफलजनिकेति भावः। क्रियाव्याप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम्। एवमेवेति। धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः। इयांस्तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु व्यापारांश इति। अत एव सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति।

कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हरिं भजतीति। भजनक्रियया हरेः प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म। तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः। हरिः सेव्यते तत्राप्येवमेव। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात्। धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः। अत एव पाचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम्। पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्तृकापि विक्रिया गमिक्रिया च पचति व्रजत्योः पृथगेवार्थः॥

तिपदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्वचिदिति कैयटश्च। यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापि स एवार्थ उचितः। अत्रैव वेत्यन्य विस्तरः। ननु न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्तमित्यत आह। क्रियाप्रधानमिति। इदं च रूपप सूत्रे भाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थो शब्दाय स्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। तस्यार्थ इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तथा प्रतीतेः। रूपप सूत्रे कैयटोपि आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः। अत एव सर्वं नाम धातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितम्। नैकं वाक्यमिति। साधु इति शेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्त्वं दुर्वारमिति भावः ॥

एवंच अस्यसाधुत्वापत्तेश्च। भावप्रधानमिति। भावका लकारकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्यतत्रभावः प्रधानमितितदर्थंतद्भाष्यकारआह। नामानीति। नामपदेनसुबन्तमितिचतद्भाष्येस्पष्टम्।तच्चाख्यातिरिक्तमित्यन्यत्रनिरूपितम्।नमन्त्याख्यातार्थप्रतिविशेषणीभवन्तीतिनामानीतितद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्येदर्शिता॥किंचैतन्निरुक्तोत्तरंयत्रोभेभावप्रधानेभवतइतिनिरुक्तेउक्तम्।यत्रोभेनामाख्यातेभवतोवाक्येतत्रतेभावप्रधानेक्रियाप्रधानइत्यर्थकतयाचतद्भाष्येतद्व्याख्यातम्।अतः पूर्वनिरुक्तस्यव्याख्यानान्तरंनादरणीयम्। किंचकर्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनंदेवदत्तंपश्यंतिप्रयोगःशतृविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः।यद्यप्येतरङ्गाप्रथमातथापिप्रधाना

एवंचप्रथमान्ताविशेष्यकोबोधइतिनैयायिकोद्घोषोभाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः।यास्कोप्याह।भावप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधानानिनामानि।पश्यमृगोधावतीत्यादौतुमृगकर्तृकंगमनंदृशिक्रियायांकर्म।प्रधानंदृशिक्रियैव।उक्तंचासुबन्तंहियथानेकंतिङन्तस्यविशेषणम्।तथातिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्यविशेषणमिति।एवंपचतिभवतीत्यस्यपचिक्रियाभवतीत्यर्थः।अयंतुविशेषः।तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरंप्रतिविशेषणत्वेपिशाब्दाध्याहृत्वादेकर्मत्वंसंसर्गएवनतुप्रकारः।अपदार्थत्वात्।अर्थाध्याहारवादेतुप्रकारत्वेपीष्टापत्तिः ॥ नुरोधिनीहितीयाबलवतीतितदाशयः।तदनुसारेणाह। पश्येति। मृगस्यकर्मत्वेप्रधानानुरोधिनीद्वितीयैवस्यादितिभावः।उक्तंचेति। हरिणेतिशेषः।तिङन्तसुबन्तशब्देनतदर्थक्रियादिः। पचिक्रियाभवतीत्यर्थइति।स्पष्टंभूवादिसूत्रेभाष्ये। योश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यांतरतीत्यादौयत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकातरणक्रियेत्येवबोधइत्यन्यत्रविस्तरः।अपदार्थत्वादिति।तन्नयेपदजन्योपस्थितिविषयस्यैवप्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात्पदाध्याहारस्यात्रासंभवादितिभावः।प्रकारत्वेपीति।अपिनासर्वपक्षेविभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमितिसमर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः।शब्दोपस्थितस्यापिसंसर्गत्वंपश्यन्त्यासर्वैरङ्गीकृतमेवचहैः ॥

फलस्यापीति। अपिनापक्षद्रुत्यादौव्यापारस्यसंग्रहः। तत्रतस्यफलं प्रतिविशेषणत्वात्। इत्थमेव। कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारे गौवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसम्मतेतिशेषः। तद्भूत्वकृतेपीतिभावः। वस्तुतस्तत्रापिसंसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव। उपस्थितिपूर्वकं ह्यगाकाङ्क्षयाअदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादितिध्येयम्। अतएव। फलस्यकर्मत्वादेवातृतीयेति। तत्रतस्यकरणत्वेनान्वयादितिभावः। दृष्टान्तेइति। शोभनंपचतीत्यादौ। तत्रनव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपिम

पचतीत्यादौधातूपात्तफलस्यापित्यमेवमतभेदेनव्यवस्था। अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौद्वितीयैकवचनोत्पत्तिः। अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौतृतीयोत्पत्तिश्चसंगच्छते। नचदृष्टान्तेविशेष्यसमर्पकाद्दार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकात्वकर्मत्वादिवाचिकायाः सुब्विभक्तेः प्रयोगोस्त्वितिवाच्यम्। धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात्। नैयायिकानांतुस्यादेषदोषः। तथाहि। धावन्तंमृगंपश्येतिवत् धावतिमृगमित्यपिस्यात्। नचाप्रथमासामानाधिकरण्येशतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवंप्रयोगइतिवाच्यम्। एवमपिद्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्। ननुतत्रवाक्यभेदएव। पश्येत्यत्रतमितिकर्माध्याहारात्। पचतिभवतीत्यादितुपाकोभवतीत्याद्यर्थेअनिष्टमेवेतिचेत्। मैवम्। अध्याहारेगौरवात्। तस्यचमुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्। त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् ॥

तेफलव्यापारयोः परस्परान्वयस्यसत्त्वेनतस्यदृष्टान्तत्वौचित्यात्पश्यमृगइत्यादौधावनदर्शनयोरन्वयस्यनैयायिकासम्मततयासाध्यत्वेनन दृष्टान्ततत्वमितिबोध्यम्। दार्ष्टान्तिके। पश्यमृगोधावतिपचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति। अन्वयबोधकालेइत्यादिः। दुरुपपादत्वादिति। एवंचतथाप्रयोगविलयएवस्यादितिभावः। गौरवादिति। एकवाक्यतयान्वयेसंभवतिअध्याहारेणवाक्यभेदेगौरवमितिभावः। नन्वप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्यतआह। तस्यचेति। शतृसूत्रस्थेनभूवादिसूत्रस्थेनचमुनिवचनेनविरोधइतिबोध्यम्। अकिंचित्करत्वादिति। ऋषीणामेकवाक्यतयाबोधेसाधुत्वस्येच्छासत्त्वेइत्यादिः ॥

नास्तीति। एवंच तत्र द्वितीया दुर्वारेति भावः। नचेदृशेस्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः। श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्य
त्तयः शुभा इति वदिति वाच्यम्। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः। श्रुत्वेत्यादित्वार्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण। क्रियाप्रधानमित्य
त्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यते ऽतो दृश्यादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वेपि न क्षतिरिति दिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्थं भाष्यं पचादयः क्रियाभ
वति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तम्। वार्त्तिकम्। शप्तृविधायकस्थम्। तस्याः क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य। कर्मत्वस्वीकारे इति। क्रियान्तरनिरूपिततत्स्वीकारे इत्यर्थः। कारकस्या करणा
अपि च। अपाक्षीद्देवदत्तो ऽवेद्धि इत्यादौ शप्त्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्त्तिकादिसकलसंमतम्। न च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जा
यत एवेति वाच्यम्। तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशेर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न। साधुत्वानुशासनार्थप्रवृत्तैरेव तत्स्वस्वीकारात्। धातुसंबन्धाधिका
रव्युत्पादिते पुरीमवस्कन्द इत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च। ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न। लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मेतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः। कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमाद्देत्यन्यत्र विस्तरः। अभिहिते त्विति। नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्या
दिति चेत्। मैवम्। इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। उक्तं च हरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः
पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ दिकारकशक्तेः। हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः। स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्व
न्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः शोभनं पचति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात्। अन्यत्रेति। कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गतैवेति भाष्यसंमतपक्षे त्वाद्यमेव सारम्। अ
भिहिते त्विति। तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेर्थे वर्त्तमानत्वाभावात् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति भावः। न स्यादितीति।
पचधातूत्तरनिष्ठया ऽभिधानादिति भावः। गुणाश्रया। गुणनिरूपिता। प्रधानम्। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् ॥

अनुरोधमेवविशदयति। प्रधानविषयेति। गुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत्प्रतीयते। तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिताउक्तापिप्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतइति। अतएवप्रासादेआस्तेइत्यादौसदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानमीप्रतित्वात्सप्तमीसिद्धिः। इदंचस्वादुमिणमुलितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यौचेमेहरिकारिकेइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणनिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनीविभक्तिर्भवति। यथाग्रामायगन्तुमिच्छतिग्रामंगन्तुमिच्छतीतिचाइष्यतेग्रामोगन्तुमित्यादौप्रधानेपिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेर्ग्रामःकर्मइष्येस्तूभेकर्मणीतितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्। एवंचोभयत्राप्यावृत्त्याशाब्दोन्वयइत्येवप्रतीयते। अत्रप्रयोगेगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवतइतिकैयटात्। एवंचेतद्विरोधादोदनंपक्त्वापाश्मंदेतियत्केनचित्प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेतदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतेइति। अतएवपक्त्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमैव। पचेरप्राधान्यात्। वस्तुतस्तुपक्त्वाभुज्यतइत्यादौकर्मणःपचिभुजिभ्यांनयुगपच्छाब्दोन्वयः किंत्वन्यतरेणशाब्दोपरेणार्थः। तत्रचप्रथमाद्वितीयेव्यवस्थितएव। तद्यथापक्त्वाभुज्यतेओदनः। किंपक्त्वा। अर्थादोदनम् ॥ ७५ प्राचीनेनवस्तुतस्तुपक्त्वेत्यादिनासाधित्यन्तेनोक्तंतदतितुच्छमितिबोधपनस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनतथैवानुवदति। वस्तुतस्त्वित्यादिना। अतएवस्वादुमीतिसूत्रेभाष्येतुनक्त्वाणमुलादयः स्वान्वयिनासमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणेतद्वाच्यकारकेवक्तव्याः। तेनपक्त्वौदनोभुज्यतइत्यादावोदनेद्वितीयाना। अन्यथाकृत्वादस्यकर्तर्यौपत्तौपचिक्रियाकर्मत्वस्यानाभिधानात्तास्यादेवेत्युक्त्वा। नवक्तव्यम् अव्ययकृतोभावेविधानादित्युक्तम्। अनेनद्विभाष्येणोभयत्रशाब्दान्वयएवलभ्यते। तत्रवचनारम्भेएषांप्रयोगाणामुपपत्त्यभावात्प्रत्याख्यानेपिहर्युक्तरीत्यासनादिसूत्रस्यभाष्यसम्मतयाभावएवोचितः। एवंचकैयटोक्तंसुघेप्रतिहन्तुंशक्यमित्यप्यसाध्वेव वचनारम्भेःसिद्धेः। तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरयंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेःस्ववदभिहितत्वेनानभितहितत्वेनेनवाप्रकाशइतिसुधियोविभावयन्तुअन्यतरेणसहेति। इदंप्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तंतद्दवेतिबोध्यम् ॥

मैवमिति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात्। अतएव कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणो स्वस्वाभावेनं ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसञ्ज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते। चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यम्। तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वं समतमिति भावः। फलान्तरमप्याह। अग्नेरिति। ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः। न चाग्नौत च्चरितार्थम्। तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः। तत्रापीक्षितशब्दः क्रियाशब्दएवदूप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेनानेन बाधः। ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्र यदा तु ओदनं पक्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्र अर्थादोदन इति गम्यते। एवं च विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वेत्युभयं साधु। प्राप्नानन्द इति। आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह। क्वचिदिति। विषवृक्ष इति। यदि तु वधिच्छिद्योरन्यतरेण सहकर्मतयान्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम्। तृणं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगः। तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्। तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः। स्यादेतत्। धातूपस्थाप्य फलशालि कर्मेत्येवास्तु। किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत्। मैवम्। अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेणापादानत्वप्रसक्तेर्बाधनाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव। एवं द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम्। इदं त्ववधेयम्। ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधसकरूपएव ईप्सानीप्सादेरधिगीडादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितीयतृतीयादिवत्तांकर्मसञ्ज्ञाविहितास्तेसर्वे तेन तेन रूपेणोपस्थिताः ॥ प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम्। अतएवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः। नत्वावश्यकमिति। द्वेष्यसंग्रहोपिव्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः। तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात्। एकरूपएवेति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः। तदाहेप्सानीप्सादेरिति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोरादिना ईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगेपीति। स्वरूपतः सत्तयेति भावः। तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासतएव तदाह। अनन्यलभ्यस्यैवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्पितद्वेष्यविष

आधारवाचिकेति। इदमुपलक्षणं द्वितीयेगेकरणवाचकत्वात्। आधारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्त्तुरीप्सिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेवशक्य
मविश्य तआह। क्रियाया इति। फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः। देवदत्तादिशब्दैरिति। आदिनातिङन्तम्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोपि प्रकृत्यालाभः आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वंनल
ब्धमितित्यत्रैव पर्यवसानात्तस्यैवशक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वंयुक्तंतस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाविशेषणत्वञ्चयुक्तमितिचिन्त्यम्। अभेद इति। विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति।
हरिंभजतीत्यत्रेतिशेषः। फलमिति। कर्त्तुरित्यादिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषयेफलमित्यर्थः। व्यापार इति। कर्त्तृविषये। स्वाश्रयेति। स्थाल्यांपचतितन्दुलमित्यत्र कर्मद्वाराऽधिकरणं
भूतलेदेवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणम्। फलीभूते इति। पदजोपस्थितावविशेष्येपितत्फलभूतेशाब्दबोधे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणंसङ्ख्यार्थस्यनिनिरूपितत्वेनतत्तज्ज्ञापका
तेषुचविधीयमानाद्वितीयाआधारवाचिका। लाघवात्। क्रियायाधातुनाकर्तुश्चदेवदत्तादिशब्दैर्लाभात् इष्टतमत्वादेस्तुभानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चभेद इह
संसर्गः। तथाचहर्याधारिकायाप्रीतिस्तदनुकूलोव्यापारोवाक्यार्थः। यद्यपिकर्मणिकर्त्तरिअधिकरणेचविहितानांद्वितीयादीनामाधारोर्थइतितुल्यम्। तथापितन्नि
रूपकंफलंव्यापारः स्वाश्रयद्वारातदुभयंचेतिफलीभूतेशाब्दबोधेवैलक्षण्यंसंगच्छते। नचाधारतैववाच्येतिमन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्यवाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौर
वात्। कर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च। अतएवभाष्यकारआह। सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैवतथातिङामिति। नचतिङ्पिधर्ममात्रमर्थः। कर्तरिकृत्। लःक
र्मणिच। तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इतिसूत्राणांवैरूप्यापत्तेः॥ ७ रिकैवोपस्थितिरितिकर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापिवैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्रविस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारेत
रावृत्तित्वेसतिसकलाधारवृत्तिस्वरूपस्येत्यर्थः। आधारतातुशक्तिविशेषरूपाखण्डैवेत्याशयः। नन्वाधारतैवनिरूपकाश्रयसंबन्धभेदेनभिन्नाआश्रयतात्वमखण्डमितिनगौरवमतआ
ह। कर्मणीति। लोकेकर्मादिपदानांधर्मिपरतायादृष्टत्वेनसूत्रेपितत्परत्वेवोचितेतिभावः। आधारस्यशक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमान्नशक्त्यानन्त्यमितिबोद्ध्यम्। कर्मादयोपी
ति। अपिनासंख्या। सूत्रवदेवात्रापिकर्मपदस्यधर्मिपरता। शक्तिरप्यैतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यत इतिबोद्ध्यम्। संख्याचेति। चेनकर्त्तृकर्मणी। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्विषयेधर्मिपरतातिङ्विषये

कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह। पाचक इत्यादि स्वीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपञ्चितमिति। लादेशशत्रादेस्तिङां च वैषम्यं सर्वथा दुरुपपादमित्यादीति भावः। तेननटस्येति। अपादानादि
विशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयविधापि गृह्यते। प्रकृते चान्त्या। गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रकृत्प्रक्रियाजनकत्वम्। न
चतस्य कर्मयुक्त्वाभावः। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्। न च नटान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्तत्राप्यपादानत्वाविवक्षैवात्रेति वाच्यम्। आख्यातोपयोग इति सूत्रे उपयोगग्रह
णेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणयापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गोसंबन्धीति। गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः। तत्र पयस एव ईप्सिततमत्वे आह। तथायुक्तमिति। त्यजनोपसर्ज
पाचको देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकता स्वीकाराच्च। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु
कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथापि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव। न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम्। प्रपञ्चितं चैतच्छब्दकौस्तुभे स्माभिरित्यलम्। मियत्ता। परिगणन
मिति। तेन नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। गां दोग्धीति। गोसंबन्धिपयःकर्मकं दोहनमर्थः। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमे
तत्। तथाहि। त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। दापनमङ्गीकारणं च याचेः। विश्लेदनं पचेरित्यादि। एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत्त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमे
व। अत एव हि अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः। अत एव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि। गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यं
संगच्छते। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रययोर्युगपद्विवक्षायां चेदम्। अवधिभूताया गौः तन्निष्ठाय पयः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात्।
तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्॥ न। मिति। गोः पयः स्रावयति। गवा पयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः। न्यायसिद्धतयेति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचाम्। हेतुमति चेति
सूत्रे भाष्यकृताम्। परत्वादिति। ग्रामादायातीत्यादौ सञ्ज्ञान्तराप्राप्त्या अपादानत्वं सावकाशम्। कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ। भाष्यमिति। एवं न च भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम्। अस्यापादानत्वाविवक्षा
यां प्राप्त्यापरत्वादिस्युक्त्यसंगतेस्तद्ध्वनयन्नाह। यच्चकमित्यादि। अवधित्वेऽदि। ।अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः। ईदृशे च विषये आकडारसूत्रतद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिके ति भावः ॥
स्या

इति स्थितमिति।प्राचांग्रन्थेइति शेषः।अत्राहु:विवीजंतु यदापायोनिष्ठविभागानुकूलव्यापार एवधात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेःकर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि।किं
चकर्तुरीप्सितत्वमपिषष्ठ्यपवादत्वम्।तदभावेतद्विषयेपिषष्ठ्याएव प्राप्तेरतःषष्ठ्यपवादत्वसामर्थ्येनसंबन्धत्वेनबोधकतोचिता।तस्मादत्रापिक्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्वेने
व बोधइत्येवोचितम्।व्यापारद्वयार्थत्वेकर्तुरीप्सिततममित्यनेनापिद्विकर्मकत्वमस्त्येवयथाप्रयोगंबहूनांधातूनांतत्रयेव्यापारद्वयार्थत्वेनद्विकर्मकास्तेषांप्रधानकर्मणिलादयःप्रधान
कर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः।प्रधानकर्मत्वंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेकर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्।ण्यन्तविषयेईदृशप्राधान्यस्यैवग्राह्य
त्वात्।गर्गाःशतंदण्ड्यन्तामित्यादौगर्गाणामेवतत्वमितितत्रैवकर्मणिलादयः।उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यंतुशतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधाच्छताद्वृत्तिरितिनचद्विसूत्रस्यभाष्य
अत्रोच्यते।कर्मणःशेषत्वेनविवक्षायांनमाषाणामश्नीयादितिवत्षष्ठीप्राप्तातांबाधितुमिदंसूत्रम्।तथाचेहषष्ठीवत्संबन्धमात्रंद्वितीयार्थइतिस्थितम्।अपादानत्वमात्रविव
क्षायांतुपञ्चम्येव।गोःक्षीरत्विशेषणत्वेतुषष्ठी।तेनगोःपयोदोग्धीत्यपिप्रयोगःसाधुरेव।एवमग्रेप्यूह्यम्।यत्तुप्राचोक्तम्।दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुक्।नीहृकृ
ष्मन्थवहदण्डग्रहमुष्यत्वकर्मभागिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।ग्रहेःपाठोनिर्मूलः॥ ७५ विरोधः।एकव्यापारार्थकदुहादियोगेत्वप्रधानकर्मणि।अप्रधानत्वंचात्वोक्तप्रधानकर्मणि
न्नत्वम्।नन्वत्रार्थेगवादीनामेव।फलाश्रयत्वाभावात्।एवंचभाष्यानुक्तानांपरिगणनेपाठोऽयुक्तःअर्थनिबन्धनेयंसञ्ज्ञेतिचायुक्तम्।एवंद्व्यर्थत्वेनद्विकर्मत्वातिप्रसङ्गःस्त्वन
भिधानेनवारणीयइतिदिक्।अपादानत्वमात्रेति।विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामितिभावः।गोःक्षीरेति।नचक्रियान्वयेपिशेषत्वविवक्षायांसेतिवाच्यम्।षष्ठ्यन्तार्थकस्य
स्यान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारेतत्रैवान्वयस्युत्पत्तेः।अतएवतण्डुलानामोदनंपचतीत्यादौद्व्यर्थश्चैवपचिर्विकारयोगेषष्ठीतण्डुलविकारमोदनंपाकेननिर्वर्तयतीत्यु
क्तंभाष्येनतुपाकान्वयेषष्ठीत्युक्तमितिदिक्।निर्मूलइति।अपादानत्वाद्यविवक्षायांतत्संबन्धिनःकर्मत्वेमूलंनास्तीतिभावः।द्विकर्मत्वंतुयदीष्टंतर्हिव्यापारद्वयार्थत
याबोध्यम् ॥

उदाहरणमप्ययुक्तमिति। शक्रान्धुनरुज्जग्राहेत्येव प्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार घुतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयत्वे इत्यर्थः। कैयट माधवादिसंमतत्वादिति भावः। अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह। एवंचेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादिति भावः। तस्योद्देश्यत्वे मानमाह। अर्थिनश्चेति। ननु निग्रहार्थे इति। शारीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः। तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः। एतत्सर्वं माधवादिरीत्या लाद्युत्पत्तिनियामकं यदि प्राग्रुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यम्। द्वि
जग्राहच्युतरुं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम्। इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीन् न्यादींश्चोद्दिश्यैवेह पठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषे
लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युः गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम्। ण्यादयो ण्यन्ता निष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि। प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेन्ये तु यथा
रुचीति। एवंच दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात्। तथाच गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुद्धेत। शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। दण्डि
श्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। अतएव ह्यत्र समुदायेवाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानाक्तोरसंभवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्। दृष्यते तु गौणे। तथाच भारविः। येनाप
विद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति। अत्रामृतं मुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तु गौणः। यदपि व्याख्यातार आहुः। द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणि
कः पाठ इति। तद्भ्रमसात्। तथाहि। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिकेन द्वाष्येच पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता। माध
वोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि। उदाजहार च। तन्दुलानोदनं पचतीति। यत्त्वकथितं चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पा
णिनाकांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात्। करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः। न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादिति ॥ ७ कर्मकेष्विति। अकथित
सूत्रविषयेष्वित्यर्थः। पचेरप्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। कैयटेति। अत्राह। विक्लीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सितमिति कर्मणो वृक्षस्येक व्यापारपरि
त्यागेन कर्त्रत्वविवक्षयापि भाष्यस्य सूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वेन मानमिति ॥

तन्मतान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति। उदाहृतस्वपरग्रन्थां श्चयाश्रुतकैयटानुसारेणेति चध्वनितमित्यन्यत्र
विस्तरः। कैयट इति। अत्रारुचिबीजमुक्तम्। इति भावइति। अर्थनिबन्धने यसञ्ज्ञेति वदतां कैयटादीनामित्यादिः। द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम्। कुरुपाञ्चालादिरिति
। व्याख्यानान्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः। नन्वेयमर्थ्यमिति। शीङादेरपि शयनपूर्वके व्यापने वृत्त्या कर्तुरित्येव कर्मत्वस्याऽस्यादियोगइव सिद्धत्वादिति भावः। एवं चैवं कल्पनयोक्ता देशादीना
तन्मतान्तराभिप्रायेण। अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्यास्तां तावत्। शन्तं जयतीति। जि अभिभवे। यत्तु जिजयइति व्याख्यातं तन्न। तस्याकर्मकत्वात्। यद्यपि जयत्यादयो भा
ष्येन पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यन्तइति कैयटः। अर्थनिबन्धनेति। न तु स्वरूपाश्रया। अहमपीदमचोद्यं चोद्यइति तद्राजसूत्रभाष्ये एव्विपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शना
दिति भावः। तथा च भट्टिः। स्यातुं रणेक्षेरमुखो जगादमारीचिमुच्चैर्वचनं महार्थम्। कालिदासोपि। शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव। भारविश्च। उदारचेता गिर
मित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रइति। एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः। देशइति। कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते। तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्नैवैयर्थ्यम्। गोदोहइति।
न चेह कालत्वासिद्धिः। लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात्। तेन घटमास्तेइत्यादिन [illegible]। यत्तु प्राचोक्तम्। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचि
त्। नदीमास्तेइत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः आस्यते मास इ [illegible] या केचिदित्यप्यसंगतम्। द्वितीयाया भाष्यसंमतत्वात्। नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम्। ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशमात्रम्। तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्या [illegible] त्। अध्वेति चन्नूनम्। अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात्। अतएवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः। ग
न्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम्॥ ७। मेव कर्मत्वं नान्ये [illegible] मनभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्येति। क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः। तेनेति। देशादी
नां ग्रहणेनेत्यर्थः। यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थइति। तन्न। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेपि कालत्वाभावात्। यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादिना तस्य कालताकिं
तु मासत्वादिनैवेति भावः। एतच्च नापूर्ववचनमित्याकरे स्पष्टम्। अध्वानं स्वपि [illegible] ति। स्व [illegible] मात्रार्थकोत्र स्वपितिः ॥

कार्यसंप्रत्ययादिति। कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः। ननु कर्त्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियाया अपि कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमत आह। कर्मेति। प्राञ्च इति। हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः। गुणक्रियायामणि च्प्रकृत्यर्थक्रियायाम्। स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसञ्ज्ञानियमस्य चाप्रेषणे। ण्यर्थे। तृतीययेति। स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः। विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह। हेतुमतीति। अन्तरङ्गत्वादिति। एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः। अस्य विधित्वमित्ययं पक्ष आकाडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः। तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्त्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा परे गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणाम्। शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः। न त्विह कर्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्। कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च। अन्यथा गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत्। नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थानामेव कर्त्तुरिति। तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्ध्यति। उक्तञ्च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थप्रतिकर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अन्तरङ्गत्वाच्च। स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते। हेतुमतिणिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एवोपजीव्यापि कर्तृसञ्ज्ञा। एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया पि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं द्वन्द्वादेर्विधितो चितेति चेत्। अस्त्वेवम्। लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात्। नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत्। शृणु। णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एव नास्ति। अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसंभवः॥ आर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ज्ञेयम्॥ ७ कार्यत्वाच्च कर्त्तृसञ्ज्ञाप्राप्नोतीत्युक्तम्। नन्वारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते। पुरस्कारे त्विति। तुनाऽरुचिः सूचिता। प्रयोजकव्यापारेऽन्याधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति। किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्य तन्त्रोपलक्षणं न तु न तत्सञ्ज्ञकपरम्। अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम्। आकडारसूत्रस्य स्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमार्थतैवोचिता। एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न प्राक्कडारादिति शास्त्रबा

नन्विहेति। तथायुक्तमित्यनेनापि न तु स्थानीक्षितत्वाभावात् तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्चालक्षणां विनेति। कर्तृपदस्य स्वतन्त्रेलक्षणां विनेत्यर्थः। अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपिक र्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरितिसंप्रदानसञ्ज्ञासूत्रेकैयटेस्पष्टम्। तत्प्रयोजको हेतुरितिसूत्रेप्येवमेवात एव णिचसिद्धिः। अवधेहीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफला श्रयत्वेनास्त्येव कर्मत्वम्। किंच णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात्। अकृतव्यूहादितिलत्याना स्त्येव वा। प्रापणमिति। उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्या पारानुकूलव्यापारो हि तत्। तथापीति। अत एव प्रतिषेधाद्यथा कथंचिद्गत्यर्थानामपत्रग्रहणमितिभावः। प्राप्तिमत्वादिति। न चेति सूत्रेभाष्ये हृक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्ता प्राप्ते

प्राप्नूनिति। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः सश्रीहरिर्गमयतिरित्यर्थः। नन्विहकथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म न च शत्र

वः कर्तारः। तेषां गत्यादिसूत्रेणाकर्मकत्वादितिचेन्न। मैवम्। कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च

प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्॥ अप्रधाने दुहादीनामित्युक्ता ण्यन्ते

कर्तुश्च कर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु

स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत्संज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्स्यत्येवेति। नीवह्योः॥ ५७॥ यद्यप्यनयोः प्राप

णमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमङ्गम्प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्वा प्रतिषेध उक्तः॥ ५७॥ भ्यवहरतिमुदाहृत्य प्राप्ते हरतिभारं देवदत्तो हार

यति भारमित्युदाहरणान्तावि पूर्वो हरतिर्गत्यर्थो भ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्र त्यक्तं यदाच्च न गतीति सूत्रे भाष्ये हृवह्योरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे राव भाष्ये उदाहरणाच्च। त

त्रैव वहिर्नैगत्यर्थः देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च संबन्धमात्रं न संयोग एव। सुखं प्राप्नोति धनं प्राप्नोति भूः प्राप्नेत्यादिव्यवहा

रात्। आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपपत्त्या क्वचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्त्येव तादृशमपि गत्यर्थकत्वमभिमत्य वार्त्तिकारम्भः स्तुतो प्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम्।

हिंसेति। हिंसाङ्के भक्षणेच भक्षयतेरिति बोध्या । भाष्यप्रयोगादेवेति। आद्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेवयोगेतद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः। परास्ता इति। इदं चकैयटानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्वाययति शब्दाययति क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्रपक्षे शब्दाययतौ प्र
स्ता

नियन्त्रिति। नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्यति। अनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः। सूत इति। नियन्त्रा जितयन्ता सूतः सूता च सारथिः। आदयतीति। अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव। तदपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात्। सस्यमिति। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसादृष्टत्वात्तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात्। स्मारयतीति। यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मारयत्येनं वनगुल्म स्वयमेवेत्युदाहृियनेतत्रभाष्यप्रयोगादेवकर्मत्वंबोध्यम्। शब्दायतेरिति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमति च। धात्वर्थेति। एतेन शब्दाययति सैनिकैरिपूनिति कर्मप्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा अयक्रन्दशब्दायह्वेञां नेत्युक्तम्। तत्राययतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव। क्रन्दह्वेञोस्तु शं कि यत्नमात्रेण प्राप्तिसंभावना। वस्तुतस्तु नाशीसूत्रार्थ इत्युक्तम्। यदपि ग्रहदर्शामिति कर्मत्वमुक्तम्। तत्र दर्शिग्रहणं प्रामाणिकमेवाभ्युपेतोस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथापि बहूनामसंमतम्। अतएव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचख्युः। तथा अयाचिताऽरं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति। युक्तं चैतत्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात्। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः ॥

७७ निषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दाययतिसत्त्वेन मानम्। शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावेन सामानमिति बोध्यम्। व्याचख्युरिति। नि न बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम्। अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ग्राहेः। बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः ॥

तत श्चेति। एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थासंभवाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। प्रतिग्राहितेति। अस्य जायये त्यादिः। तत्र जाया प्रतिग्राहित शब्दयोस्तृतीया तत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः। बहुव्रीहिणा तृतीया तत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात्। अवयवेन सामर्थ्येपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च तदाह। जायानिष्ठेति। ननु द्विकर्मकत्वे पि धेनुरूप प्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्तेइष्टसिद्धिरिति चेन्न। णिजुत्पत्त्यर्थं प्रयोजकजायायाः हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं जायानिष्ठ प्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैव तत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात्। कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असंभवइत्यभिमानात्। न च निवृत्तप्रेषण प्रतिग्रह धातोर्णि

ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभावे वैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम्। अभिनि। वेत्याच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वकस्येति। तेनेह न। निविशते यदि शूकशिखापदे इति। क्वचिन्नेति। एवं चैव भिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम्। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ ७५ गन्धमाल्यकर्मण्येव क्तेइष्टसिद्धिर्जायापदेन षष्ठीसमास इति वाच्यम्। प्रकृत्यैव तदर्थलाभे णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः। ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेपि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह। अन्यपदार्थेति। तदन्तर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिबलेनाङ्गीकारेप्यन्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः। अभिवादयतेरिति। वदि अभिवादन इति ण्यन्तस्येत्यर्थः। व्याख्यानात्सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति। पूर्वनिपातेति। निविशते इति। अत एव सत्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। भाष्यप्रयोग इति। समर्थसूत्रस्य इति शेषः ॥

उभसर्वयोस्तसाविति।उभांशेउभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वंषष्ठ्यर्थइतिबोध्यम्।उभशब्दस्यशब्दपरत्वाद्वृत्तिविषयेविनायच्वार्त्तिके।उदाहरणेतुअन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवायचि
ततउभयशब्दान्तस्यापितद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेतिनदोषः।वृत्तिविषयेइति।वृत्तौकृतायामित्यर्थः।प्राचीनैर्हिउभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनवृत्तिघटकेपरतएवा
यजितिव्याख्यातंतदाह।उभशब्दादित्यादि।एवंचतेषांलक्षणाश्रयणंव्यर्थमितिभावः।अविभक्तिकइति।अनुत्पन्नविभक्तिकइतितदर्थइतिव्याख्यातारः दृष्टान्तबलेनतथैव
उभसर्वयोस्तसौउभसर्वतसौतदन्तयोर्योगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः।अत्रप्राञ्चः।उभशब्देनोभयशब्दोलक्ष्यते।अन्यथातसोसंभवादित्याहुः।वस्तुतस्तु।वृत्तिविषये
अयच्प्रवृत्तावपिउभशब्दाद्विहितोयस्तसतदन्तमस्त्येवेतियथाश्रुतंसाधु॥धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशः।गवित्ययमाहेतिवदितिप्राञ्चः।तन्न।तथासतिअपदा
न्ततयाहशान्तेलोपःशाकल्यस्येत्यस्येवदार्ष्टान्तिकेजश्त्वस्यापिअप्रवृत्तिप्रसङ्गात्।नचायंगकारान्तएवेतिभ्रमितव्यम्।कस्यचदइतिसूत्रेधकिदित्युदाहरणस्या
संगतिप्रसङ्गात्।तस्मात्धिगितिविभक्त्यन्तमेव।प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तुपोलुक्।उभयतःकृष्णमिति।कृष्णस्यपार्श्वद्वयोरित्यर्थः।आद्यादित्वात्तसिः।ष
ष्ठ्यर्थेद्वितीया।एवमुपपदविभक्तौसर्वत्रबोध्यम्।नाम्नोद्विधैवसंबन्धःसर्ववाक्येष्ववस्थितः।सामानाधिकरण्येनषष्ठ्यावापिक्वचिद्भवेत्इतिवृद्धोक्तौषष्ठीग्रहणंत
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्।द्विधेत्युक्तिःसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यांनिर्वाह्या।षष्ठीतदपवादयोरेककोटित्वात्।धिक्कृष्णाभक्तमिति।तस्यनिन्द्यतेइत्यर्थः।कथं
धिङ्मूर्खेति।संबोधनपदस्यक्रियान्वयइतिप्रागेवोक्ततयाधिक्शब्दयोगाभावात्।क्रियापदंचकच्छुतंक्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत्॥अलाभाविदभिप्रेत्याह।जश्त्वस्येति।अतिदे
शादिति।अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः।आद्यादित्वादिति।कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागतादित्यर्थेपञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये।सामानाधिकरण्येन विनापिसंबन्धंविशेष्यविशेषणभा
वेन।षष्ठ्येति।भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः।नाम्नोरित्यनेनक्रियाकारकयोःक्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वयइतिसूचितम्।वैयधिकरण्येति।षष्ठ्यावेत्य
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमितिभावः।क्रियान्वयइति।बोधनीयक्रियान्वयइत्यर्थः।धिक्शब्दयोगाभावादिति।संबोधनस्यक्रियान्वयात्तत्क्रिययैवधिकोयोगोनतेनापीतिभावः ॥

व्याख्यातमिति। तातेत्यादेर्हाशब्देनन्वयोग इति भावः। ह्वापदस्य चाध्याहृत त्वामिह्यनेन मामित्यनेन वाऽन्वय इति तात्पर्यम्। कारकविभक्तित्वमिति। कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः। संबोधन
पदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम्। वास्तव क्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहूपप्लव इति भावः। नास्य प्रवृत्तिरि
ति अतएव सर्वेषामयमस्मानामुपर्युपरि वर्तत इत्यादौ न द्वितीया। अत्रह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्थो न सामीप्यम्। वीप्साद्विर्वचनं चात्रेति बोध्यम्। उपसर्ग इति। बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसंबन्धस्य
तथा च मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यतीति वाक्यार्थः। एतेन हा तात हा देवि धीराभ इत्यादि व्याख्यातम्। यत्त्वाहुः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोध
ने प्रथमैव भवति। संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वाविवक्षादिति। तन्न। संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात्। देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेन्न
तावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते। किंच देव त्वां भजे त्वां भजन्तीत्यादौ संबोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर
बुद्धयः। उच्यते। उपरि बुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः। एवं च आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्यैव पर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रह
णम्। तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति। अभितः परित इति। प्रतिभातीति। एष प्रति शब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। न तु कर्मप्रव
चनीयः। अन्तरा त्वां मामिति। तव मम च मध्य इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अतएव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः। नदीमन्ववित। द्वितीया यायाः संबन्धो
र्थः। स चेह साहित्यरूप इति अनुनाद्योत्यते। लक्षणेत्यम्। वृक्षं प्रति। वृक्षसंबन्धिद्योतनमर्थः। संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णो
र्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृक्षं वृक्षमिति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। परिशब्दस्तु क्रिययासंबध्यते। क
र्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न ॥ क्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्य नभातीत्यन्वय इति भावः। मध्य इति। अन्तरा इति हि मध्ये इत्यर्थकः। लक्ष्यलक्षणे। ने।
वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानाद् वृक्षो लक्षणं विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम्। कर्मणीति। वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्मत्वात्। अतएव वृक्षस्य प्रति सेवनमित्यादौ षष्ठीति भावः ॥

विषयेत्येति। अन्यद्योत्यायाअपिक्रियायाः सञ्ज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादितिभावः। इतरेतरलक्षणाद्यस्तु द्योत्यारव्येति बोद्ध्यम्। इति तु न भवतीति। विशिष्टक्रियासंबन्धो विशेषणेनापि संबन्धा त्प्राप्तिरितिभावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थं सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात्। किंच परे: क्रियाविशेषकत्वेन्वर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। मन्यन्तेऽभिभागाप्रतीत्याकथं निषेधो। तत्राह। अत्रन्तेति। अर्थस्तो भागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरितिभावः। कालाध्वेति। येन कालेनाध्वना वा त्यन्तसंयोगस्तद्व्व तिभ्यामित्यर्थः।

एतदर्थमेव लक्षणादयोविषयतयो यानाद्तित्यास्ख्यातमाकरे। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। माम भिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति। तत्रमीप्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभागे इति कर्मप्रवचनी यत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम्। पूजायां चेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते। कालाध्वनोः। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः सचासौसंयोगो निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीयास्यादिति। क्षुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमितिकृदन्तेन सह समासवृत्तेरेवफलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम्॥ इति द्वितीया॥ स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थप्र निआश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च। धातुनोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। साधकतमं करणम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उ क्तं च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति ध्वनयति ॥ ७५ तस्मादिति। अस्वरङ्ग लाघवेत्यपि बोद्ध्यम्। एतेन शेषग्रहणानुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्॥ इति द्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यं च कर्तृप्रत्य यसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रियेकारके नित्यं कर्तृतेष्यत इत्यन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयो गे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः ॥

वस्तुत इति। वस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्। इदं वस्तु कर्त्रैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः। हि यतो वस्तु न तत्तद्रूपेण व्यवस्थितम्। तामेवाव्यव
स्थां दर्शयति। स्थाल्येत्यादि। कारकत्वमिति। विशेषणत्वादि यथा खञ्जकुब्जादावव्यवस्थितम्। एवं कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः। तण्डुलानोदनं पचतीत्य
कारकस्यापि तन्दुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन षष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः। प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति। प्रकृतधातुव्यक्तीत्य
र्थः। अनेकधात्वमेव दर्शयति। एवं च पचेरिति। तण्डुलधारणादिपरत्वे इति। आदिना आपाकसमाप्तिधारणम्। अवयवविभागादीति। आदिना रोटिकादावयवमेलनम्। त
आह च। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे
विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते न हि गोत्वं सर्वं प्रति गोरेव न तु कंचित्प्रत्यगोरिति वत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथा च कयाचित् धातुव्य
क्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रय तया विवक्षितः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोऽधिकरणम्। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधा कर्त्ता
रः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री। देवदत्ता
दिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्। तथा। आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म। अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म केवलै
रुपात्ते अधिकरणमित्यादि ॥ ९७ तण्डुलाः कर्तार इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः। संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोध्यम्। उपात्ते। उक्ते इत्य
र्थः। स्वप्रकाशत्वे। ज्ञानविषयत्वे। कर्तृकर्मविरोध इति। अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दविशेषोपाधिकस्य। शब्दविशेषनिमित्तकस्य। क
र्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे वा लक्षणे वा दोष इति बोध्यम् ॥

परेति।कर्मत्वाभिमतापेक्षयापरेत्यर्थः।गम्यादिकर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणायेदम्।अपादानेइति।प्रयागात्काशींगच्छतीत्यादौतस्यापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः।धात्वर्थतावच्छेदके
ति।संयोगस्यैवतथात्वंनतुविभागस्येतिभावः।तत्त्वेवेति।ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्यर्थः।वचनबलात्।गत्यादिनियमबलात्।ननुविभागस्यतत्त्वेनकर्त्तुरितितथायुक्तमितिचप्रा
प्तेतिअपादानप्रकरणेवक्ष्यन्वयिनोविभागस्यधात्वर्थतायावक्ष्यमाणत्वादित्यतआह।एकसञ्ज्ञेति।सावकाशायाइति। विंषंभुङ्क्ते इत्यादौसावकाशायाइत्यर्थः।कर्त्तुरिति।कर्मसञ्ज्ञात्वपा

एतेनज्ञानस्यस्वप्रकाशकत्वेकर्तृकर्मविरोधइत्यादिपरास्तम्।शब्दविशेषोपाधिकस्यकर्तृत्वादेःप्रत्यक्षादौउक्तिसंभवाभावात्।एतेनपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वंचेत्।अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य।धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मेतिपरिकुर्वन्तोपिप्रयुक्ताः।ग्रामंगमयतिदेवदत्तमित्यादौगन्तर्यव्याप्तेः।तन्मतेगम
नस्यप्रकृत्यर्थत्वेपितथात्वानवच्छेदकत्वात्।तत्रणिचोव्यापारार्थकत्वंनप्रकृतेः।नत्वेवापाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तिः।तत्रपारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वंवचनबलाद्व्यवस्थितमि
तिचेत्।अपादानेपितर्हितन्नास्तीत्यवधेहि।एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशयासावकाशायाबाधात्।अतएवात्मानमात्माहन्तीत्यादौपरयाकर्तृसञ्ज्ञयाकर्मसञ्ज्ञाबाधमा
शङ्क्य —— हंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्यसमाहितंभाष्ये।रामेणेति।इहयद्यपिविभक्त्युपस्थितानांकारकाणांक्रियांप्रतिविशेषणत्वैवतथापिकृदुपस्थितानांवि
शेष्यतैव।सत्वप्रधानानिनामानीत्युक्तेः।धातूपस्थाप्ययोःफलव्यापारयोरपिकर्मकर्तृसमभिव्याहारेविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः।तथाचरामनिष्ठोयोव्यापा
रस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीतिवाक्यार्थः ॥ ७ दानसञ्ज्ञायाःपरत्वाद्बाधिका।अतएवग्रामंत्यजतीत्यादौद्वितीयासिद्धिरितितात्पर्यम्।अ
पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्यफलतानवच्छेदकत्वान्नदोषइत्यपिबोध्यम्।अतएवाएकसञ्ज्ञाधिकारेसञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव।अहंकारादौति।आदिनाशरीरम्।विभक्त्युपस्थि
तानामिति।विभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमत्तेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः।व्यत्यासइति।तद्व्यत्यासेनैवधातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः।तत्रव्यापारजन्यफलमेवधात्वर्थइतिभावः ॥

तदिष्टापत्तीति। तस्य कृत्यर्थक्रियायामविकारकाणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह। कर्त्रीप्सादि। यत्तु भवति क्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिकान्वयात्तेषांन्ता
रितार्थ्यमिति। तन्न। भवति क्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तुरुक्तत्वात् तीयानापत्त्याहरिणाश्रातइत्यसिद्ध्यापत्तेः। करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः। क
र्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासंगतेश्च। यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारे नमानमत आह। अषष्ठ्यर्थेति। आकृतीति। इदं च यथायथं सर्व
विभक्त्यपवादः। नाम्नेति। नामसंबन्धितीयस्यान्तत्वादित्यर्थः॥ करणशब्दानुवृत्त्येति। एकसञ्ज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम्। ननु मनसादेवदत्तसंज्ञ तंकृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः। न च कर्तृ
यज्ञुवाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाचक इत्यपि स्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम्। कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्व
यं विनोक्तिसंभवे स्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किम्। हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवनः। शाब्दिकः। शब्दं दर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृत
विश्वः। विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरिते
नदान्त इत्यादि बोध्यम्। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात् क्लीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबन्धि धान्यमित्यर्थः। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमित्यु
त्तरसूत्रस्यान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति। मन
सः सञ्ज्ञायामित्यलुक्। किं चास्मै देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणिकर्तुर्णौ कर्मत्वं न। अणावकर्मकादिति परस्मैपदं चनेति सिद्धान्तः॥ ५५ साहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण
धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम्। अतस्तोकं पाक इत्यादौ षष्ठी मे निवार्यम्। धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रे कैयटे। ना
टशासञ्ज्ञात्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह। किं चेति। कर्मत्वेनेति। न च वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्म
काणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः ॥

फलान्तरमाह। णाविति। दीव्यते क्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकारः। भावः फलमित्यपि बोध्यम्। करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशः फलम्। द्वितीयेति। अक्षान्दीव्यतीत्यत्राक्षपदस्याक्षजेयधनेलक्षणा नचतदाकरणत्वमक्षैरित्यर्थेक्षा नितिनभवतिद्वन्द्वे। एकैकद्वयत्रशक्तिरिति। द्विधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्राप्राधान्यंनामशाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावइत्या ह। पितुरत्रेति। आर्थइति। पुत्रसाहित्यस्यवान्पिता आगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्धएवसंभवइति पश्चात्तस्यापि मानसस्तत्संबन्धबोधइति भावः। शाब्दत्वंचविवक्षानिबन्धनमेवं चैपुशाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। संहेत्रपुत्रैर्दशभिः भारं वहतीत्यादौ विद्यमानतात्राचिसहशब्दयोगेक्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावोदशानां पुत्राणां वि द्यमानत्वेपीत्यर्थ इत्यन्यत्रविस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरितिन्यायादित्यर्थः॥ वस्तुतस्तुतद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। प्रथमा

मत्तुप्राचा कर्मसंज्ञंवास्यादितिव्याख्यातम्। तदाकरविरोधादपेक्ष्यम्। स्यादेतत्। करणसंज्ञया अवकाशः देवनाअक्षाः करणेल्युट्। कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यन्तेअक्षाः कर्मणिलट्। अक्षैर्दीव्य तीत्यत्रतुसंज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीयैवस्यान्नतुद्वितीयेतिचेन्न। अत्राहुः। कार्यकालपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यत्रपदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्द्वितीयेति। ननुदीव्यन्तेअक्षा इत्यत्रकर्मण्यभिहितेपिकरणत्वस्यानभिधानात्तृतीयास्यात्। तथादेवनाअक्षाइत्यत्रल्युटा करणस्याभिधानेपिकर्मणोनभिधानात्द्वितीयास्यात्। मैवम्। एकैवह्यत्रशक्तिः संज्ञाद्वययोगि नीतयाचउभयत्राप्यभिधानमेवनत्वनभिहितत्वम्। सहयुक्ते। पुत्रेणेति। पितुरत्रक्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रस्यतुआर्थइतितस्याप्राधान्यम्। अप्रधानग्रहणंशक्यमकर्त्तुम्। नचैवंपितुरपितृ तीयापत्तिः। तत्रप्रातिपदिकार्थमात्रेअन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः॥ ७ याश्चकारकविभक्तित्वमनभिहितपादेभाष्येबहुशः स्पष्टमन्यत्रप्रपञ्चितंच। अन्तरङ्गत्वंतुनयुक्तम्। षष्ठ्यपवादत्वमिवप्रथमाप वादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येतिन्यायेनच प्रथमापवादत्वस्यैवचापत्तेः। उपपदविभक्तेरितिन्यायेनचवाचनिकेसर्वतोबलवत्वेकारकविभक्तेर्बाधितेऽर्थात्षष्ठ्यपवादत्व मुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते। किंचउपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्त्वंदुरुपपादम्। नचसंबन्धस्यक्रियाकारकभावमूलकत्वेनतद्युक्तकार्यं बहिरङ्गं पुत्रेपितृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्य क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिकायिभक्तिः प्रबलेत्यपिनयुक्तम्। अप्रधानक्रियायामपिकारकान्वयदर्शनात् ॥

तद्वंभूयनयन्नाह। इत्यादौ कारकविभक्तेरिति। अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य संग्रहः इत्यलम्। अर्शआद्यजन्त इति। व्याख्यानादिति भावः। अन्यथा येन गुणेन कारणत्वादिना वयवस्य विकारो लक्ष्य तइत्यर्थः। पस्याः क्षिकाणमस्येत्यादौ प्रथमांबाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेव स्यात् अक्ष्णाकाण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम्। प्रकृत्यर्थेति। अर्शआद्यच् प्रकृतेरित्यर्थः। शरीरस्येत्य वयवस्युपलक्षणम्। संभवतीति। लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः। द्रव्यादीति। आदिना गुणक्रिये। एवंच त्रितयसाधारणं हेतुत्वं नियतक्रियमिति। क्रियया नियतमित्यर्थः। क्रियामात्रविषयमिति यावत्। हेतुकरणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह। नाश्रितेत्विति। एवंच करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधायसूत्रद्वयमित्यर्थः। विकल्प्यत इति। तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्तेः
पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च। येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तदाह। अङ्गिनइति। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते। संनिधानात्। सचार्थाद्विकृत एव। न ह्यस्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति। तदेतदाह। येनाङ्गेन विकृतेनेति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्याने इति नङ्कर्त्रोगे परत्वात्पक्षे पितुः सञ्ज्ञाता। मातुर्हर इतेनो क्रम्। आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति। तन्न। तत्र शेषाधिकारात्। द्रव्यादीति। उक्तंच। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति च। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवंच तादर्थ्ये चतुर्थ्या सह हेयं तृतीया विकल्प्यते। अध्ययनायवसति। अयंतु विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन स हेतुनिरूपकत्वेति। गम्यमानेति। नतु श्रूयमाणेवेत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः। मा चापलायेति गणान्व्यनैषीदित्यत्र तु अलब्धमिति शेषः। अशिष्टे ति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते॥ इति तृतीया॥ ॥ विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्पव्यवहार इति बोध्यम्। फलेन सहेति। तच्च फलं फलत्वेन तृतीयार्थ इत्येके हेतुत्वेनैवेत्यन्ये॥ अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम्। चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मनेद्रमाणम्। अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदभान मेवेति बोध्यम्। गम्यमानेति। श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्त इत्यत्र भाष्ये तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः। ज्ञाप्यतेरिति। चतु र्थ्यर्थे विहिता तृतीया युक्ता दाण आत्मनेपदमिति तदर्थः। सा चेदित्यनेन तस्याः क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते। तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः। इति तृतीया ॥

अपुनर्ग्रहणायेति।इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्बोध्यता स्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम्।भाक्त इति।अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः।न मूढाय मतिं दद्यादित्यत्र मतिं त
ज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः।आग्रह इति।अतएव क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।भाष्यान्तरमप्याह।खण्डिकेत्यादि।चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः।शे
षित्वमुद्देश्यत्वम्।शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्।शेषित्वं नास्तीति।यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति तथाप्यजाया इव परत्वात्कर्त्तुरिति कर्मसञ्ज्ञया बाधान्न दोष इ
ति तत्त्वम्।अस्मात्कर्मणीति।क्र्यादेश्चुरादेर्वेत्यर्थः।प्रीङ् प्रीताविति दैवादिकाद्विपि कश्चित्।हरिं प्रीणयतीति।प्रीयमाण इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र
अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह।दानस्येति।तेन अजां नयति ग्रामं हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः।दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वा
पादनम्।अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति।तत्र हि ददातिर्भाक्तः।एतच्च वृत्तिमतम्।भाष्यमते तु नान्वर्थताया माग्रहः।खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददा
तीति प्रयोगात्।रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम्।न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि प्रसङ्गः।यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्म
णश्च शेषत्वं लभ्यते।ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति।दानीय इति।बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर्।रुच्यर्थानां प्रीयमाणः।प्रीञ् तर्पणे।अस्मात्कर्मणि ल्युट्।हरये
रोचत इति।हरिं प्रीणयतीत्यर्थः।कर्मसञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम्।प्रीयमाणः किम्।देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि।अत्र पथो मा भूत्।श्लाघह्नुङ्।श्लाघा स्तुतिः।कु
त्सा पश्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः।अन्ये त्वाहुः।कुत्सायात्मानं परं वा श्लाघमानः कथयतीत्यर्थ इति ॥ ५१ ॥ न संप्रदानत्वमिति भावः।अत्र पथ इति।न च तदभावे सूत्र
स्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्तया बाधसिद्धिरिति वाच्यम्।देवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेः।कृष्णं स्तौतीति।स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः।ज्ञीप्स्यमानपदेन
प्रथमोपस्थितत्वाण्णिजन्तप्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यम्।तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छानुपपत्तिरिति भावः।ह्नुङादेरपि ह्नुत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम्।अन्ये
त्विति।प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेन ण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तन्दाशयः।तदेवाह।कृष्णायेति ॥

कारकशेषत्वादिति।कर्मणायमभिप्रैतीति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः।सपत्नीभ्य इति।तत्रहुत्वानेत्यन्तमार्थिकार्थकथनम्।स्वाभिप्रायं कृत्स्नं बोधयतीत्यर्थः।एवं शपते
इत्यपि व्याख्येयम्।सिद्धमिति।स्पृहणीये कर्मण्यनीयरिति भावः।यदात्विति।कर्मणः शेषत्वे विवक्षेत्यर्थः।इति स्थितमिति।शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वायो
गोत्रारुचिः।संप्रदाने इति।बाहुलकादिति भावः।व्याख्येयमिति।षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तुमशक्येत्यभिमानः।अमर्ष इति।वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप
तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्।हुत इति।सपत्नीभ्यः कृत्स्नं हुत्वा नातमेवार्थं कृत्स्नं बोधयतीत्यर्थः।यस्य कस्य चित् हु
त इति वा।तिष्ठत इति।स्थित्वा स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः।प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्।धारेरुत्तमर्णः।षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्।स्पृहेरीप्सितः।परत्वादिति।ते
न परस्परेण स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादि सिद्धम्।यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी।तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्।वाक्यपदीये हेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसञ्ज्ञेति स्थितम्।तन्मते स्पृहणी
यमित्यत्र दानीय इतिवत् संप्रदाने कृत्यः।कुमार्या इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्।क्रुधद्रुह।क्रुध कोपे द्रुह द्रोहे।ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्।असू
येति कण्ड्वादियगन्तः।एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः।तत्र क्रोधोऽमर्षः।द्रोहोऽपकारः।ईर्ष्या असहनम्।असूया तु गुणेषु दोषारोपः।क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद्द्वितीया प्राप्ता।राधीक्ष्योः।कारकमिति।कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः।एकसञ्ज्ञाधिकारात्।न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्व
व्यपदेशः ॥ इत्यर्थः।अपकार इति।अपकारविषये चेत्यर्थः।असहनम्।उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलो व्यापारः।गुणेषु।गुणविषये।दोषारोपः।दोषत्वारो
पानुकूलो व्यापारः।अकर्मकत्वादिति।क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः।द्वितीयेति।तत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः।प्राथमिकेति।राधी
क्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ॥

इत्यर्थाभ्युपगमेनेति। तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः। कर्मत्वेन प्राप्तेरिति। शंसितुः शंसनं विषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयोरर्थः। शंसितुः
प्रोत्साहने कर्मतयान्वयः होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः। एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः। धनादीति। आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम्। अनेकधेति। साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः।
ब्राह्मणायदधीत्यादौ तद्द्वोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम्। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः। एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न च
कृत्स्नसंबन्धिशुभाशुभपर्यालोचनप्रतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अनु प्रति। गृणदिति। आन्तस्यानुकरणात्षष्ठी। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते। परिक्रयणे।
क्रयो धनादर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम्। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालम्। ततोऽन्यूनत्वादिति व्याचष्टे। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इ
ति। तस्मै कार्याय इदं तत्तदर्थं कारणम्। तस्य भावस्तादर्थ्यम्। ष्यञा उपकारकत्वरूपः संबन्धोऽभिधीयते। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने
ति सिद्धान्तात्। उपकारकत्वं चानेकधा। तेन ब्राह्मणायदधीत्यादावपि भवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां वि
कृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव। भक्तिर्ज्ञानं कल्प्यत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वा
त्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि। उत्पातेनेति। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमाना
चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिके इत्यर्थः। हितेति। समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि बोध्यम् ॥ ज्ञ तुर्थीकिंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। ज्ञानत्ववि
शिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत्। रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः। प्रथमैवेति। भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः। समासविधानादिति। चतुर्थी
तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह। एवमिति। इत्त्वावाशीरर्थाप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः। आशीरर्थयोगे आशीर्वि
षयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं न प्रतीयते। न चदृत्तौ तथान्वयो युक्त इति हरदत्त इति दिक् ॥

नहिफलार्थेति। यद्यपि ब्राह्मणाय दध्नीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथापि फलेनाहरणद्वारा न कोपि यानक्रियोपकारक इत्याशयः। तु
मुनेवेति। भाववचनघञादीनां तुमुनपवादत यातत्समानार्थत्वात्। एवं च प्रथमापवादोयमिति भावः। द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी विघा
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः।
तुमुनिति। ण्वुलोप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः। यत्तु प्राचा
व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तन्न। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न च तादर्थ्य इति प्राप्तिः। न हि
फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रवि
शेषपरिग्रहार्थमित्याह। इति सूत्रेणेति। न च तादर्थ्य इत्येव गतार्थता शङ्क्या। भाववचनेनैव तुमुने˜वतादर्थ्यस्य द्योतितया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात्।
यत्तु प्राचोक्तम्। भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्न। ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च
तादर्थ्याभावात्। गुणीभूत पाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात्। ननु षष्ठ्यपीति कुतः। षष्ठ्येवास्तु। अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह। त
स्मै प्रभवतीति। न त्वां तृणमित्यादि। ननु तृणादिवत् युष्मत् शब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम्। मैवम्। अनादर इति हि कर्मणो विशेषणम्। अनादरद्योत
कं यत्कर्मेति। तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः॥ ॥ इति चतुर्थी ॥

तार्थे यद्विधानं तदर्थे च्यावत इत्यर्थः। एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथं चतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्योतनेपि पूर्वक्रिययोस्तदद्योतनात्। कर्तुः प्राधान्यादिति। ए
वं च तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्तत्राप्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्ये च चतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः॥ इति चतुर्थी ॥

प्रकृतेति। कर्त्तर्येति व्याप्तिवारणायसत्यन्तम्। अन्यथा कर्त्तसञ्ज्ञायाद्यमपवादः स्यात्। कर्त्तसञ्ज्ञातु पचत्यादियोगे चरितार्था। कर्मणि ग्रामे ति व्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अवधित्वं न विरुध्यत इति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः। न विरुध्यते। तदनाश्रयत्वादिति भावः। अतदावेशादिति। तद्धातूपात्त गमनावेशादित्यर्थः। तदावेशादिति
ध्रुवमिति। ध्रु गति स्थैर्ययोः। अस्मात्कुटादेः पचाद्यच्। ध्रुवस्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः। ध्रुवं स्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः। तच्चार्थादवधेरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते। परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात्। एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः। पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां स च धर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात्। उत्स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि। भीत्रा। कथं तर्हि कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणम्। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। न चैवं संयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञापत्तिः। परया अधिकरणसञ्ज्ञया बाधात् ॥ पाठे तन्मात्रावेशात्। विभागमात्रावेशादित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतो वध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम्। सा च क्रियाविभागरूपा। कालिकसंबन्धेन फलाश्रयेति प्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसंबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। निवृत्तीति। विश्लेषेत्यर्थः ॥

इष्टापत्तिरिति। शेषत्वविवक्षायाकस्येतिषष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थासंगतिमिति। नहिधातुं प्रतिकर्तृत्वं किंतु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तु जनिकर्तृ भ्यामितिनिषेधात्। उपधालोपप्रसङ्ग॰ स्तुगमेरिडित्यादाविव जनिघसिभ्यामित्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्ग॰ भियानकृतइत्यन्ये। सौत्रत्वादितिपरे। भाष्यकैयटेति। इदमेवयुक्तम्। प्रकृतिशब्दस्यतत्रैवप्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंचवृत्तिमतेकारकइत्यधिकृतस्यकारणसामान्यवाचिनोनिर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोःसंभवी।

अधिकरणत्वाविवक्षायांत्विष्टापत्तिः। अध्ययनादिति। अध्ययनसंबन्धिनीग्लानिरित्यर्थः। जनिकर्तुः। जननंजनिः उत्पत्तिः। इञजादिभ्यइतिजनेर्भावेइञ्। जनिघसिभ्यामिण् इत्युणादिसूत्रेणइण्वा। जनिवध्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधः। तस्याःकर्तेतिशेषषष्ठ्यासमासः। तथाचधात्वन्तरयोगेपिभवति। अङ्गादङ्गात्संभवतीतियथा। तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेनइक्श्तिपौधातुनिर्देशइतिइकानिर्देशोयमित्याश्रित्यगमहनेत्युपधालोपप्रसङ्ग॰मर्थासंगतिंसमासानुपपत्तिंचोद्भावयन्तोमीमांसावार्त्तिककाराःसमाहिताइतिभावः। इहसूत्रेप्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपरमितिवृत्तिकृन्मतम्। पुत्रात्प्रमोदोजायतइत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमितितुभाष्यकैयटमतम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मणइति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनतूपादानम्। किंचब्रह्ममायाशबलम्। तद्धिसर्वकार्योपादानमितिवेदान्तसिद्धान्तः। भुवः। भवनंभूरितिसंपदादित्वाद्भावेक्विप्। पूर्वसूत्रेसमासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्ततेस्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः। ल्यब्लोपइति। ल्यबन्तस्यगम्यमानर्थकत्वादप्रयोगइत्यर्थः॥

१५ नहिकारणानांमध्येउपादानकारणमितिवत्कारणानांमध्येकारणमितिसंभवति। भावेक्विबिति व्याख्यानात् जनिसाहचर्याच्चेतिभावः। प्रभवतीति। प्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः। सूत्रेभवनमध्येतदेव। अप्रयोगइति। तदन्तशब्दाज्ञानेपितदर्थज्ञानेइत्यर्थः। यथाप्रविशपिण्डीमित्यादाविण्पणइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यावाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैवचपदस्यवृत्त्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकत्वात्तथाप्रकृतेपीतिबोध्यम्। एवंफलेभ्योयातीत्यादावपि ॥

अर्थद्वारयुक्तादिति। तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धा
रकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातरइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिभावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति पातञ्जलभाष्यप्रयोगोपि बोध्यः। आरभ्येति। अवधिमादायेत्यर्थकं तत्। आ
पतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः। तेन पञ्चम्यर्थार्थे नार्थद्वारा प्रयुक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौस्तः।
कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्थमिति। नेच इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव पञ्चमी विभक्त
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते। तद्यथा चैत्रः शूर इतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति। तन्मन्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षा
या उभयत्र तुल्यत्वात् उदाहृतकोशविरोधाच्च। ऋते कृष्णादिति। कथन्तर्हि पुरुषाराधनमृते इति। प्रमादोयमित्येके। अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दर्शिग्रहणात् चै
त्रं यावद्धीतमित्याद्याविवऋते योगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः। युक्तं चैतत्। ऋते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रात्। प्रभृतियोग इति। प्रभृत्यर्थैर्योग इत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यं विवृण्वन् कैयटः प्रायुङ्क्त ततआरभ्य इत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रविवक्षायां तेन विनेति विशेषणांशस्तु नेति भावः। पद्ममर्यादेति शब्दउ
च्यते इस्मिंस्तन्मर्यादावचनम्। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः। परिहरेदिति। परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाभावः। परित्रिगर्तादिम
नपञ्चमी विधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च। अस्मादेव निर्देशाद्भ्यां योगे पञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृशउपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनि
र्यातनं प्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमी स्यादिति। तृतीयापवादोयम्। शतेनेति। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणम् ॥ ६७ द्विप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी मानाभावादि
त्यन्यत्र विस्तरः। विशेषणांशस्तु नेति। तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ताविति भावः। अस्मादेव निर्देशादिति। यत्त्वनेन सूत्रेणैवेति। तन्न। एतद्घटकीभूतप्रश्नः प्रतिनिध्याद्य
र्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपादीयमाने इत्यस्य यद्व्यादिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं पावकस्य दानम्। तृतीयेति। हेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

हरदत्तग्रन्थेति।भाष्ये तु नदृश्यते।इह।अगुणास्त्रियांचेत्यत्रासंनिहितैवेति।उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम्।सप्तम्यपीति।प्रातिपदिकार्थमात्रेइति शेषः।तद्विशेषकत्वमिति। सत्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः।दूरान्तिकार्थेभ्यइत्यस्योदाहरणेक्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचिताबोध्या।सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्रतुनास्य संबन्धोव्याख्यानादितिबोध्यम्। क्रियानद्रव्यमिति।एवंचतत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्रस्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमितिभावः।तमनूद्येति।प्राचांग्रन्थमनूद्येत्यर्थः।तदनुपपत्तिः।असत्त्वानुपपत्तिः।कृदभिहि तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेणोकर्तृसंज्ञाच। योगविभागादिति।एतच्चहेतुमनुष्येभ्यइतिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।स्त्रियां चेति।बहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः।पृथग्विना।समुच्चयार्थमिति।निपातानामनेकार्थत्वादितिभावः।पञ्चमीति।तत्रमण्डूकप्लुत्यापञ्चमी।द्वितीयातुसंनिहितैव।दूरं दूरेणचेति।इहसप्तम्यपिवक्ष्यते।किंचदूरान्तिकार्थेभ्यइतिसूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्योविभक्तिचतुष्टयंबोध्यम्।तथाचप्रयुज्यते।दूरादावसथान्मूत्रमिति।आवसथस्यदूरेइत्यर्थः।असत्त्वेति।सत्त्ववचनत्वंचतद्विशेषकत्वम्।एवंचसामानाधिकरण्येनप्रातिपदिकार्थविशेषकंव्युदस्यते॥तदाह।दूरः पन्थाइति।एतेनकरणेचस्तोकेतिसूत्रेणकरणेकिंक्रियाविशेषणेकर्मणिमाभूत्।स्तोकं पचति।क्रियानद्रव्यमितिप्राचांग्रन्थोपिव्याख्यातः।यत्तुतमनूद्यक्रियायाविशेष्यत्वेनद्रव्यत्वावश्यं भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेवचिन्त्यम्।धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात्।नचविशेष्यत्वेतदनुपपत्तिः।कृदभिहितभाववल्लिङ्गसंख्यान्वयोगित्वमात्रेणतदुपपत्तेः।यद्यपिहतशायिकाः शय्यन्तइत्यादौभाष्येसंख्यान्वयः स्वीकृतः।पचतिभवतीत्यादौकर्तृकर्मत्वान्वयश्चतथापिलिङ्गस्यकारकान्तरस्यचाभावेनिर्बाधएव।उक्तञ्च।क्रियानयुज्यतेलिङ्ग-क्रियानाधारकारकैः।असत्त्वरूपतातस्याश्च मेवावधार्यताम्।इतिपञ्चमी ॥ कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिवैधर्म्येदृष्टान्तः।यद्वापक्त्वापकुम्भिस्यादिकृदभिहितभावेत्यर्थः।इत्यादाविति।इदमुपलक्षणंपचतीत्यादावपिकारकगतसंख्याक्रियायामारोप्यतेत्रैवतदन्वयस्यउक्त्याप्सूत्रेभाष्येउक्तत्वात्।भवतीत्यादाविति।पश्यमृगोधावतीत्यादिशब्दार्थः।लिङ्गस्येति। तन्निरूपितविशेष्यतायामेवद्रव्यत्व मितिभावः।क्रियानाधारेति।धात्वर्थोनाधारेत्यर्थः।करणत्वादिभिरितियावत्।स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्नयुज्यतेइत्यर्थः।इयमेवलिङ्गक रणत्वादिभिः संबन्धः पूर्वैवासत्त्वरूपत्वेनैतदपेक्ष क्रालिङ्गनिर्देशः।इति पञ्चमी ॥

प्रत्ययार्थस्य।संबन्धस्य।प्रकृत्यर्थं प्रति।राजार्थम्।प्राधान्यादिति।संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्यप्रकारतायांसीकारादितिभावः।तदर्थश्च।प्रकृत्यर्थश्च।विशेषणम्।षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेतिभावः॥
यत्तुतदर्थशब्देनप्रत्ययार्थः संबन्धइति।तन्न।तस्यसंसर्गविधयैवभानस्यभाष्यादिसंमतत्वात्।उक्तन्यायेति।प्रकृत्यर्थस्यैवप्रत्ययार्थंप्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः।राजसंबन्धीपुरुषइत्येवबो
धादितिभावः।शेषत्वाभावमुपपादयति।पुरुषशब्दइति।इदमपि।कर्मादीनांसंबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि।नापूर्वमिति।षष्ठीशेषेइतिसूत्रेणसिद्धत्वादितिभावः।अष्टसूत्री
राज्ञःपुरुषइति।प्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थंप्रतिप्राधान्यादप्रधानादेवषष्ठीतदर्थश्चपुरुषेविशेषणम्।प्रधानात्तुनषष्ठी।उक्तन्यायविरोधात्।शेषत्वाभावाच्च।पुरुषशब्दोहिय
थायथंप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थकोवा।यदातुनैवन्तदापुरुषशब्दादपिषष्ठीभवत्येव।यत्त्वप्रधानंशेषइतितन्न।प्रातिपदिकार्थमात्रेशुक्लोघटइत्यादौविशेषणेष
ष्ठीप्रसङ्गात्।नचप्रथमयाबाधः।तस्याःप्राधान्येचरितार्थत्वात्।कर्मादीनामपीति।यथाविशेषाविवक्षायांरूपवानितितद्विवक्षायांतुनीलःपीतइत्यादिप्रयुज्यतेतथेद
मपिन्यायसिद्धमितिभावः।सतामिति।एवंचनपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषत्वविवक्षायांचेतितृज्यर्थानांकरणेषष्ठीवेतिचप्राचांग्रन्थेपठ्यमानंनापूर्ववचनमितिभावः।स
र्पिषइति।ज्ञोविदर्थस्यकरणे।अधीगर्थदयेशांकर्मणि।कृञःप्रतियत्ने।रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।आशिषिनाथः।जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायाम्।
व्यवहृपणोःसमर्थयोः।कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणे।इत्यष्टसूत्रीतुनेहव्याख्याता।तस्याःसमासनिवृत्तिफलकत्वात्।तथाहि।तत्रशेषइत्यनुवर्तते।शेषत्वेन
विवक्षितेचकरणादौषष्ठीसिद्धैव।तदयमर्थः।इहषष्ठ्येवनतुतल्लुक्।तथाचलुक्प्रयोजकीभूतःसमासएवनेति।तथाचवार्त्तिकम्।प्रतिपदविधाना
चेत्यादि ॥ ५॥ ति।कृत्वोर्थेतिसूत्रंवृत्तिरीत्याघ्रतम्।वस्तुतस्तत्रशेषग्रहणंनानुवर्त्ततेमध्येविच्छेदादित्यन्ये।तेषांसप्तसूत्रीतिबोध्यम्।अनुवर्त्ततइ
ति।अतएवाधीगर्थेतिसूत्रेशेषइतिवर्त्ततइतिभाष्येउक्तम्।ननुतद्वलाल्लुगभावोस्तुसमासाभावः कुतइत्यतआह।तथाचेति।प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्त्ति
कबलात्तथाकल्पनेतिभावः।वस्तुतोनिषेधवार्त्तिकेऽनुवादायेमानिसूत्राणीतिबोध्यम् ॥

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योगषष्ठ्येति। अतएवसमासनिषेधप्रकरणेएतानिनोक्तानितथासतिकर्माद्यर्थकषष्ठ्यामपिसमासनिषेधापत्तेः। द्विवस्तुदर्थस्येत्यत्रक
र्मणीत्यस्यकर्त्तव्यतापत्तेश्च। ननुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यावैकल्पिकसमासाङ्गीकारेऽधीगर्थेत्यादीनांवैयर्थ्यमेवेत्यतआह। तत्रचेति। करणल्युडन्तस्मरणादिश
ब्दैः कृद्योगषष्ठ्यासमासेऽनोभावकर्मवचनइत्यस्याप्राप्तिरितिभावः। मातुःस्मृतमिति। आदिकर्मणिक्तःकर्त्तरिचेतिक्तः। प्रशब्दंविनापिअनुदात्तोआदिकर्मबोधवदत्रापिप्र

हरिश्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टेचश्रूयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ताप्रतिपदंषष्ठीसमासस्यनिवृत्तयेइति। तेनशेषत्वविवक्षायांसर्पिषोज्ञानंमातुःस्मर
णमित्यादीन्यसमस्तान्येवसाधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनितुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यासमासेबोद्ध्यानि। तत्रचकारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरः। शेषषष्ठ्यासमासेत्वन्तोदात्तत्वंस्यात्तच्चानिष्टम्। तथाचस्वरार्थेयमष्टसूत्रीतिपरमनिष्कर्षः। किंचमातुःस्मृतमित्यादौसमासाभा
वोपिफलम्। नहिकारकषष्ठीलभ्यते। नलोकेतिनिषेधात्। आहच। निष्ठायांकर्मविषयापष्ठीचप्रतिषिद्ध्यते। शेषलक्षणयाषष्ठ्यासमासस्तत्रने
ष्यतइति। एवंस्थितेइत्यादिबहुग्रन्थेषुइहप्रकरणेउदाहरणंप्रत्युदाहरणंचयद्यतिङ्‌। इत्यनेनतत्सर्वमुपलक्षणतयानेयमितिहरदत्तादयः। सर्वनाम्नस्तृतीयाच॥इ
हसर्वनाम्नइतिपञ्चम्युदाहा। सर्वनाम्नःप्रयोगेइति। पञ्चम्यांतुहेतुशब्दात्षष्ठीतृतीयेनस्यातामितिभावः। निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्यफलमुदाहरति। एवमि
त्यादिना। प्राचातुकिमर्थमित्युदाहृतंतत्रकिमःक्लीबत्वंदुर्लभम्

करणाद्विमातद्दूषाधसम्भवः। एतेनात्रकर्मणिक्तेकर्मणउक्तत्वाद्धीगर्थेत्यस्यविषय
एवन। भावेतुक्तोदुर्लभः सकर्मकत्वात्। गत्याद्यर्थकत्वाभावाच्चकर्त्तरिसदुर्लभइत्यास्तम्। अकर्मणःशेषत्वेनविवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतयाभावेक्तस्यसुलभत्वाच्च
षष्ठीन्वेति। चस्त्वर्थः। एवंचतत्रसमासाभावोपिफलमितिभावः। दुर्लभमिति। अर्थशब्दस्यद्वितीयान्तत्वेतुकमर्थमित्युचितम्। प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्यपुंस्त्वान्नपुंसकत्वंदुर्लभमितिभावः।

कथंचिदिति। आद्ये क्लिष्टमन्त्ये लक्षणाभावो र्थासङ्गतिश्च। कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः। नेनेति। यत्तु सर्वनामसूत्र शेषे भाष्ये भवतः सर्वे नामत्वे तृतीया प्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति। तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते। अत एव सूत्रोपन्यासः न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम्। कैयटादिविरोधात् हेताविस्यत्रो पन्यासस्य निर्बीजत्वापत्तेश्चेति बोध्यम्। पञ्चम्यपीति। अत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरित्यन्ये। चिन्त्यप्रयोजनमिति। इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समानाधिक

सामान्येन पुंसकतां समासंचाश्रित्य कथंचिद्व्याख्नेयम्। असर्वनाम्न इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्य कृता हेताविस्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेपि प्रवर्त्तते किंतु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः। वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। पञ्च म्यादृति। कथं तर्हि ततः पश्चादिति। ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि। प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एनपा। कथं तर्हि तत्रा गारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम्। दूरान्तिकार्थैः। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। तेन चवि प्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्। न तु षष्ठी द्वितीयातृतीयाः। तदेतदाह। पञ्चमी चेति। दिवस्तदर्थस्य। तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

रणं बोध्यमिति। स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नेत्यत्र परेणेति तृतीयान्ततः परेण शास्त्रेण वासरूपसंबन्धो नेत्यर्थः। ततः परेण नायमनुवर्त्तत इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरिति बोध्यम्। समुच्चीयत इति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः। न तु ष ष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठी द्वितीया तृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्यौ पाता। अन्त्ये समुच्चेय इति बोध्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ॥

उत्तरसूत्रद्वयेति। अयंभावः। अत्रशेषइत्यस्यसंबन्धेविभाषोपसर्गेइत्यत्रशेषइतिसंबध्यतेउतन। नाद्यः। दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैवसमासाभावस्यसिद्धत्वेनसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः।
नचपक्षेषष्ठीशेषइत्यस्यप्रवृत्त्यापक्षेसमासप्रवृत्तिःफलम्। नोपसर्गइतिन्यासेनदिवइत्यस्यनिषेधेशेषषष्ठ्यांसमासविकल्पेनरूपद्वयस्यसिद्धतयाविभाषाग्रहणस्यतथापि
वैयर्थ्यात्। नान्त्यः। वेदेपिविभाषोपसर्गइतिसूत्रेणकर्मणिद्वितीयायाःसिद्धत्वादापाद्यरूपस्यतत्राभावाच्चद्वितीयाब्राह्मणइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। नचतन्निरुपसर्गेद्वितीयार्थमिति
वाच्यम्। कर्मत्वविवक्षायांदिवइत्यस्याप्रवृत्त्याकर्मणिद्वितीयेत्येवसिद्धत्वेनवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। नचद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रेशेषेइत्यनुवर्ततेतेनकर्मत्वाविवक्षायांद्वितीया
र्थमितिवाच्यम्। विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। वक्ष्यमाणोदाहरणेकर्मत्वस्यैवप्रतीतेश्च। कृतिलिदंनप्रवर्ततेइतिपुनर्विधानंसमासाभावायेत्यपिनवाच्यम्। अतए
इहशेषइतिनसंबध्यतेउत्तरसूत्रद्वयारम्भादितिभावः। अतएवेहत्रिसूत्र्यांतिङन्तमुदाहरति। शतस्यदीव्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः। इष्यतेर्दैवादिकस्यगत्यर्थस्य
लोण्मध्यमपुरुषैकवचनंप्रेष्येति। तत्साहचर्यात् ब्रुविरपितथाभूतएवगृह्यते। अतएवेहशेषग्रहणंनसंबध्यतेतिङन्तेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्। क
र्तृकर्मणोःकृति। गुणेति। तदुक्तम्। प्रधानेनियताषष्ठीगुणेतूभयथाभवेदिति। कृतपूर्वीति। कृतंपूर्वमनेनेतिविग्रहः। पूर्वंकृतवानित्यर्थः। अविवक्षित
कर्मकतयाभावेक्तः ॥ ७५ वद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रेभाष्यम्। किमुदाहरणम्। गांप्रतिदीव्यन्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदन्तर्हिगामस्यतदहःसभायांदीव्ये
युरितिदिवस्तदर्थस्येतिनित्यंषष्ठीप्राप्नोतीतिकैयटश्चेति। त्रिसूत्र्यामिति। तृतीयस्यवैदिक्यामुपन्यासोद्रष्टव्यः। अप्रसक्तत्वादिति। कल्याद्यन्तस्यतुनप्रैषेप्रयोगइतिभावः।
उभयथा। षष्ठीतदभावौ। इदंचाकथितसूत्रभाष्येस्पष्टम्। अविवक्षितेति। तद्धितवृत्तेःपूर्वमविवक्षितेत्यर्थः। पश्चात्तुकर्मयोगोभवत्येवेतिबोध्यम्। अयंचप्रकारस्तद्धितवि
षयएव। तेनघटंक्रियतेइत्यादिन। नपुंसकेभावेक्तोप्यकर्मकेभ्यएव। आन्तंदेशमित्यादितुगत्यर्थाकर्मकेतिक्तेननिर्बाधम्। तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्चनतो। तस्यभावेविधाना
दित्यन्यत्रविस्तरः ॥

धायैरामोदमुत्तममिति। दधातेर्ददातिदधात्योर्विभाषेति णः। आतोयुगिति जयमङ्गलाधयैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात्। उत्तमपुष्पादिसंबन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थोभिमानेन प्रश्नः। यदिलामोदं गृहीत्वामादर्शं दुःखस्यपोषकैरित्यर्थोजयमङ्गलाव्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदानकाप्यनुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयंभावः। तत्रैव। तस्य। अर्हमितिसूत्रत्रयं कार्यम्। अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणिषष्ठीतितस्यभावद्वयत्रचतस्येतिनवाच्यम्। एवंसिद्धेतदितिनिर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। एतेनसूत्रेकर्मोपपदादण्प्रत्ययेन

सुप्सुपेतिसमासः पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतिकर्तरिइनिः। तद्धितौश्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। अथकथंधायैरामोदमुत्तममितिभट्टिः। अत्राहुः। अनित्यमिदम्। तदर्हमितिनिर्देशात्। स्त्रीप्रत्यययोरिति। कथंतर्हिसुद्विषोरितिसूत्रेसुटासौयुटोबाधोनेतिवृत्तिः। करणत्वविवक्षायांतृतीयेतिगृहाण। नलोकाव्ययनिष्ठा। उश्चउकश्चऊ कौलश्चउकौचेतिविग्रहः। उकारेणकृतोविशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह। हरिंदिदृक्षुरलंकरिष्णुर्वेति। शेषेषष्ठीत्विति। एतेनेक्ष्वाकूणांदुरापेर्थेत्वदधीनादिसिद्धयः। अपिवागाधिपस्यदुर्वचंवचनन्तद्विदधीतविस्मयमित्यादिव्याख्यातम्। यद्वा। इक्ष्वाकूणांसिद्धयइत्यन्वयः। नतुइक्ष्वाकूणांदुरापइति। तथावागाधिपस्यविस्मयमित्यन्वयः। नतुवागाधिपस्यदुर्वचमिति। तुल्यार्थैः। कथंतर्हितुलांयदारोहयतिदन्तवाससेतिकालिदासः। स्फुटोपमंभूतिसितेनशंभुनेतिमाघश्च। उच्यते ॥

पपदसमासोऽजन्तस्यकर्मषष्ठ्यावासमासइतिनिरस्तम्। अतएवद्वितीयासमर्थादितिव्याख्यायते। राजानमर्हतीतिचविगृह्यते। तत्फलंत्वनित्यत्वबोधनमेवेति। भाष्येतुनैतद्दृश्यतेइतिबोध्यम्। ऊकौचेति। अव्ययंचेत्यादेरुपलक्षणमिदम्। तदन्तविधिरिति। व्यपदेशिवद्भावेनतस्यापीतिबोध्यम्। ननुनपुंसकेभावेक्तस्येतिभाष्येवार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधविषयेशेषत्वविवक्षा। तत्रत्याख्यानेत्वनभिधानात्क्तातिरिक्तविषयेसा। अतएवपूरणगुणेतिसूत्रेसद्ग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातमित्यरुचेराह। पद्येति।

सहयुक्ते इति। स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः॥ इति षष्ठी॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे इति। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्च कारेणान्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते प्रागुक्ताश्चतिस्रः। इयंच सप्तमी निरवकाशत्वात्परया अपि प्रथमया याबाधिके ति भावः। वृत्तिर्भूमिर्यस्येति यत् क्तान्तनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्रय इन्नन्तः शब्द इत्यर्थः। अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येति षष्ठीतत्पुरुषोपि वक्तुं शक्यः। तादर्थ्ये इति। फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वा

सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया। स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्यैव तुलाभिलाषिणः इत्यत्र यथा। उक्तं हि। विनापि तद्योगं तृतीयेति। व्याख्यानादिति। सूत्रे र्थशब्दोपि पृथङ्निर्दिष्टम्। तथा च द्वन्द्व एव। न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी॥ आधारस्त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व तस्त्वदिति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः। किंच दूरान्तिकेति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्त्तनादधिकरणेप्येता बोध्याः। क्तस्येति। इन् इन्नन्तः शब्दो विषयः वृत्तिः भूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः। हेतुतृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्यम्। सीमेत्यादि। एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम्। मेदिनीकारोप्याह। सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेषण्डकोशेषु च स्त्रियामिति। अथ पुष्कलको गन्धमृगे स्वपणकीलयोरिति च। हृदत्तादयस्तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याहुः। यस्य च। निर्ज्ञातकालात्क्रियाअनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी। तत्र ब्राह्मणेष्वधीयमानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम्। कर्मण्याह। गोष्विति॥

चकारणसेति भावः। ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलस्य लक्षणभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्रोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेवस्यान्न तु प्रकृते कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत आह। निर्ज्ञातकालेति। कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति। तदाश्रययोरिति। क्रियाश्रययोरित्यर्थः॥

विशेषणीभूतयोरिति। शिखीध्वस्त इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिर्वद्धिशिष्टवैशेष्येणैव तस्य लक्षकत्वात्। नत्विति। गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तताय थेतिभावः। तदाह। नह्यत्रेति। वार्त्तिकादिति। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधुः प्रत्यासत्त्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत्स्पृश्यते। अर्चायां प्रतियोगिनि शेषार्थत्वत्र साधुग्रहणमिति तत्त्वम्। तत्परे इति। रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम्। तेन प्रकर्षेण सित इत्यर्थेन॥ इति सप्तमी॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिविरचिते

इह अधीयमानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति। भेद एवेति। नतु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः। माथुरा इति। नह्यत्र गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव। निपुणो राज्ञ इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव। साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्तिकात्। प्रसित इति। तत्परे प्रसितासक्ताविस्यमरः। मूलेनेति। नक्षत्रे णयुक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुप्। पर्यायेणेति। ईश्वरशब्दो भावसाधनः। यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम्। यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम्। एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणात्पष्ठीवदिति भावः॥ इति सप्तमी॥ सामर्थ्याश्रित इति। सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः। कतिपयेति। यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः। तथापि नासौ नियतः। प्र आनयत्। अभिप्रभरध्वमित्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागेनायं साधितः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। सर्वेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥

मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकान्तम्॥ नित्याधिकार इति। उपपदमतिङ् इत्यत्रेत्यर्थः। नियत इति। अप्रतिबद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थः । एकं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यदंशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यति। एतदपीति। छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः। एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् ॥

एतेचेति। उक्तंछान्दसत्वमित्यर्थः।निर्वाह इति। शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापिनपुंसकत्ववदस्यापिप्रातिपदिकत्वेतस्येनलुकानदभ्रवणादित्यर्थः।अन्यथेति।सुबन्त
मित्यनेनान्यतरस्यैवग्रहणेविनिगमकाभावादितिभावः।पूर्वशब्दस्येवेति।तस्यकालवाचकत्वेनक्रियायांविशेषणत्वादितिभावः।काचित्कइति।कादाचित्कइत्यपिबोध्य
म्।योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेनविभक्त्यलोपस्यैवानेनविधान मितिभावः।व्यस्तप्रयोगइति।समासेहीवस्यपरनिपातःस्यादितिभावः।अलोपश्चप्रत्यासत्त्यासमास
एतच्चसंप्रदानसंज्ञासूत्रेपदमञ्जर्यांस्पष्टम्।यदिहिलोकेपिस्यात्तर्हिअभिप्रेतिइत्यादौसमासात्वादयःस्युः।पचतिकल्पमित्यादौतद्धितान्ता द्यथा।नचलि
ङ्ग सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेननिर्वाहः।प्रकुरुतेइत्यादौह्रस्वापत्तेः।प्रकुर्वीरन्नित्यत्रनलोपापत्तेश्च।निर्देशादिति।अन्यथाहिप्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि
उपसर्जनसंज्ञायाअन्वर्थत्वेनपूर्वशब्दस्यैवपूर्वनिपातःस्यादितिभावः।द्वेनेति।अयमपिसमासःपूर्ववत्काचित्कएव।तेनजीमूतस्येवेत्यादौतेतिरीयाणांह्र
शकृपदत्वेनपाठः।उद्वाहुरिववामनइत्यादौव्यस्तप्रयोगोपिसङ्गच्छते।गोस्त्रियोः।उपसर्जनंयइति।यत्तुप्राचागोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम्।तन्न।
चित्रगुरित्यादौगोशब्दस्योपसर्जनत्वेपितदन्तस्यातथात्वात्गौरीपतिरित्यादौअतिप्रसङ्गाच्च।कथंसुगोकुलंराजकुमारीपुत्रइतिचेत्शृणु।उपसर्जनस्यससंबन्धि
कतयायस्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वोविधीयतेतदर्थप्रतिउत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेवह्रस्वत्वम्।दिश्योरिति॥दिशोरितिहलन्तेनविग्रहेप्येतदेवरूपंदि
शशब्दस्यशरदादित्वाट्टच्।वचनसामर्थ्यादिति।विभक्तीत्यनेनहियेनसुबन्तेनसहसमासस्तद्घटकीभूतैवविभक्तिर्गृह्यतेसंनिधानात्।तदर्थद्योतकश्चाधिरि
तिभावः ॥ ७ वयविभक्तेरेवतेनसमासादुत्पन्नस्याव्ययादितिलुग्भवत्येव।ननुगोपदार्थस्यैवचित्रगोइतिसमुदायार्थस्यचित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्व
मेवेत्यरुचेराह।गौरीपतिरिति।राजकुमारीपुत्रेस्त्रीप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकत्वलाभायसमस्तस्यपूर्वपदत्वकरणम्।उत्तरपदभूतयोरितिस्वरूपकथनम्।उत्तरप
दस्यैवतथात्वसंभवात्।टजिति।यतष्टच्अतएवदेवरूपमित्यन्वयः।संनिधानादितिउपस्थितत्वादित्यर्थः ॥

परिशिष्टे लिति। अत्रारुचिः स्वेष्टेवा। द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्याअप्राप्तेस्त्रवाचकत्वेपि संनिधानसंयोगेनमा नमिति। विग्रहायोगादिति। एवंचविग्रहेइतितदुक्तिरसंगतेतिभा
वः। प्रवेशस्येवेति। एवंचतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमितिभावः। असंस्पर्शादिति। एवंचतत्रार्थकथनत्वस्येवाभावेनतन्मात्रतोक्तिरसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वापत्त

परिशिष्टेतुप्रथमान्तेनायंसमासः षष्ठ्यन्तेनेत्यपिसद्भूयंस्थितम्। यत्तुप्राचोक्तंहरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरावधीतिस्थितेइति। तन्न। नित्यसमासत्वेनविग्रहायो
गात्। यदाहुः। अविग्रहोनित्यसमासइति। नन्वस्वपदविग्रहोपिस्वीक्रियतेकुम्भकरोतीतियथा। अयमपितथास्तुअधिकृत्येतिल्यबन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वा
दितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्यविग्रहेप्रवेशस्येवासंभवात्। यत्तुव्याचख्युः। विग्रहइवविग्रहः। अर्थकथनमात्रम्। तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमवि
रुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरदर्शयति। हरैअधीतिस्थितइतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। विग्रहइवेत्यसंगतम्। अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रह
त्वेनततोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपिन। ल्यबन्तेनसमासार्थासंस्पर्शात्। हरौअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्। तदपिन। तत्रहरिङिइत्यस्येवप्रवेशात्। अन्तर
ङ्गानपीतिन्यायात्। अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्यदुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिव्याचख्युः। अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपिसप्तमीअन्यथासानस्यात् अनभि
हिताधिकारादिति। तदप्यापाततः। अलौकिकत्वंहिनित्यविद्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वंनत्वितावन्मात्रेणानुशिष्टायाःसप्तम्यास्तत्रप्रवेशःसूपपादः। अतिप्रस
ङ्गात्। यत्तुतत्त्वेत्रेणव्याख्यातम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्तमीति। तन्न। परिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेख
यमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुंनारदइत्यबोधिसइत्यादिप्रयोगविरोधाच्चाद्वितीयापञ्चम्योरिति ॥ औ सेरिति। कृतात्वेनकृतैकादेशौकारस्यैवलुकापहारेणेतिभा
वः। वैकल्पिकेडादिविषयेसेइत्यादावलौकिकत्ववारणायनित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रेभाष्ये। परिगणनफलस्यभीष्यकटामित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ॥

रक्षितग्रन्थे इति। अत्रारुचिबीजं तु मद्यार्थकसमर्थायोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाद्यच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति। प्रागुक्तरीत्या। अधिहरीत्यत्रोक्तया। अधिकरणश
क्तीति। कालवाचकत्वादित्यपि बोध्यम्। क्रियापदेनैवेति। कर्तृकर्मद्वारेति भावः। निषेधोपीति। अत्यन्ताभावार्थकनञ् क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति भावः। नवा युक्तीति। उक्तव्युत्पत्तिवि
एतच्च रक्षितग्रन्थे स्पष्टम्। यत्तु वदन्ति चैत्रस्य वनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति। तच्चिन्त्यम्। नित्यसमासस्यन्याय्यत्वे सतिचै
त्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्। उक्तं हि भाष्ये। वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति। ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्सत्यम्। अनित्यसमासविषयं
तत्। नित्यसमासस्यापि सविशेषणेषु प्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योपदत्यादापद्येत। यत्तु प्राचा लक्षणस्योपेत्युक्तम्। यच्च व्याचख्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थितेदृति तदुभय
मपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथेत्यमरः। तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवा
न्वयार्हम्। निषेधोपिक्रियाया एव। तदेतदाह। युज्यतेइति। असंप्रतीतिसमासवृत्तौ तु भुजिक्रियान्तर्भवतिदद्योदनइत्यत्र। सैकक्रियायथा। यत्तु प्राचोक्तम्। असंप्रतीति संप्र
त्यभाव इत्यर्थः। अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियते इति। तन्न। अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। न हि भूतले घ
टो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति। न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत्। इतिहरीति। स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः। प्रतिशब्दस्येति
यत्त्वाहुः। ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति तत्प्रागेव दूषितम्। हरदत्तस्त्वाह। अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगात् वाक्यमपि साधु। यद्वा
नात्रायं वीप्सावृत्तिः किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्संबन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति। सहपूर्वाह्णमिति। साकल्येऽव्ययीभावः। गुणभूतेपीति। यदि सादृश्य इति नोच्येत
ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात् ॥ ७५ रोधादिति भावः। ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोध्यम्। भाष्यकारेति। सञ्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावा
र्थेति सदाशयः। अत्र। अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये। प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोध्यम्। साकल्य इति। पूर्वाह्णमपरित्यज्येत्यर्थ इति भावः ॥

औत्सर्गिकत्वादिति। उन्मत्तगङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः। नन्वग्निग्रन्थादग्रेऽप्यध्ययनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्प्रतिपादके। अन्तत्वविवक्षायाम्। तस्यापि विवक्षाया
मित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्वस्य सुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अन्तत्वस्येत्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्। अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
मिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि तस्य स्वीकारात्। अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सह युक्ते इति। एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसंगतम्। साहित्यं च सहशब्दार्थः। तत्र
अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्त इति। इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षि
तः। स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमा
त्रे तथा। अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः। यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्र
थमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्। तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च। सह युक्ते तृतीयाया अन्याय्यत्वाच्च। स तृणमत्ती
त्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च। यावच्छ्लोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रह
स्तु तद्धितेनेत्यस्वपदत्वं बोध्यम्। विभाषा। एतदिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। टिघुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विध्यन्तराणामि
व सञ्ज्ञानामपि विकल्पालाभात्। स्यादेतत्। सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। ज्ञचसूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः। साकल्यस्येवेति।
यस्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः। एवं च यत्र न तत्र तृणभक्षणे तात्पर्यमिति ग्रन्थसूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र
कथं न तृतीयेति तात्पर्यम्। साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यवत् द्योत्यतया बोध्यतयेत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समासः। यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययनेऽपि साहित्यप्रतीति
र्यतेनत्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तद्द्योत्यतोक्तिरसंगतैव स्यादिति दिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः ॥

नित्यत्वादिति। वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात्। नित्यसमासस्य दृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससञ्ज्ञाया इति भावः। अन्यथा तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवादेनाव्ययी
भावादिसञ्ज्ञामेव विदध्यात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम्। न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं चरितार्थ
मिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समास इत्यस्य समाससञ्ज्ञाव्याप्यसञ्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इवेन समासस्य क्वाचित्कत्वे हेतुमाह।
तथा हि। चरट्सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थ इ
दमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः। सञ्ज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथाऽनु
दात्तं पदमेकवर्जमसिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम्। अत आह। सुप्सुपेतीति। समासेति। योगविभागेनैव सिद्धे समास उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य क्वा
चित्कतां ज्ञापयति। एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वादुद्वाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रैमेव
नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इवेन समासस्य छन्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बहूचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यै
व पाठादिति दिक्। अपपरिबहिः। अत एव ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्। आबालमिति। यत्तु आपरमा
णोरा च भूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्। समासमध्ये चकारप्रयोगासंभवात्। आभूगोलकादिति तु पाठ्यम्। यंपदार्थमिति। सूत्रे यदिति सा
मान्येन नपुंसकम्। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम्। तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् ॥
जीमूतस्येवेति। अत एव ज्ञापकादिति। बहिर्योगे पञ्चम्याः समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबन्धेनान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समी
पार्थत्वादिति भावः। वनस्यान्विति। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र तद्द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः। तेन संबन्धेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यम्। अ

अनुनाद्योत्यत इति। दीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः। गङ्गादैर्घ्यमित्यादिः फलितोर्थः। द्योत्यार्थस्यविशेषणतायाएवसर्वसंमतत्वात्। यद्वाद्योत्यतेद्रूतत्त्वबोध्यतेइत्यर्थः। सच
शक्त्यैवेतिबोध्यम्। लक्षणत्वंचवस्तुसदेवनिमित्तम्। एवंचात्रापितेनसंबन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्नकर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया। सादृश्याद्यन्तर्भाववश्चैकार्थीभावबलात्। उ
पलक्षितेत्यस्यविशिष्टेत्यर्थः। गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरंनियमेनमनसातद्रूतज्ञापकत्वबोधात्तस्यामुद्योत्यतोक्ता। यथाप्रारभ्यतइतिक्रियाध्याहारकतयाऽथशब्दस्यप्रार
म्भद्योतकतातद्वदितिबोध्यम्। सामान्यशब्दोपीति। तेनपञ्चनदंसप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः। पदान्तरसमभिव्याहारेणेति। तद्घटितमेवतत्रवाक्यंनकेवलवर्त्तिपदार्थघटि
अनुगङ्गमिति। इहायामोलक्षणत्वंचानुनाद्योत्यते। लक्ष्यंतुसमासार्थः। अतएववाराणस्याःसामानाधिकरण्यम्। एवंस्थितेफलितमाह। गङ्गादैर्घ्येति। वाराणसी
ति। वरंचतदनश्चवरानः श्रेष्ठोदकं तस्यादूरभवा अदूरभवश्चेत्यण्। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्। अणन्तत्वान्ङीप्। नदीभिश्च। स्वरूपस्यसंज्ञा। नद्या
श्चनेहग्रहणंबहुवचननिर्देशात्किंत्वर्थस्य। नचतस्यसमासः संज्ञाभवति। अतस्तद्विनामयंसमासः। तेचनकेवलंविशेषशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपि।
नित्यसमासइति। एतच्चवृत्तौस्पष्टम्। शाकलसूत्रेकैयटस्वरसोप्येवम्। नन्वेवंन्यायसाम्याद्वृहद्व्रीहेरपिनित्यसमासत्वंस्यादितिचेन्नैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरस
मभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएवसञ्ज्ञानवगमात् इत्युक्तं नत्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति। सञ्ज्ञायांकिम्। शीघ्रगङ्गोदेशः। अथाव्ययीभावेऽसाधार
णान्समासान्तानाह। अव्ययी। सामासान्त इति। समासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचरमावयवइत्यर्थः ॥

तमितिभावः। समासस्येति। इदंचसमासान्ताः अन्तइत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टम्। समासार्थोत्तरपदस्येवेति। अयंपक्षः सरूपसूत्रेकैयटेस्पष्टः। परंतुचिन्त्यः। समासपद
स्यतदर्थोत्तरपदलक्षणायांमानाभावात्तदर्थवाक्यस्योपचारेणसमासपदेनग्रहणमित्यर्थस्यैवगोस्त्रियोरितिभाष्येउक्तत्वाच्च। अन्तइतिसूत्रस्यभाष्येणोत्तरपदाव
यवत्वपक्षस्यविरोधाच्च। सरूपसूत्रस्यभाष्यंतुसमासावयवत्वपक्षेपिसुयोजंसुधियाम् ॥

तद्भावनयत्नाद्यपसेएव फलद्वयमाह। तेनेति। अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्ता म्। अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोङीप् चेत्यर्थः। नचद्विधुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वंक
थंस्यादितिवाच्यम्। लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेन चात्यत्र द्विगोः स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्। तदुक्तं लिङ्गमशिष्यं लोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गस्येति समासान्ताद्व्यादिसूत्रेषुभाष्ये। नचोत्तरपदावयवत्वेपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यम्। अन्त इति सूत्रे समास
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्यन्तेति विकल्पे आद्ये द्वंद्वप्रथमकाद्व्यादौ कपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अस्तु नद्युत्तरपदस्येत्युक्त्वात त्पक्षेन च द्व्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभा
तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम्। द्विधुरीत्यादौ द्विगोरिति ङीप् सिद्ध्यति। जराया इति। गणसूत्रम्। प्रतिपरेति। अक्ष्णः परमिति। अविष
य इत्यर्थः। वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दः इन्द्रियमात्रपरः। समक्षमिति। अक्ष्णो योग्यम्। नदी। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सञ्ज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय
णोः इत्यग्रहणात्। उपनदीति। टजभावेन पुंसक ह्रस्वः। इदं त्वव धेयम्। नदीभिश्चेति सूत्रे विशेषाणामिव स्वरूपस्य ग्रहणं विशेषाणामेवेत्यत्र
मानाभावादित्युक्तम्। तेन पञ्चनदमिति सिद्ध्यति। अत्र च नित्यो ऽ चः। तदुक्तम्। गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदीति। एतच्च अव्ययत्वं
वेत्यत्राजिति योगविभागात्सिद्धम्। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यां ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति भावः। इत्यव्ययीभावः ॥
ध्येविरोधेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्त्तुमशक्यत्वादित्यलम्। इन्द्रियमात्रपर इति। बाह्येन्द्रिय इत्यर्थः। सर्वबाह्येन्द्रियाविषये एव परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः। न सञ्ज्ञा
या इति। त्यक्त कस्येत्यर्थः। नपुंसकह्रस्व इति। उपलक्षणमेतत्। उपसर्जनह्रस्वस्यापि। तदुक्तमिति। माधवादिभिरिति भावः। नदीभिश्चेत्यत्र कैयटोप्येवम्।
परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण नदीपौर्णमासीत्यनेन बाधः कथं नेत्यत्र दर्द्धमानं फलं च चिन्त्यमस्तदेतत्तदुक्तमित्यनेन ध्वनितम् ॥*॥
इत्यव्ययीभावः* ॥ ॥श्रीसंकराभैरवाभ्यांनमः ॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥ रामकृष्णाभ्यांनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥